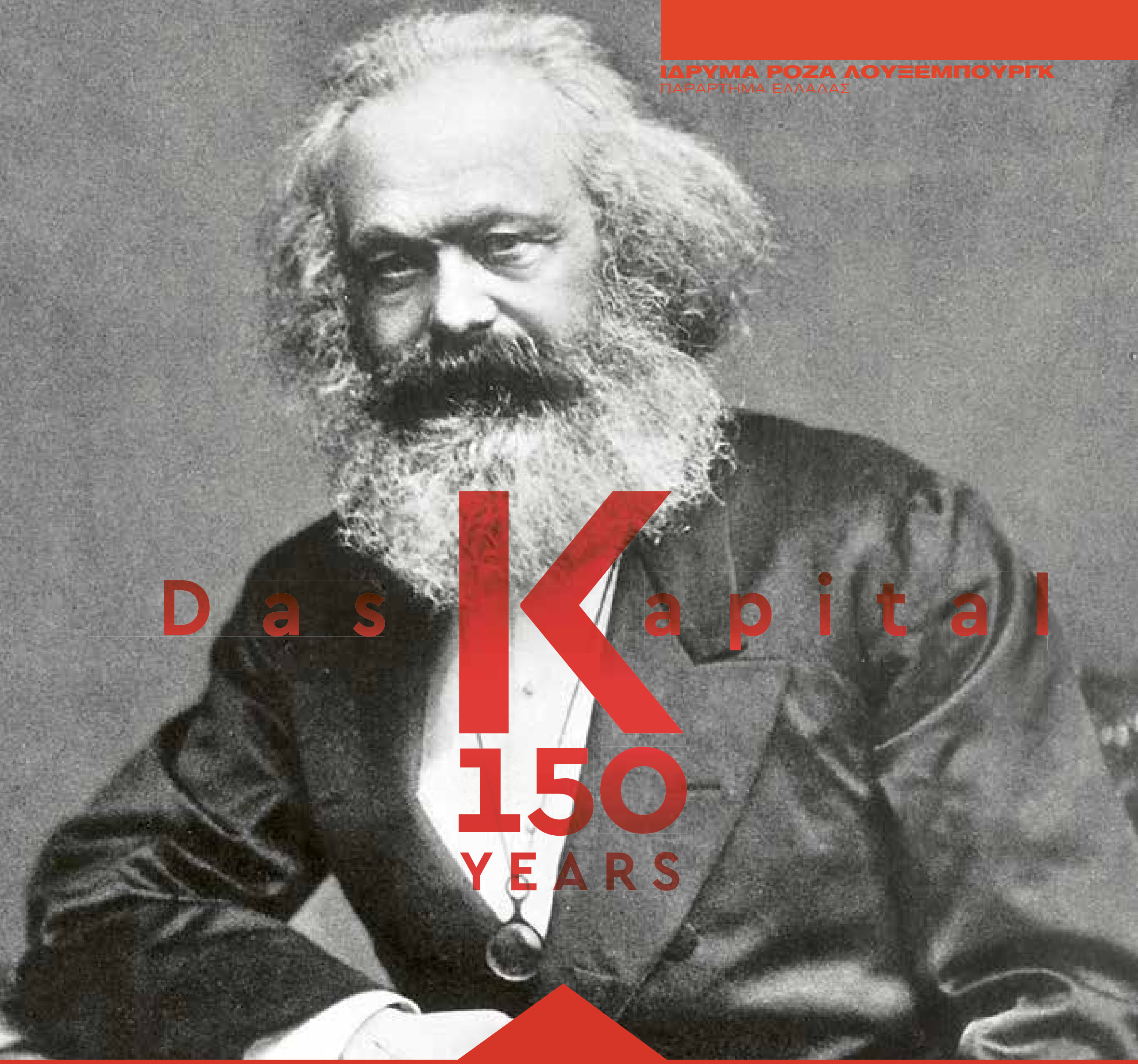

150 χρόνια Καρλ Μαρξ

Το Κεφάλαιο

Στοχασμοί για τον 21ο αιώνα

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

14-15.1.2017 | Ζάππειο, Αθήνα

150 ΧΡΟΝΙΑ ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

150 χρόνια Καρλ Μαρξ
Το Κεφάλαιο
Στοχασμοί για τον 21ο αιώνα

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

14-15.1.2017 | Ζάππειο, Αθήνα

Θέσεις

ΙΔΡΥΜΑ ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 9

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ◊ Γιάννης Μηλιός 11

Νέες αναγνώσεις και νέα κείμενα:
***Το Κεφάλαιο* του Μαρξ μετά την έκδοση MEGA²**

Μίχαελ Χάινριχ 15

Παλιές αναγνώσεις ◊ Νέες αναγνώσεις από τη δεκαετία του '60 και μετά ◊ Νεες διοράσεις από νέα κείμενα στην έκδοση mega² ◊ Όχι ένα, αλλά δύο κριτικά προγράμματα από το 1857 και μετά ◊ Η ανομοιότητα των χειρογράφων του Κεφαλαίου ◊ Θεωρία της αξίας ◊ Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους ◊ Η θεωρία των κρίσεων μετά το 1865

Σχολιασμός: Δημήτρης Παπαφωτίου 28

Το χρήμα στον Μαρξ: Από την ανάλυση της αξιακής μορφής
στην κατανόηση του σύγχρονου καπιταλισμού

Σπύρος Λαπατσιώρας & Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος 39

1. Χρήμα, εμπόρευμα και μορφή της αξίας ◊ 2. Χρήμα ως μέσο πληρωμής και πιστωτικό χρήμα ◊ 3. Η μορφή κεφάλαιο ◊ 4. Χρήμα ως κεφάλαιο ◊ 5. Παράγωγα ◊ 6. Επίλογος: η δυναμική του σύγχρονου καπιταλισμού ◊ Βιβλιογραφικές αναφορές

Σχολιασμός: Χρήστος Βαλλιάνος 62

Εάν δεν καταλάβετε το Δεύτερο Προϊόν,
δεν θα καταλάβετε τίποτε για το *Κεφάλαιο*

Μάικλ Α. Λίμποβιτς 69

Ο καπιταλισμός ως οργανικό σύστημα ◊ Η φοβερή συμμετρία καπέλων και ανθρώπων ◊ Το σχέδιο του Μαρξ ◊ Το ελλείπον δεύτερο προϊόν

Σχολιασμός: Γιώργος Οικονομάκης 91

1. Το «δεύτερο προϊόν στο *Κεφάλαιο*» ◊ 2. Οι μισθοί στο *Κεφάλαιο* και η «συμμετρία» καπέλων και ανθρώπων ◊ 3. Ένας πρώτος κριτικός σχολιασμός ◊ 4. Το ζήτημα του πραγματικού μισθού ως καθορισμένη ποσότητα μέσων συντήρησης στον Μαρξ και η «Ρικαρδιανή Προεπιλογή» ("Ricardian Default") ◊ 5. Πραγματικός μισθός και ταξική πάλη: Εισαγωγικό σχόλιο ◊ 6. «Χρονικότητες» και καθορισμός των μισθών στον Μαρξ ◊ 7. Ο πραγματικός μισθός ◊ 8. Η αξία της εργασιακής δύναμης ◊ 9. Η τιμή της εργασιακής δύναμης στην αγορά ◊ Βιβλιογραφικές αναφορές

Ο καπιταλισμός του Μαρξ και ο δικός μας

Ετιέν Μπαλιμπάρ 99

Επιστημολογία ◇ Θεωρία ◇ Ιστορία

Σχολιασμός: Παναγιώτης Σωτήρης 116

Πώς να διαβάζουμε το *Κεφάλαιο* σήμερα: Σκέψεις από τη Λατινική Αμερική

Μάρτα Χάρνεκερ 131

Λατινική Αμερική: πρωτοπόρος στην απόρριψη του νεοφιλελευθερισμού ◇ Ο σημερινός συσχετισμός δυνάμεων ◇ Ο ρόλος του Τσάβες ◇ Μια μετάβαση που ξεκινά με την κατάκτηση της εξουσίας ◇ Άλλα μείζονα καθήκοντα και τα προβλήματα που ανέκυψαν

Σχολιασμός: Πέτρος Ψαρρέας 155

Εισαγωγή ◇ Νήματα για το παρόν και το μέλλον στην εποχή της κρίσης ◇ Κράτος και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός ◇ Οι εργαζόμενοι/ες και η κοινωνική πλειοψηφία στο προσκήνιο ◇ Οικοσοσιαλιστικός μετασχηματισμός ◇ Επίλογος

Το Δίκαιο του κεφαλαίου. Λειτουργίες του νομικού συστήματος από το *Κεφάλαιο* του Μαρξ ως την Ευρώπη των Μνημονίων

Δημήτρης Δημούλης και Σοράγια Λουνάρντι 173

1. Θέσεις της μαρξιστικής θεωρίας του Δικαίου ◇ 2. Η επικαιρότητα των θέσεων του Μαρξ για το δίκαιο στο παράδειγμα της νομολογίας για την ευρωπαϊκή κρίση

Σχολιασμός: Μιχάλης Σκομβούλης 189

1ο σημείο ◇ 2ο σημείο ◇ 3ο σημείο ◇ Τρία πρακτικά συμπεράσματα ◇ Βιβλιογραφικές αναφορές

Ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα και η προέλευσή του

Γιάννης Μηλιός 201

Εισαγωγή ◇ 1. Η νέα προβληματική του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* ◇ 2. Ο αρχέγονος εμπορευματικός τρόπος παραγωγής ◇ 3. Σύντομες σημειώσεις για την ανάδυση του ΚΤΠ ◇ 4. Τα βασικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού ως κοινωνικού συστήματος ◇ 5. Ορισμένα συμπεράσματα ◇ Βιβλιογραφικές αναφορές

Σχολιασμός: Βασίλης Δρουκόπουλος 218

Βιβλιογραφικές αναφορές

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ 224

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΑΠΟ ΤΟ 2013, το Παράρτημα Ελλάδας του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ φιλοξενεί μαθήματα ανάγνωσης του *Κεφαλαίου*, βλέποντας αυξανόμενο ενδιαφέρον, ιδίως από νέους ερευνητές. Εκατόν πενήντα χρόνια μετά την πρώτη του έκδοση, το *Κεφάλαιο* παραμένει μια σημαντική, αν όχι η σημαντικότερη, ανάλυση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων εξουσίας, των δυνάμεων που τις καθοδηγούν και των εξελικτικών τους τάσεων. Τον Ιανουάριο του 2017, σε συνεργασία με τη μαρξιστική επιθεώρηση *Θέσεις*, γιορτάσαμε την 150ή επέτειο του Πρώτου Τόμου του *Κεφαλαίου* με ένα διήμερο διεθνές συνέδριο στην Αθήνα. Ομιλητές από τον Καναδά, την Κούβα, τη Βραζιλία, τη Γερμανία, τις ΗΠΑ, τη Βρετανία και την Ελλάδα, και πάνω από 300 συμμετέχοντες, συζήτησαν το θεωρητικό σύστημα του Μαρξ για την κριτική της πολιτικής οικονομίας, την επικαιρότητά του και τη σημασία του στο πλαίσιο της σημερινής παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Ο ενθουσιασμός με τον οποίο έγινε δεκτό το συνέδριο μας ενθάρρυνε να εκδώσουμε τις παρουσιάσεις (τα βίντεο είναι διαθέσιμα στο rosalux.gr) σε έναν τόμο που επιθυμεί να παρέμβει στις διεθνείς συζητήσεις. Με αυτό το e-book, το Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ δημοσιεύει όλες τις εισηγήσεις και τους σχολιασμούς τους στα ελληνικά και στα αγγλικά, επιθυμώντας να συμβάλει στη συνεχιζόμενη παγκόσμια συζήτηση και να κάνει τις απόψεις πανεπιστημιακών από την Ελλάδα διαθέσιμες σε ένα διεθνές ακροατήριο.

Η Ομάδα του Παραρτήματος Ελλάδας
του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ
Μάιος 2018

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ που περιέχονται στον παρόντα τόμο αποτελούν τις επτά Εισηγήσεις και τους ισάριθμους Σχολιασμούς τους, που παρουσιάστηκαν στο Συνέδριο *150 χρόνια Καρλ Μαρξ «Το Κεφάλαιο». Στοχασμοί για τον 21ο αιώνα*, το οποίο διοργανώθηκε στο διάστημα 14-15 Ιανουαρίου 2017 στην Αθήνα από το περιοδικό Θέσεις σε συνεργασία με το Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ.

Μέσα από τις διαφορετικές –άλλοτε συγκλίνουσες και άλλοτε διαφοροποιούμενες μεταξύ τους– προσεγγίσεις των Εισηγητών και των Σχολιαστών αποκαλύπτονται η θεωρητική βαρύτητα αλλά και η επικαιρότητα του μείζονος έργου του Καρλ Μαρξ.

Το *Κεφάλαιο* δεν είναι απλώς ένα βιβλίο. Στην ουσία, πρόκειται για ένα ερευνητικό πρόγραμμα, το οποίο ξεκίνησε χωρίς να ολοκληρώσει ο Μαρξ και το οποίο ουσιαστικά συνεχίζεται.

Το *Κεφάλαιο* συνιστά μια μεγάλη θεωρητική τομή στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Ορίζει ένα νέο θεωρητικό σύστημα εννοιών, με βάση το οποίο μπορούμε να αποκρυπτογραφούμε την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα που μας περιβάλλει, τον καπιταλισμό. Τον κάθε καπιταλισμό και όχι απλώς εκείνον της Αγγλίας του 19ου αιώνα, στον οποίο έζησε ο Μαρξ. Διότι αντικείμενο του *Κεφαλαίου* είναι, όπως εξηγεί ο συγγραφέας του, ο «ιδεατός μέσος όρος» του καπιταλιστικού συστήματος, οι αιτιώδεις σχέσεις που λειτουργούν πίσω από την επιφάνεια του κάθε καπιταλισμού.

Το *Κεφάλαιο* μας επιτρέπει να κατανοήσουμε, για παράδειγμα, ότι οι ταξικές σχέσεις εξουσίας που χαρακτηρίζουν το καπιταλιστικό σύστημα αποκτούν στο οικονομικό επίπεδο αναγκαστικά «πραγμώδη» μορφή, δηλαδή εμφανίζονται ως χρήμα που παράγει περισσότερο χρήμα, ως ένα «πράγμα» που αποτιμά τα πάντα και αυτοαυξάνεται, καθώς λειτουργεί ως κεφάλαιο. Επίσης, ότι το πιστωτικό χρήμα είναι η πλέον δραστική και ευέλικτη μορφή χρήματος, ότι επομένως η χρηματοπιστωτική σφαίρα δεν συνιστά μια «παρασιτική» ή «κερδοσκοπική» απόφυση της «πραγματικής οικονομίας», αλλά αναγκαίο δομικό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος, μηχανισμό ελέγχου και επιβολής των «κανόνων» του συστήματος. Ενός συστήματος που συστηματικά αναπαράγει τη συγκέντρωση πλούτου και εξουσίας σε λίγα χέρια, που παράλληλα

βυθίζει περιοδικά την κοινωνία σε βαθιές κρίσεις, το κόστος των οποίων επιχειρεί πάντα να φορτώσει στις πλάτες της μισθωτής εργασίας και γενικότερα της κοινωνικής πλειονότητας. Το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων είναι για το κεφάλαιο «κόστος». Ένα «κόστος» του οποίου η συμπίεση προβάλλεται ως «αύξηση της ανταγωνιστικότητας».

Γίνεται έτσι προφανές ότι η θεωρητική ανάλυση που εγκαινιάζει το *Κεφάλαιο* μπορεί να αποτελέσει τη βάση για τη ριζική κριτική και την πολιτική αμφισβήτηση του καπιταλισμού, με γνώμονα τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και των άλλων λαϊκών τάξεων και στρωμάτων, που υπόκεινται στην καπιταλιστική κυριαρχία και εκμετάλλευση.

Σε αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση επιχειρούν να συμβάλουν τα κείμενα που περιέχονται σε αυτό τον τόμο, τα οποία ακριβώς εντάσσονται στο κριτικό-θεωρητικό πρόγραμμα που εγκαινίασε ο Μαρξ.

Γιάννης Μηλιός
Δεκέμβριος 2017

Νέες αναγνώσεις και νέα κείμενα: Το *Κεφάλαιο* του Μαρξ μετά την έκδοση MEGA² *

* Το παρόν κείμενο είναι αναθεωρημένη εκδοχή της διάλεξης που έδωσα στην Αθήνα στις 14 Ιανουαρίου 2017. Προσπάθησα να κρατήσω το προφορικό ύφος και παρέλειψα τις παραπομπές στις πολλές λεπτομερείς πηγές μου. Αυτές μπορούν να βρεθούν σε ένα εκτενέστερο κείμενο, με τίτλο Heinrich, M., «*Capital* after MEGA: Discontinuities, Interruptions, and New Beginnings», *Crisis and Critique* 3/3 (2016), σσ. 93-138, ανακτήθηκε από: http://crisiscritique.org/political11/Michael%20Heinrich.pdf

Μίχαελ Χάινριχ

◊ ΠΑΛΙΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ

Το να μιλάμε για «νέες αναγνώσεις» του *Κεφαλαίου* προϋποθέτει ότι υπάρχουν και κάποιες παλαιότερες αναγνώσεις. Η ανάγνωση κλασικών κειμένων οικονομικής και κοινωνικής ανάλυσης, όπως το *Κεφάλαιο*, εξαρτάται εν πολλοίς από τις ιστορικές συνθήκες, από την κατάσταση των ταξικών συγκρούσεων, από την πολιτική συγκυρία και από προηγούμενες συζητήσεις του θέματος. Στα παρακάτω, δεν είναι δυνατόν να σκιαγραφήσω πλήρως την ιστορία των διαφορετικών αναγνώσεων του *Κεφαλαίου*, θέλω όμως να εστιαστώ σε κάποια ζητήματα που επηρέασαν τις παλαιότερες αναγνώσεις και οδήγησαν στην επικράτηση ενός ορισμένου τύπου ερμηνειών προσανατολισμένων στην παραγωγή.

Μετά την έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, χρειάστηκε να περάσουν σχεδόν τριάντα χρόνια μέχρι να κυκλοφορήσει ο τρίτος τόμος. Και μόνο το γεγονός αυτό καθιστούσε αδιαμφισβήτητο το ότι ο πρώτος τόμος, η ανάλυση της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, θα δέσποζε στην πρόληψη και των τριών τόμων για πολλές δεκαετίες. Θεωρήθηκε ότι στον πρώτο τόμο μπορούσε κανείς να βρει τον πυρήνα της ανάλυσης του Μαρξ, ενώ ο δεύτερος και ο τρίτος τόμος παρουσίαζαν μόνο κάποια πρόσθετα ζητήματα, προορισμένα κυρίως για ειδικούς.

Ο Μαρξ σχεδίαζε τέσσερις τόμους· ο τελευταίος θα παρουσίαζε την ιστορία της οικονομικής θεωρίας. Το βιβλίο αυτό δεν γράφτηκε ποτέ. Οι *Θεωρίες για την υπεραξία* δεν είναι επ' ουδενί υποκατάστατό του. Οι *Θεωρίες* παρουσιάζουν την ιστορία μόνο μίας κατηγορίας, ενώ ο Μαρξ πάλευε ακόμη με κάποια προβλήματα της δικής του σύλληψης· οι *Θεωρίες* είναι μέρος της ερευνητικής εργασίας του Μαρξ. Η απουσία ενός τέταρτου τόμου σημαίνει ότι δεν διαθέτουμε μια εκτεταμένη ώριμη διατύπωση για τη διαφορά ανάμεσα στην προσέγγιση του Μαρξ και τις θεωρίες των αστών οικονομολόγων. Οι πολλές υποσημειώσεις του *Κεφαλαίου* που καταπιάνονται με την ιστορία της θεωρίας μάς προσφέρουν μερικές σημαντικές νύξεις, λείπει όμως μια εμπεριστατωμένη παρουσίαση. Αυτό μάλλον ευνόησε απλουστευμένες απόψεις σχετικά με τη διαφορά ανάμεσα στην κριτική της Πολιτικής Οικονομίας κατά Μαρξ και την αστική οικονομολογία.

Η κατά Μαρξ *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (ο υπότιτλος του *Κεφαλαίου*) δεν απέβλεπε μόνο στην κριτική ορισμένων συγγραφέων και θεωριών, αλλά και στην κριτική των επιστημονικών θεμελίων της οικονομικής επιστήμης. Όταν ο Μαρξ δημοσίευσε τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, η κλασική Πολιτική Οικονομία ήταν ακόμα η κυρίαρχη σχολή, μολονότι βρισκόταν σε κατάσταση διάλυσης. Ο Μαρξ επέκρινε την εργασιακή θεωρία της αξίας της κλασικής σχολής, εισάγοντας τις έννοιες της *αξιακής μορφής* και του *φετιχισμού*. Ωστόσο, μόλις λίγα χρόνια μετά την έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, η εμφάνιση των θεωριών της οριακής ωφελιμότητας (marginal utility) άλλαξε ριζικά το πεδίο του οικονομικού λόγου. Η ραγδαία επικράτηση της οριακής προσέγγισης είχε μεγάλο αντίκτυπο στην πρόσληψη της οικονομικής θεωρίας του Μαρξ διότι αναδύθηκε ένα νέο μέτωπο: η σύγκρουση ανάμεσα στις εργασιακές θεωρίες της αξίας, αφενός, και τις ωφελιμιστικές θεωρίες της αξίας, αφετέρου. Στη σύγκρουση αυτή, οι διαφορές ανάμεσα στην προσέγγιση του Μαρξ και την κλασική σχολή του Σμιθ και του Ρικάρντο ελαχιστοποιήθηκαν. Για τους «μαρτζιναλιστές», τους υπέρμαχους της οριακής θεωρίας, η θεωρία του Μαρξ ανήκε στην κλασική σχολή. Εντούτοις, πολλοί μαρξιστές τόνισαν επίσης τον επιστημονικό χαρακτήρα της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας ως αφετηρίας για την έρευνα του Μαρξ, και υπεράσπισαν την εργασιακή θεωρία της αξίας απέναντι στη μαρτζιναλιστική επίθεση. Στις συνθήκες αυτές, η βαθιά κριτική του Μαρξ στις κατηγορίες της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας υποβαθμίστηκε· η αξιακή μορφή και ο φετιχισμός παραγνωρίστηκαν σχεδόν εξίσου από τους μαρξιστές όσο και από τους μη μαρξιστές οικονομολόγους.

Αυτός ο ιδιαίτερος σχηματισμός του λόγου αναφορικά με το *Κεφάλαιο* του Μαρξ είχε σημαντικές συνέπειες:

Πρώτον, η θεωρία της αξίας κατά Μαρξ (δεν χρησιμοποίησε ποτέ τον όρο «εργασιακή θεωρία της αξίας») έγινε αντιληπτή σαν μια θεωρία της εργασίας, που ενσαρκώνεται στην παραγωγή και η οποία οφείλει να εξηγήσει τις σχέσεις των τιμών. Ήδη η παραγωγική διαδικασία όφειλε να καθορίσει την αντικειμενικότητα και το μέγεθος της αξίας του μεμονωμένου εμπορεύματος. Όφειλε επίσης να συμπεριλάβει την ανταλλαγή και την κυκλοφορία στον καθορισμό της αξίας κατά την «αστική» οικονομολογία.

Δεύτερον –και συνέπεια του πρώτου–, το χρήμα και η πίστωση θεωρήθηκαν ένα είδος απλής προσθήκης στην καπιταλιστική παραγωγή εμπορευμάτων, των «ουσιωδών» γνωρισμάτων του καπιταλισμού.

Τέλος, η πρόσληψη της θεωρίας του Μαρξ περί κρίσης κυριαρχήθηκε από τον τονισμό των αντιφάσεων της καπιταλιστικής *παραγωγής*, που πολύ συχνά συνδέθηκαν άμεσα με τον κατά Μαρξ «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», έναν νόμο που θεμελιωνόταν στην καπιταλιστική ανάπτυξη της παραγωγικότητας – άλλη μια θεώρηση προσανατολισμένη στην παραγωγή.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60, το *Κεφάλαιο* του Μαρξ διαβαζόταν

κυρίως σαν ένα είδος εναλλακτικής «οικονομολογίας», που ανταγωνιζόταν την αστική. Η κριτική του Μαρξ αναγόταν σε μια σχεδόν ηθική κριτική της εκμετάλλευσης και στη θέση ότι ο καπιταλισμός είναι μόνο ένας ιστορικός, όχι αιώνιος και φυσικός τρόπος παραγωγής. Η κριτική του Μαρξ σε βασικές οικονομικές κατηγορίες, όπως εκφραζόταν στην ανάλυσή του για την αξιακή μορφή και το φετιχισμό, παραγνωριζόταν ευρέως.

◊ ΝΕΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '60 ΚΑΙ ΜΕΤΑ

Τη δεκαετία του '60, εμφανίστηκαν σε πολλές χώρες νέες, διαφορετικές αναγνώσεις του *Κεφαλαίου* του Μαρξ. Προήλθαν από τη σχολή του Λουί Αλτουσέρ (Louis Althusser) στη Γαλλία, από τον Μάριο Τρόντι (Mario Tronti) και τον εργατισμό στην Ιταλία και από τον Χανς-Γκέοργκ Μπάκχαους (Hans-Georg Backhaus) και τον Χέλμουτ Ράιχελτ (Helmut Reichelt) στη Δυτική Γερμανία. Την επόμενη δεκαετία, αναδύθηκαν νέες αναγνώσεις του *Κεφαλαίου* και από τον αγγλοσαξονικό κόσμο. Σημαντική πηγή έμπνευσης εδώ στάθηκε ιδίως η μετάφραση των *Δοκιμίων για τη θεωρία της αξίας κατά Μαρξ* του Ισαάκ Ίλιτς Ρούμπιν (Isaak Illich Rubin). Στα τέλη της δεκαετίας του '70 και κατά τη δεκαετία του '80, βρίσκουμε επίσης κάποιες απόπειρες για μια νέα ανάγνωση του *Κεφαλαίου* του Μαρξ στην Ανατολική Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση, κυρίως σε σύνδεση με τη δεύτερη έκδοση των *Έργων* των Μαρξ-Ένγκελς (Marx-Engels-Gesamtausgabe 2, MEGA²).

Δεν είναι δυνατόν να επισκοπήσουμε εδώ όλες αυτές τις νέες αναγνώσεις, γι' αυτό θέλω να εστιαστώ σε κάποια σημεία των δυτικογερμανικών συζητήσεων (της «Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ», Neue Marx-Lektüre, όπως ονομάστηκε αργότερα), από τις οποίες πηγάζει και η δική μου προσέγγιση.

1. Η δυτικογερμανική Neue Marx Lektüre τόνισε ότι το *Κεφάλαιο* δεν είναι απλώς «μαρξιστική οικονομολογία», αλλά μια *κριτική* της οικονομολογίας. Είναι μια κριτική βασικών κατηγοριών, και όχι μόνο ορισμένων αποτελεσμάτων. Η παραδοσιακή «μαρξιστική οικονομολογία» είναι, στο επίπεδο των κατηγοριών, πολύ πιο κοντά στο κυρίαρχο οικονομολογικό ρεύμα παρά στην κριτική του Μαρξ στην οικονομολογία.
2. Η εργασιακή θεωρία της αξίας δεν θεωρήθηκε πρωτίστως μία εξήγηση των σχέσεων των τιμών, αλλά μία εξήγηση του πώς *η κοινωνία συγκροτείται από ιδιώτες παραγωγούς*. Από την προσέγγιση αυτή έγιναν τώρα κεντρικά δύο ζητήματα που είχαν παραγνωριστεί ευρέως στο παρελθόν: ο *φετιχισμός* (που περιλάμβανε επίσης μια κριτική των παραδοσιακών θεωριών της ιδεολογίας) και η *ανάλυση της αξιακής μορφής* (που περιλάμβανε μια κριτική στις μη χρηματικές θεωρίες της αξίας).

3. Η θεωρία του κεφαλαίου δεν εκλήφθηκε απλώς ως μια θεωρία της εκμετάλλευσης, αλλά ως θεωρία ενός κοινωνικού συστήματος *απρόσωπης κυριαρχίας*, γεγονός που διακρίνει θεμελιωδώς όλες τις προκαπιταλιστικές μορφές κυριαρχίας από τις καπιταλιστικές. Ενώ ταξική εξουσία υπάρχει σε όλες τις κοινωνίες, σε μια καπιταλιστική κοινωνία υπάρχει υπό διαφορετικές συνθήκες. Επιπλέον, η άρχουσα καπιταλιστική τάξη υπόκειται επίσης σε αυτή την απρόσωπη κυριαρχία.

Τονίζοντας αυτά τα νέα ζητήματα, η δυτικογερμανική Neue Marx Lektüre δεν βασίστηκε μόνο στους συνήθεις τρεις τόμους του *Κεφαλαίου*, που είχε επιμεληθεί ο Ένγκελς: εκτός από τα *Grundrisse* και το «Urtext», το «σπερματικό κείμενο» της *Συμβολής στην κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, έγινε δημοφιλής και η πρώτη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, με την αρκετά διαφορετική παρουσίασή της για την αξιακή μορφή.

Ως αποτέλεσμα αυτών των συζητήσεων, το *Κεφάλαιο* έπαψε να θεωρείται κάτι που είναι εν πολλοίς ολοκληρωμένο και μπορεί να αφομοιωθεί με προσεκτική ανάγνωση. Το κριτικό πρόγραμμα του Μαρξ αντιμετωπιζόταν πλέον σαν κάτι που πρέπει να «ανακατασκευαστεί»: αφενός, ενάντια στις απλουστευμένες παραδοσιακές αναγνώσεις, αλλά, αφετέρου, και ενάντια σε κάποιες ελλείψεις και ασάφειες στο ίδιο το κείμενο του Μαρξ. Η ανακατασκευή αυτή θα έπρεπε να γίνει με τη φανέρωση της «εσωτερικής λογικής» των επιχειρημάτων του Μαρξ. Κάποιοι συγγραφείς, όπως ο Μπάκχαους, για παράδειγμα, πίστευαν ότι αυτή η «εσωτερική λογική» ήταν ευκρινέστερη σε πρώιμα γραπτά όπως τα *Grundrisse* παρά στο *Κεφάλαιο*, όπου θεωρούνταν ότι παρενέβαινε ήδη ένα είδος «εκλαΐκευσης».

Ακριβώς με αυτή την προσέγγιση της ανακατασκευής ξεκίνησαν και οι δικές μου διαφορές με τη Neue Marx Lektüre. Η «ανακατασκευή» προϋποθέτει ότι υπάρχει ένα είδος «πυρήνα» που μπορεί να αποκαλυφθεί. Από μία άποψη, είναι η γνωστή απόπειρα ενός ερμηνευτή να μας πει τι εννοούσε «πραγματικά» ο συγγραφέας ενός κειμένου, ή –για να το διατυπώσω με τρόπο λιγότερο εστιασμένο στον συγγραφέα– τι εκφράζει η πραγματική λογική ενός κειμένου.

Προσωπικά, αρνούμαι ότι υπάρχει στο *Κεφάλαιο* ένας τέτοιος πυρήνας που μπορεί απλώς να τον «ανακατασκευάσει» κανείς. Υπάρχουν βαθιές αμφισημίες ακόμη και σε βασικές κατηγορίες του *Κεφαλαίου*.[1] Οι αμφισημίες αυτές προκαλούνται από τη διασταύρωση δύο διαφορετικών λόγων που είναι παρόντες στο *Κεφάλαιο*. Αφενός, ο Μαρξ επιχείρησε μια *επιστημονική επανάσταση*. Δεν επέκρινε μόνο ορισμένες θεωρίες, αλλά ήρθε σε «ρήξη» με το

1. Βλ. Heinrich, M. (2014⁶). *Die Wissenschaft vom Wert* (*Επιστήμη της αξίας*). *Münster*: Dampfboot. Υπό έκδοση είναι η αγγλική μετάφρασή του.

επιστημονικό πεδίο στο οποίο είναι ριζωμένες αυτές οι θεωρίες (πράγμα που δεν είναι το ίδιο με αυτό στο οποίο αναφέρεται ο Αλτουσέρ: Δεν πρόκειται για τη διαφορά ανάμεσα σε ιδεολογία και επιστήμη). Αφετέρου –και δεν είναι άξιο ιδιαίτερης απορίας αυτό–, ο Μαρξ δεν υπερέβη πλήρως το παλιό επιστημονικό πεδίο της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Επομένως, σε κάποια μέρη του *Κεφαλαίου* είναι παρών ο κλασικός λόγος. Ωστόσο, οι δύο αυτοί λόγοι δεν είναι διακριτοί: *Διασταυρώνονται και παράγουν ειδικά προβλήματα*, όπως, για παράδειγμα, το περίφημο «πρόβλημα του μετασχηματισμού».

◊ ΝΕΕΣ ΔΙΟΡΑΣΕΙΣ ΑΠΟ ΝΕΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ MEGA^2

Τον 20ό αιώνα, δημοσιεύτηκαν νέα κείμενα του Μαρξ το ένα μετά το άλλο. Έτσι, κάθε γενιά βρέθηκε μπροστά σε ένα διαφορετικό «έργο του Μαρξ». Μόνο όμως με τη νέα έκδοση MEGA^2, τη δεύτερη απόπειρα για μια έκδοση της Marx-Engels-Gesamtausgabe,[2] θα έχουμε όχι μόνο τον *πλήρη* Μαρξ (η MEGA^2 θα περιλαμβάνει εκατόν δεκατέσσερις τόμους όταν θα ολοκληρωθεί) αλλά και τον *αυθεντικό* Μαρξ. Πριν από τη MEGA^2, τα χειρόγραφα του Μαρξ που δημοσιεύονταν από το κληροδότημά του ήταν συνήθως «επιμελημένα», λιγότερο ή περισσότερο: Οι επιμελητές προσπαθούσαν να κάνουν το κείμενο πιο ευανάγνωστο και να πλησιάσουν την τελική μορφή στην οποία υπέθεταν ότι ήθελε να φτάσει ο Μαρξ. Άλλαζαν διατυπώσεις, αναδιάτασσαν τις παραγράφους, παρέμβαλλαν τίτλους και υπότιτλους, επιβάλλοντας μια ορισμένη τάξη στο κείμενο. Αυτή η διαδικασία επιμέλειας είχε αρχίσει με την έκδοση του δεύτερου και του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου από τον Ένγκελς, και συνεχίστηκε με τα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα* του 1844 και τη *Γερμανική ιδεολογία* του 1845-1846. Αντιθέτως, η MEGA^2 είναι μια «ιστορική-κριτική» έκδοση, που περιλαμβάνει τη δημοσίευση όλων των κειμένων στην αρχική μορφή τους, μαζί με όλες τις παραλλαγές (τις διαγραφές και τις προσθήκες του συγγραφέα). Η ιδέα ότι μπορεί να παρουσιαστεί ένα σχεδόν «τελικό» κείμενο έχει αναγνωριστεί ως μύθος: Έχουμε απλώς διαφορετικά έγγραφα κειμένων. Το να αποφασιστεί ποια παραλλαγή ενός κειμένου είναι καλύτερη δεν αποτελεί έργο επιμέλειας, αλλά ερμηνείας, η οποία χρειάζεται μία καλή έκδοση ως βάση της. Παρεμβάσεις και τροποποιήσεις από τους επιμελητές γίνονται μόνο σε αναπόφευκτες περιπτώσεις, και οι αλλαγές αυτές καταγράφονται

2. Η έκδοση της πρώτης MEGA, σε επιμέλεια του Νταβίντ Ριαζάνοφ (David Riazanov), ξεκίνησε το 1927. Έπεσε θύμα του φασισμού και του σταλινισμού. Ο πρώτος τόμος της δεύτερης MEGA κυκλοφόρησε το 1975 στο Ανατολικό Βερολίνο, ως κοινό πρόγραμμα των Ινστιτούτων Μαρξισμού-Λενινισμού της Μόσχας και του Ανατολικού Βερολίνου. Μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και τη γερμανική ενοποίηση, η MEGA^2 συνεχίστηκε ως πρόγραμμα της Γερμανικής Ακαδημίας Επιστημών.

επακριβώς στο «κριτικό Παράρτημα». Κάθε τόμος της MEGA² αποτελείται από δύο βιβλία: ένα με τα κείμενα και ένα δεύτερο (το Παράρτημα) με τις παραλλαγές, με έναν κατάλογο των διορθώσεων των επιμελητών, με μητρώα και εξηγήσεις. Επιπλέον, η MEGA² παρουσιάζει όλα τα είδη κειμένων που έχουν διασωθεί, συμπεριλαμβάνοντας όχι μόνο έργα, προσχέδια και επιστολές, αλλά και σημειώσεις και αποσπάσματα.

Η MEGA² δείχνει πώς αναπτύχθηκαν τα κείμενα. Αυτό το επιτυγχάνει όχι μόνο δημοσιεύοντας όλα τα χειρόγραφα του Μαρξ για το *Κεφάλαιο*, αλλά και όλες τις τυπωμένες εκδοχές έως σήμερα που περιέχουν αλλαγές από τον Μαρξ ή τον Ένγκελς. Για παράδειγμα, ο πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου* παρουσιάζεται σε έξι διαφορετικούς τόμους, συμπεριλαμβάνοντας όλες τις εκδόσεις του Μαρξ (τις πρώτες δύο γερμανικές εκδόσεις και τη γαλλική μετάφραση που διόρθωσε ο ίδιος) και του Ένγκελς (την τρίτη και την τέταρτη γερμανική έκδοση, στις οποίες ο Ένγκελς συμπεριέλαβε τμήματα των διορθώσεων της γαλλικής μετάφρασης, και την πρώτη αγγλική μετάφραση την οποία διόρθωσε). Το κριτικό Παράρτημα κάθε τόμου υποδεικνύει τις αλλαγές από τα προγενέστερα κείμενα και χειρόγραφα. Η MEGA² παρουσιάζει το *Κεφάλαιο* του Μαρξ όχι σαν ετοιμοπαράδοτο κείμενο, αλλά ως διαδικασία.

Αυτό το τεράστιο και συνεχιζόμενο εκδοτικό έργο έχει ήδη βαθύνει αποφασιστικά την κατανόησή μας για το κριτικό πρόγραμμα του Μαρξ. Στη συνέχεια, θα επιχειρήσω μία επισκόπηση των πιο σημαντικών, κατά τη γνώμη μου, πορισμάτων αναφορικά με την κριτική της Πολιτικής Οικονομίας κατά Μαρξ.

◊ ΟΧΙ ΕΝΑ, ΑΛΛΑ ΔΥΟ ΚΡΙΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ 1857 ΚΑΙ ΜΕΤΑ

Η εκδοτική εργασία για τη δεύτερη ενότητα της MEGA² ξεκίνησε με μία υπόθεση που πλέον είναι μάλλον ευρέως αποδεκτή. Θεωρήθηκε ότι τα τρία μεγάλα οικονομικά χειρόγραφα μεταξύ 1857 και 1865 (τα *Grundrisse* του 1857-1858, το «Οικονομικό χειρόγραφο του 1861-1863», που περιλαμβάνει τις «Θεωρίες για την υπεραξία», και το «Οικονομικό χειρόγραφο του 1863-1865», που περιλαμβάνει το χειρόγραφο το οποίο χρησιμοποίησε ο Ένγκελς για την έκδοση του τρίτου τόμου) είναι τρία «προσχέδια» του *Κεφαλαίου*. Η έκδοση του πρώτου τόμου το 1867 θεωρήθηκε ότι αντιπροσωπεύει το τελικό στάδιο του *Κεφαλαίου*.

Πιστεύω ωστόσο, ως αποτέλεσμα της έκδοσης MEGA², ότι μπορούμε σήμερα να σταθούμε κριτικά απέναντι σε αυτή την υπόθεση. Μία εκ του σύνεγγυς ανάγνωση αυτών των χειρογράφων δείχνει ότι τα *Grundrisse* και το «Οικονομικό χειρόγραφο του 1861-1863» ήταν τμήμα του σχεδίου έξι βιβλίων που ανήγγειλε ο Μαρξ το 1859 στον Πρόλογο της *Συμβολής στην κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, με τα εξής θέματα: κεφάλαιο, έγγεια ιδιοκτησία, μισθωτή

εργασία, κράτος, εξωτερικό εμπόριο και παγκόσμια αγορά.[3] Το βιβλίο για το κεφάλαιο θα εστιαζόταν στην παρουσίαση του «κεφαλαίου εν γένει», σε αντιδιαστολή με τον «ανταγωνισμό πολλών κεφαλαίων».[4] Μετά το 1863, ο Μαρξ δεν αναφέρει πια ούτε το σχέδιο των έξι βιβλίων, ούτε το «κεφάλαιο εν γένει». Μάλιστα, σημαντικά τμήματα των σχεδιαζόμενων βιβλίων για την έγγεια ιδιοκτησία και τη μισθωτή εργασία ενσωματώνονται στους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου*· δεν ήταν δυνατή μια ξεχωριστή παρουσίαση. Επιπλέον, η έννοια του «κεφαλαίου εν γένει» –η παρουσίαση ενός ορισμένου περιεχομένου (από την αξία στον τόκο) σε ένα ορισμένο επίπεδο αφαίρεσης (ως αφαίρεση από τα πολλά κεφάλαια)– αποδείχτηκε ανέφικτη στο «Οικονομικό χειρόγραφο του 1861-1863». Αντί για το «κεφάλαιο εν γένει», ο Μαρξ εξετάζει στο *Κεφάλαιο* τη σχέση μεταξύ «ατομικού κεφαλαίου» και «συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου» αρκετές φορές και σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης.[5] Επομένως, πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο διαφορετικά προγράμματα: το αρχικό σχέδιο των έξι βιβλίων με το «κεφάλαιο εν γένει» σε αντιδιαστολή με τον «ανταγωνισμό των πολλών κεφαλαίων», και το *Κεφάλαιο*. Έπεται, επομένως, ότι το «Οικονομικό χειρόγραφο του 1863-1865» δεν είναι το τρίτο προσχέδιο του *Κεφαλαίου*, αλλά το πρώτο.

◊ Η ΑΝΟΜΟΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ *ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ*

Επιπλέον, μία εκ του σύνεγγυς ανάγνωση των χειρογράφων που εμφανίστηκαν μετά το 1865 δείχνει ότι ο Μαρξ δεν έφτασε σε κάποιο τελικό στάδιο στην παρουσίαση του *Κεφαλαίου*. Μετά το 1865, μπορούμε να διακρίνουμε δύο περιόδους με διαφορετικά προσχέδια (συμπεριλαμβανομένων των δημοσιευμένων κειμένων): μεταξύ 1866 και 1871, εμφανίστηκαν το χειρόγραφο για την πρώτη έκδοση του πρώτου τόμου και το μακροσκελές «Χειρόγραφο ΙΙ» για το δεύτερο βιβλίο, συν κάποια συντομότερα χειρόγραφα για το δεύτερο και το τρίτο βιβλίο. Το 1871, ο Μαρξ αναγκάστηκε να διακόψει αυτή την εργασία. Αφενός, ξέσπασε η Κομμούνα του Παρισιού, και ο Μαρξ έγραψε τον *Εμφύλιο πόλεμο στη Γαλλία*, και αφετέρου, η πρώτη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* εξαντλήθηκε. Αντί να συνεχίσει τη δουλειά του για το δεύτερο

3. Karl M. "A Contribution to the Critique of Political Economy, 1859", στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1987), τόμος XXIX. London: Lawrence & Wishart, σ. 261.

4. Marx, K. προς Friedrich Engels, 2 Απριλίου 1858, στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1983), τόμος XL. London: Lawrence & Wishart, σ. 298. (Όλα τα παραθέματα από κείμενα του Μαρξ μεταφράζονται από την αγγλική εκδοχή τους, που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας. [Σ.τ.Μ.])

5. Στο Κεφάλαιο 5 του βιβλίου μου: Heinrich, M. *Die Wissenschaft vom Wert, ό.π.* παρουσιάζονται εκτενώς η έννοια «κεφάλαιο εν γένει», η αποτυχία της στο «Οικονομικό χειρόγραφο του 1861-1863» και η νέα έννοια στο *Κεφάλαιο*.

και το τρίτο βιβλίο, ο Μαρξ άρχισε να ξαναδουλεύει το πρώτο βιβλίο. Η δεύτερη έκδοση του 1872-1873 περιέχει αρκετές αλλαγές (ιδίως με την παρουσίαση της αξιακής μορφής) και τροποποιήσεις. Επιπλέον, άρχισε μία γαλλική μετάφραση του πρώτου τόμου. Ο Μαρξ πρόσθεσε περαιτέρω τροποποιήσεις και διόρθωσε τη μετάφραση αυτή, η οποία εμφανίστηκε σε ξεχωριστά τμήματα μεταξύ 1872 και 1875. Μόνο από το 1875 και μετά μπόρεσε να συνεχίσει τη δουλειά του για το δεύτερο και το τρίτο βιβλίο. Το 1875, εμφανίστηκε ένα εκτενές χειρόγραφο αναφορικά με την αριθμητική σχέση ανάμεσα στο ποσοστό υπεραξίας και το ποσοστό κέρδους, ενώ μεταξύ 1876 και 1881 ο Μαρξ ετοίμασε αρκετά χειρόγραφα για το δεύτερο βιβλίο. Όλα αυτά τα χειρόγραφα δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά στη MEGA[2]. Μετά την εμφάνισή τους, μπορούμε να διακρίνουμε σαφώς την περίοδο 1866-1870 από την περίοδο 1870-1881. Ωστόσο, ούτε σε αυτή την ύστερη περίοδο έφτασε ο Μαρξ σε κάποιο τελικό στάδιο παρουσίασης του *Κεφαλαίου*. Όπως εξηγούσε ο ίδιος, ήθελε όχι μόνο να ξαναδουλέψει εκ βάθρων το τρίτο βιβλίο,[6] αλλά και να ξαναδουλέψει ολόκληρο τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.[7]

Για πάνω από έναν αιώνα, πιστεύαμε ότι οι «τρεις τόμοι του *Κεφαλαίου*» ήταν ένα ενιαίο έργο. Τώρα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι είναι μια εκδοτική κατασκευή βασισμένη σε χειρόγραφα που όχι μόνο συντέθηκαν σε διαφορετικές εποχές, αλλά και ανήκουν σε μάλλον διαφορετικές περιόδους εργασίας, με διαφορετικά επίπεδα διοράσεων. Ο πρώτος τόμος, στην πιο διαδεδομένη τέταρτη έκδοση του 1890, είναι ένα αμάλγαμα της δεύτερης γερμανικής έκδοσης του 1872 και της γαλλικής μετάφρασης του 1872-1875. Ο Ένγκελς συμπεριέλαβε κάποιες, αλλά όχι όλες τις αλλαγές στη γαλλική μετάφραση, με αποτέλεσμα ο πρώτος τόμος να διατίθεται σήμερα σε μια μορφή που δεν γνώρισε ποτέ ο Μαρξ.

Ο δεύτερος τόμος βασίζεται στο μακροσκελές «Χειρόγραφο ΙΙ», που γράφτηκε μεταξύ 1868 και 1870, και στα μεταγενέστερα χειρόγραφα V, VI, VII και VIII, που γράφτηκαν από το 1876 έως το 1881, όταν ο Μαρξ έκανε σημαντική πρόοδο σε διάφορους τομείς, ιδίως αναφορικά με τη μη ουδετερότητα του χρήματος, την αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και τη θεωρία της κρίσης. Ο τρίτος τόμος, ωστόσο, βασίζεται στο «Οικονομικό χειρόγραφο του 1863-1865». Οι νέες διοράσεις για το χρήμα, την κρίση και την πίστη, στις οποίες έφτασε ο Μαρξ μετά το 1865, δεν συμπεριλαμβάνονται στον τόμο αυτό.

Επιπλέον, το κείμενο ιδίως του δεύτερου και του τρίτου τόμου δείχνει ότι υπήρξαν πολυάριθμες παρεμβάσεις επιμέλειας, που δεν επισημαίνονται από

6. Βλ. τη συνέντευξη με τον Τζον Σουίντον (John Swinton), στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)*, *ό.π.*, τόμος XXIX, σσ. 583-585.

7. Marx, K. προς *N.F.* Danielson, 13 Δεκεμβρίου 1881, στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1992), τόμος XLVI. London: Lawrence & Wishart, σ. 161.

τον Ένγκελς, όπως η αναδιάταξη του υλικού, αναδιατυπώσεις και η παρεμβολή τίτλων και υποτίτλων. Με τις παρεμβάσεις αυτές, ο Ένγκελς επιδίωκε να κάνει το κείμενο πιο κατανοητό. Ωστόσο, μερικές φορές αλλάζει το νόημα του κειμένου με τις παρεμβάσεις αυτές και, ίσως άθελά του, συγκαλύπτει το γεγονός ότι ο Μαρξ δεν είχε λύσει κάποια προβλήματα παρουσίασης (σε ποιο επίπεδο αφαίρεσης έπρεπε να παρουσιαστεί ποιο ζήτημα, όπως στην περίπτωση της θεωρίας της κρίσης).

◊ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ

Ετοιμάζοντας τη νέα παρουσίαση της αξιακής μορφής για τη δεύτερη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ έγραψε το 1871-1872 ένα χειρόγραφο που εκδόθηκε στη MEGA² II/6 με τίτλο του επιμελητή: *Ergänzungen und Veränderungen zum 1. Band des* Kapitals (*Προσθήκες και αλλαγές στον πρώτο τόμο του* Κεφαλαίου). Το χειρόγραφο αυτό περιλαμβάνει έναν σύντομο σχολιασμό του Μαρξ στη δική του παρουσίαση της αξίας και κάποιες πολύ σαφείς διατυπώσεις για ένα ζήτημα που συζητήθηκε πολύ τον 20ό αιώνα: Είναι η αξιακή αντικειμενικότητα ήδη προϊόν της εμπορευματικής παραγωγής και μόνο, ή είναι κοινό αποτέλεσμα της παραγωγής και της ανταλλαγής; Στο χειρόγραφο, ο Μαρξ ασκεί κριτική στη δική του παρουσίαση στην αρχή του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, όπου ανήγαγε το σακάκι και το λινό ύφασμα σε μια αντικειμενοποίηση της ανθρώπινης εργασίας:

> ... Όμως, στην αναγωγή αυτή λησμονήθηκε ότι κανένα από τα δύο δεν είναι καθ' εαυτό και δι' εαυτό *αξιακή αντικειμενικότητα* (Wertgegenständlichkeit), αλλά είναι τέτοια μόνο καθόσον αυτή η *αντικειμενικότητα* (Gegenständlichkeit) *κατέχεται από κοινού* και από τα δύο. Έξω από αυτή τη σχέση του ενός με το άλλο –τη σχέση στην οποία εξισώνονται–, ούτε το σακάκι ούτε το λινό ύφασμα δεν διαθέτει *αξιακή αντικειμενικότητα* ή *αντικειμενικότητα* ως στερεοποίηση της ανθρώπινης εργασίας ως τέτοιας...[8]

Ωστόσο, το σακάκι και το λινό ύφασμα εξισώνονται μόνο στην ανταλλαγή. Ο Μαρξ συνεχίζει δηλώνοντας με μεγάλη σαφήνεια:

> ... Ένα προϊόν εργασίας, αν εξεταστεί μεμονωμένα, δεν είναι αξία, ούτε είναι εμπόρευμα. Γίνεται αξία μόνο στην ενότητά του με ένα άλλο προϊόν εργασίας...[9]

8. Marx, K. «Ergänzungen und Veränderungen zum ersten Band des *Kapitals*» (Δεκέμβριος 1871-Ιανουάριος 1872), στο: *MEGA*², II/6, σ. 30. Η έμφαση είναι του Μαρξ.

9. Marx, K., *ό.π.*, σ. 31.

Πιθανώς ως αποτέλεσμα αυτών των σκέψεων, ο Μαρξ πρόσθεσε την ακόλουθη πρόταση στη δεύτερη έκδοση του *Κεφαλαίου*:

> ... Μόνο ανταλλασσόμενα αποκτούν τα προϊόντα της εργασίας μία κοινωνικά ομοιόμορφη αντικειμενικότητα ως αξίες, η οποία είναι διακριτή από την κατ' αίσθηση ποικίλη αντικειμενικότητά τους ως ωφέλιμων αντικειμένων...[10]

Ο Μαρξ είχε παρουσιάσει νωρίτερα την αξιακή αντικειμενικότητα ως καθαρά κοινωνικό αποτέλεσμα, αλλά σε αυτό το χειρόγραφο του 1871-1872 φτάνει στο ρητό συμπέρασμα ότι η αξία δεν παγιώνεται σε ένα μεμονωμένο εμπόρευμα, και επιπλέον ότι το μεμονωμένο προϊόν της απομονωμένης εργασίας δεν είναι καν εμπόρευμα. Ωστόσο, η αναθεώρηση του πρώτου τόμου από αυτή την άποψη έμεινε ημιτελής: Διατηρήθηκαν ορισμένες παραπλανητικές διατυπώσεις, που έδωσαν λαβή σε διαφορετικές ερμηνείες.

◊ Ο ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΠΤΩΤΙΚΗΣ ΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΠΟΣΟΣΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ

Ο νόμος αυτός είναι μία από τις διασημότερες και πιο αμφιλεγόμενες προτάσεις του *Κεφαλαίου* του Μαρξ. Αντί να μπω στη συζήτηση αν τα επιχειρήματα του Μαρξ υπέρ του νόμου αυτού είναι ικανοποιητικά, θέλω να δείξω ότι υπάρχουν κάποιες ενδείξεις υπέρ της υπόθεσης ότι και ο ίδιος ο Μαρξ είχε αμφιβολίες για το νόμο αυτόν κατά τη δεκαετία του 1870. Η πιο εκτενής εξέταση του νόμου αυτού από τον Μαρξ μπορεί να βρεθεί στο χειρόγραφο για το τρίτο βιβλίο, χειρόγραφο που γράφτηκε το 1864-1865. Έκτοτε, ο Μαρξ αναφέρει το νόμο αυτό μόνο μία φορά: σε μια επιστολή προς τον Ένγκελς, με ημερομηνία 30 Απριλίου 1868, όπου σκιαγραφεί το περιεχόμενο του τρίτου βιβλίου.[11] Ωστόσο, σε όλες τις επιστολές της δεκαετίας του 1870 που ασχολούνται με την κρίση, δεν αναφέρει ποτέ το νόμο. Αυτό είναι αρκετά εντυπωσιακό, εάν λάβουμε υπόψη μας τη διαδεδομένη άποψη ότι η θεωρία του Μαρξ για την κρίση βασίζεται σε αυτόν το νόμο.

Επιπλέον, η MEGA^2 δημοσίευσε αρκετά χειρόγραφα που ασχολούνται με αριθμητικά παραδείγματα για το ποσοστό κέρδους. Συγκεκριμένα, ένα τμήμα χειρογράφου γραμμένου στα τέλη της δεκαετίας του 1860[12] και ένα χειρόγραφο

---

10. Marx, K. (1976). *Capital: A Critique of Political Economy*, τόμος I. *Harmondsworth*: Penguin, σ. 166.

11. Marx, K. προς Friedrich Engels, 30 Απριλίου 1868, στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1988), τόμος XLIII. London: Lawrence & Wishart, σ. 21.

12. Marx, K., «Über Mehrwert-und Profitrate, Gesetze der Profitrate, Kostpreis und Umschlag des Kapitals», στο: *MEGA*^{2}, II/4.3, σ. 78-234.

γραμμένο το 1875,[13] όπου ο Μαρξ δηλώνει ότι θέλει να διατυπώσει τους «νόμους κίνησης» του ποσοστού κέρδους,[14] περιέχουν πολλά αριθμητικά παραδείγματα αναφορικά με το ποσοστό υπεραξίας και το ποσοστό κέρδους. Σε αυτά τα κείμενα, ο Μαρξ μαθαίνει ότι μία αυξανόμενη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου διόλου δεν επαρκεί για ένα φθίνον ποσοστό κέρδους. Όλα είναι δυνατά: τόσο ένα φθίνον, όσο και ένα αυξανόμενο ποσοστό κέρδους. Σε αυτά τα χειρόγραφα, ο Μαρξ δεν διατυπώνει κάποιο ρητό συμπέρασμα, όμως το μήνυμα των αριθμητικών παραδειγμάτων είναι σαφές.

Εντούτοις, μία μικρή σημείωση που πρόσθεσε ο Μαρξ στο προσωπικό του αντίτυπο από τη δεύτερη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* περιέχει ένα σαφές συμπέρασμα:

> … αν η επέκταση είναι μόνο ποσοτική, τότε για ένα μεγαλύτερο και ένα μικρότερο κεφάλαιο στον ίδιο κλάδο επιχειρήσεων τα κέρδη είναι όπως τα μεγέθη των κεφαλαίων που καταβλήθηκαν. Αν η ποσοτική επέκταση επιφέρει μια ποιοτική αλλαγή, τότε το ποσοστό κέρδους του μεγαλύτερου κεφαλαίου αυξάνεται συγχρόνως…[15]

Όπως συνάγεται από το περιεχόμενο, με τον όρο «ποιοτική αλλαγή» ο Μαρξ εννοεί μια αύξουσα οργανική σύνθεση – και διατυπώνει εδώ το ακριβώς αντίθετο από τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

Ο Ένγκελς πρόσθεσε αυτή τη σημείωση στην τρίτη γερμανική έκδοση του 1883. Φαινόταν σαν μεμονωμένη παρατήρηση και μπορούσε να εγείρει αμφιβολίες σχετικά με το αν ο Μαρξ εννοούσε πραγματικά αυτό που έγραφε. Ωστόσο, μετά τη δημοσίευση των χειρογράφων με τους αριθμητικούς υπολογισμούς στη MEGA², μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο Μαρξ έκανε την παρατήρηση αυτή πολύ συνειδητά – και ότι εγκατέλειψε το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

◊ Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟ 1865

Η εκτενέστερη συζήτηση της θεωρίας των κρίσεων στο *Κεφάλαιο* περιέχεται στο δέκατο πέμπτο κεφάλαιο του τρίτου τόμου. Το κεφάλαιο ανήκει στην ενότητα για το «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» και έχει τίτλο «Ανάπτυξη των εσωτερικών αντιφάσεων του νόμου». Φαίνεται ότι για τον Μαρξ η θεωρία της κρίσης συνδέεται στενά με το νόμο του ποσοστού

13. Marx, K., «Mehrwertrate und Profitrate mathematisch behandelt», στο: *MEGA²*, II/14, σσ. 19-150.

14. Marx, Karl, *ό.π.*, σ. 129.

15. Marx, K. (1976). *Capital: A Critique of Political Economy*, τόμος I, *ό.π.*, σ. 781.

κέρδους, και υποθέτω ότι αυτή ακριβώς η (εικαζόμενη) σύνδεση έκανε τόσους μαρξιστές να υπερασπίσουν σθεναρά το νόμο αυτόν: Φοβόνταν ότι χωρίς αυτόν δεν θα υπήρχε θεωρία των κρίσεων. Ωστόσο, όλα αυτά είναι κατά κύριο λόγο αποτέλεσμα της επιμέλειας του Ένγκελς. Αυτό που γνωρίζουμε ως δέκατο πέμπτο κεφάλαιο ήταν, στο αρχικό χειρόγραφο του Μαρξ, ένα σύνολο παρατηρήσεων και ανολοκλήρωτων σκέψεων. Αναδιατάσσοντας αυτό το υλικό, με κάποιες διαγραφές και αναδιατυπώσεις, ο Ένγκελς το έκανε να μοιάζει πολύ πιο συνεκτικό. Επιπλέον, η δόμηση σε υποκεφάλαια με τίτλους και, τελευταίο αλλά εξίσου σημαντικό, ο τίτλος ολόκληρου του κεφαλαίου, που υπονοεί την ισχυρή σύνδεση με το νόμο του ποσοστού κέρδους, είναι δημιουργήματα του Ένγκελς. Μία εκ του σύνεγγυς ανάγνωση του υλικού, ακόμη και στην έκδοση του Ένγκελς, δείχνει ότι ο Μαρξ παρουσιάζει διάφορες προσεγγίσεις για την κρίση. Μία προσέγγιση συνδέεται πράγματι με το νόμο του ποσοστού κέρδους, άλλες όμως είναι εντελώς ανεξάρτητες από οποιαδήποτε τάση του ποσοστού κέρδους.

Η επιμέλεια του Ένγκελς δεν είναι το μόνο πρόβλημα με την παραδοσιακή αντίληψη για τη θεωρία του Μαρξ περί κρίσης. Το χειρόγραφο του τρίτου τόμου, που συνήθως χρησιμοποιείται ως η σημαντικότερη πηγή, είναι από το 1864-1865. Η άλλη κύρια πηγή, οι παρατηρήσεις του Μαρξ στο κεφάλαιο των *Θεωριών για την υπεραξία* αναφορικά με τον Ρικάρντο, είναι του 1862. Ωστόσο, η ερευνητική εργασία του Μαρξ συνεχίστηκε και μετά το 1865. Ένα αποτέλεσμα αυτής της έρευνας μπορεί να βρεθεί στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*: η οριστική απόρριψη κάθε θεωρίας της κρίσης λόγω «υποκατανάλωσης».[16] Ο Μαρξ το έγραφε αυτό στα τέλη της δεκαετίας του 1870, στο «Χειρόγραφο VIII», το τελευταίο από τα χειρόγραφα του *Κεφαλαίου*. Στο χειρόγραφο του τρίτου τόμου, υπήρχαν ακόμη κάποια στοιχεία της θεωρίας περί υποκατανάλωσης.[17]

Το 1866, εμφανίστηκε μία νέα κρίση, την οποία ο Μαρξ πήρε τόσο στα σοβαρά, ώστε έκανε μερικές παρατηρήσεις για αυτή στο χειρόγραφο του πρώτου τόμου – λίγο πριν το παραδώσει στον εκδότη. Οι παρατηρήσεις αυτές δείχνουν τι τον εντυπωσίασε τόσο πολύ: Ήταν ο «εξόχως χρηματοπιστωτικός χαρακτήρας» της κρίσης.[18] Στο υλικό από το οποίο ο Ένγκελς συνέθεσε το δέκατο πέμπτο κεφάλαιο του τρίτου τόμου, το χρήμα και το χρηματοπιστωτικό σύστημα δεν έπαιζαν κανέναν ρόλο. Η συζήτηση της κρίσης ήταν προσανατολισμένη σχεδόν εξολοκλήρου στην παραγωγή. Υπάρχουν κάποιες σκέψεις,

16. Marx, K. (1978). *Capital: A Critique of Political Economy*, τόμος ΙΙ. *Harmondsworth*: Penguin, σσ. 486-487.

17. Marx, K. (1981). *Capital: A Critique of Political Economy*, τόμος ΙΙΙ. *Harmondsworth*: Penguin, σ. 615.

18. Marx, K. (1976). *Capital: A Critique of Political Economy*, τόμος Ι, *ό.π.*, σ. 822.

αλλά όχι συστηματική έκθεση σχετικά με το ρόλο της πίστης στις κρίσεις στο πέμπτο τμήμα του τρίτου τόμου, για το τοκογλυφικό κεφάλαιο. Προφανώς, η κρίση του 1866 έκανε τον Μαρξ να σκεφτεί εκ νέου την κρίση και την πίστη. Αφού τέλειωσε τη διόρθωση των δοκιμίων του πρώτου τόμου, ο Μαρξ συνέλεξε σε ένα τετράδιο πλήθος πληροφοριών για την κρίση. Επιπλέον, χρησιμοποίησε πολλά αποσπάσματα από τον *Economist* για το χρήμα, την πίστη και τις κρίσεις. Η MEGA² θα εκδώσει όλα αυτά τα υλικά. Από τις επιστολές του Μαρξ, ξέρουμε ότι ήθελε να ξαναδουλέψει εκ βάθρων το κομμάτι για το τοκογλυφικό κεφάλαιο.

Κατά τη δεκαετία του 1870, ο Μαρξ έγινε μάρτυρας της πρώτης μακράς κρίσης στασιμότητας, που ξεκίνησε το δεύτερο μισό της δεκαετίας και κράτησε έως τη δεκαετία του 1890, μετά το θάνατο του Μαρξ. Ο Μαρξ είδε ξεκάθαρα ότι επρόκειτο για κάτι καινούργιο, και έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στη σύνδεση μεταξύ κρίσης, εθνικών τραπεζών και συναλλαγματικών ισοτιμιών μεταξύ των κυριότερων νομισμάτων. Όταν ο Νικολάι Ντάνιελσον (N.F. Danielson), που ήθελε να μεταφράσει το δεύτερο και το τρίτο βιβλίο του *Κεφαλαίου* στα ρώσικα, τον ρώτησε για την πρόοδο της εργασίας του, ο Μαρξ απάντησε ότι δεν μπορούσε να τελειώσει το *Κεφάλαιο* μέχρι να φτάσει η κρίση αυτή στο απόγειό της, προσθέτοντας ότι έπρεπε να αφομοιώσει την κρίση αυτή «θεωρητικά».[19] Ο Μαρξ καταλάβαινε ξεκάθαρα ότι η θεωρία του περί κρίσεων δεν ήταν καθόλου ολοκληρωμένη.

Το μεγάλο επίτευγμα της θεωρίας του Μαρξ για τις κρίσεις ήταν ότι έδειξε πως οι κρίσεις δεν είναι όλες «ατυχήματα», αποτελέσματα κάποιων αποφεύξιμων λαθών. Αυτή είναι η βασική ιδέα τόσο της νεοκλασικής, όσο και της κεϊνσιανής θεωρίας περί οικονομικών κρίσεων: Η πρώτη αναγνωρίζει ως λάθος τις ανεπαρκείς αγορές και την υπερβολικά μεγάλη κρατική παρέμβαση, η δεύτερη τις υπερβολικά εκτεταμένες αγορές και την υπερβολικά μικρή κρατική παρέμβαση. Αντιθέτως, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι ακριβώς η επιτυχία του καπιταλισμού ως συστήματος μεγιστοποίησης του κέρδους είναι που υπονομεύει τις μελλοντικές συνθήκες για την παραγωγή κέρδους. Επομένως, οι κρίσεις συνδέονται αξεδιάλυτα με τον καπιταλισμό. Ο Μαρξ μπόρεσε να το καταδείξει αυτό σε μάλλον γενικό επίπεδο, αλλά η παρουσίασή του επί του συγκεκριμένου, που περιλαμβάνει το πιστωτικό σύστημα και μπορεί να διακρίνει μεταξύ διαφορετικών τύπων καπιταλιστικής κρίσης, παρέμεινε αποσπασματική.

19. Marx, K. προς *N.F.* Danielson, 10 Απριλίου 1879, στο: *MECW* (1991), τόμος XLV. London: Lawrence & Wishart, σ. 354.

Σ Χ Ο Λ Ι Α Σ Μ Ο Σ

Δημήτρης Παπαφωτίου

Η τοποθέτησή μου θα προσπαθήσει να περιγράψει όψεις της εξέλιξης της αξιακής θεωρίας του Μαρξ από τα πρώτα βήματα ρήξης του με το ρικαρδιανό υπόδειγμα μέχρι την προβολή ενός νέου θεωρητικού συστήματος, διαφορετικού του ρικαρδιανού, το οποίο διαφαίνεται πιο ξεκάθαρα στη δεύτερη (1872) και τις επόμενες εκδόσεις του *Κεφαλαίου*.

Όπως γνωρίζουμε, ο Μαρξ ξεκινά ως ένας ρικαρδιανός θεωρητικός. Την εποχή εκείνη η ρικαρδιανή θεωρία επικεντρώνεται σε μια αντίληψη περί της διττής ιδιότητας του εμπορεύματος: Το εμπόρευμα αποτελεί ταυτόχρονα *αξία χρήσης*, ικανοποιώντας έτσι συγκεκριμένες ανάγκες του ανθρώπου, και *ανταλλακτική αξία*, έχει δηλαδή την ιδιότητα να ανταλλάσσεται σε συγκεκριμένες ποσοτικές αναλογίες με άλλα εμπορεύματα. Αυτή η διττή ιδιότητα του εμπορεύματος αποτελεί ένα κεντρικό θεωρητικό ζήτημα για την Πολιτική Οικονομία· ο Μαρξ το παραλαμβάνει αυτούσιο από τον Ντέιβιντ Ρικάρντο (David *Ricardo*) και το χρησιμοποιεί στην πολεμική του απέναντι στον Πιερ Ζοζέφ Προυντόν (Pierre Joseph Proudhon).[1]

Ο Μαρξ αρχίζει να ασκεί κριτική στη θεωρία της αξίας και τη μονεταριστική θεωρία του Ρικάρντο από τις αρχές της δεκαετίας του 1850. Ωστόσο, όταν το 1857 ο Μαρξ σχεδιάζει το πλάνο του περί ενός έργου *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* διαρθρωμένου σε έξι βιβλία και προχωρά στις θεωρητικές επεξεργασίες που μετέπειτα θα ονομαστούν *Grundrisse* (1857-1858), *η κριτική του Μαρξ δεν έχει φτάσει ακόμα στον πυρήνα της ρικαρδιανής αντίληψης*.

Το 1858 ο Μαρξ φέρεται, όπως προκύπτει από το υλικό της MEGA[2], να συλλαμβάνει πλήρως την έννοια της διφυούς εργασίας. *Στο βαθμό που ένα προϊόν είναι και εμπόρευμα, στο βαθμό που το προϊόν/εμπόρευμα φέρει αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία, θα πρέπει και η εργασία να παρουσιάζει και αυτή έναν διφυή χαρακτήρα*. Η ανακάλυψη αυτή, λοιπόν, γίνεται στην τελευταία φάση συγγραφής του *Για την κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*.

1. Μαρξ, Κ. (χ.χ.). *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*. Αθήνα: Γερ. Αναγνωστίδη.
2. Αναφέρεται σε Χάινριχ, Μίχαελ (2015), «Η χρηματική θεωρία της αξίας». *Θέσεις*, τ. 133, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2015, σσ. 52-53.

Το έργο *Για την κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*[3] (στο εξής *Zur Kritik*) εκδίδεται το 1859, ως το πρώτο ντοκουμέντο του πλάνου του Μαρξ για την εξάτομή του *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Εκεί συναντά κανείς την πρώτη ολοκληρωμένη διατύπωση του επιχειρήματος του Μαρξ περί του διφυούς χαρακτήρα της εργασίας.

Κατά τον Μαρξ, η αξία χρήσης του εμπορεύματος είναι αποτέλεσμα των διάφορων *ατομικών εργασιών*, ενώ η ανταλλακτική αξία του δημιουργείται από τη «στερεοποίηση» του χρόνου εργασίας, κάτι που υποδηλώνει μια δεύτερη ιδιότητα της εργασίας, να «στερεοποιείται»,[4] να «αποκρυσταλλώνεται»[5] στο προϊόν-εμπόρευμα. Ο Μαρξ δεν προβλέπει κάποια ορολογία για τα δύο είδη εργασίας (δεν έχει επινοήσει την ορολογία «συγκεκριμένη/αφηρημένη εργασία» ακόμη). Ωστόσο, η «αξιοποιός» εργασία αποκαλείται «όμοια», «ομοιόμορφη», «αδιαφοροποίητη», «απλή», «γενική ανθρώπινη», «κοινωνική» αλλά και «αφηρημένη» εργασία.[6] Η «γενική» αυτή εργασία προκύπτει, ωστόσο, από την αφαίρεση από την ιδιαίτερη μορφή της ατομικής εργασίας που δημιουργεί αξίες χρήσης. Είναι αδιαφοροποίητη εργασία στην οποία «έχουν σβηστεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εργάτη».[7]

Τι είναι αυτή η «αδιαφοροποίητη» εργασία; Είναι η εργασία που είναι «όμοια σε όλους». Καταλήγει, λοιπόν, να υποδεικνύει ως «αδιαφοροποίητη» εργασία την απλή εργασία του ανειδίκευτου εργάτη κάθε εποχής, δηλαδή μια πραγματική, εμπειρικά παρατηρήσιμη εργασία. Έτσι, *και οι δύο χαρακτήρες της εργασίας ορίζονται με όρους φυσιολογίας, νατουραλιστικά θα λέγαμε, ως ατομικές υλικές δραστηριότητες.*

Έτσι, η αξία έχει ουσιαστικά δύο προσδιορισμούς: την *υπόστασή* της («απλή» όμοια εργασία) και το *μέγεθός* της (που ισούται με τη διάρκεια της εργασίας αυτής). Μια τέτοια παρουσίαση θα πρέπει να θεωρηθεί ρικαρδιανή στον πυρήνα της και αυτή κυριαρχεί στην εισαγωγή του *Zur Kritik*.

Ωστόσο, στην εισαγωγή αυτή έχουμε την πρώτη διάρρηξη του ρικαρδιανού πυρήνα, με τρόπο που αρχικά εμφανίζεται στον αναγνώστη ως αμφισημία ή και ως αντίφαση του ίδιου του Μαρξ. Ας δούμε το παρακάτω απόσπασμα:

> ... Οι ατομικές εργασίες γίνονται γενική εργασία και, με αυτό τον τρόπο, κοινωνική εργασία *μόνο όταν ανταλλάσσονται* πραγματικά η μια έναντι της άλλης. [...] Ο κοινωνικός χρόνος εργασίας υπάρχει σε αυτά τα εμπορεύματα μόνο σε λανθάνουσα μορφή και *φανερώνεται μόνο στη διαδικασία της ανταλλαγής τους.*

3. Μαρξ, Κ. (2010). *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
4. *Ό.π.*, σ. 34.
5. *Ό.π.*, σ. 32.
6. *Ό.π.*, σσ. 33-37.
7. *Ό.π.*, σ. 33.

> [...] Η γενική κοινωνική εργασία δεν αποτελεί, επομένως, έτοιμη προϋπόθεση [ενν: της παραγωγής], αλλά *αποτέλεσμα που προκύπτει στη διαδικασία της ανταλλαγής*...[8] (Η έμφαση με *Italics* δική μου.)

Εδώ ο Μαρξ υπαινίσσεται έναν τρίτο προσδιοριστικό παράγοντα της αξίας, πέρα από την ουσία και το μέγεθος. Ο παράγοντας αυτός σχετίζεται με τη διαδικασία ανταλλαγής.

Το διάστημα μεταξύ της έκδοσης του *Zur Kritik* (1859) και της πρώτης έκδοσης του *Κεφαλαίου* (1867) περιέχει μια εξαιρετικά πυκνή και εκτεταμένη θεωρητική επεξεργασία του Μαρξ, ο οποίος την περίοδο 1861-1863 ανατρέχει στη βιβλιογραφία της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας για να ξεδιαλύνει το μυστήριο της αξίας και υπεραξίας. Σε εκείνη τη χρονική περίοδο φαίνεται καθαρά ότι ο Μαρξ κατά κάποιο τρόπο στρέφει τον Σάμιουελ Μπέιλι (Samuel Bailey) ενάντια στον Ρικάρντο προσπαθώντας να εμβαθύνει σε αυτή την «ανταλλακτική» διάσταση της αξίας. Ωστόσο, μέχρι το 1863 δεν φαίνεται να έχει επικρατήσει το νέο θεωρητικό σχήμα το οποίο εισάγεται το 1867 στο *Κεφάλαιο* και παρουσιάζεται στην έκδοση του 1872.

Η μεταβολή, λοιπόν, συντελείται μετά το 1863, δηλαδή πρέπει να έχει κοινά αίτια με την αλλαγή του Μαρξ από ένα πλάνο μιας εξάτομης *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* σε μια τετράτομη *Κριτική* η οποία θα διέφερε ουσιωδώς από την πρώτη. Την περίοδο 1863-1865 προκύπτει ένα πρώτο προσχέδιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* σύμφωνα με το νέο πλάνο, καθώς και οι σημειώσεις βάσει των οποίων ο Φρίντριχ Ένγκελς (Friedrich Engels) δημιούργησε τους τόμους ΙΙ και ΙΙΙ του *Κεφαλαίου*.

Μελετώντας το πρώτο μέρος του *Κεφαλαίου* από την πρώτη του έκδοση,[9] παρατηρούμε ότι και εδώ περιγράφεται ο διφυής χαρακτήρας της εργασίας, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ακόμη κατασταλαγμένη η ορολογία συγκεκριμένης και αφηρημένης εργασίας. Ο Μαρξ εξακολουθεί να αναφέρεται σε εργασία στερεοποιημένη,[10] αποκρυσταλλωμένη[11] στα εμπορεύματα, η οποία στο πρώτο μέρος του πρώτου κεφαλαίου εξακολουθεί να παρουσιάζεται ως μια ατομική εργασιακή δραστηριότητα, φυσιολογικά ορισμένη. Η σύνθετη εργασία ανάγεται ακόμη σε απλή εργασία «υψωμένη σε μια ορισμένη δύναμη».[12] Ο Μαρξ έπειτα κάνει μια πολύ ενδιαφέρουσα δήλωση:

> ... οι κανόνες που διέπουν αυτή την αναγωγή είναι εδώ αδιάφοροι...[13]

---

8. *Ό.π.*, σ. 60.
9. Μαρξ, Κ. (1991). *Εμπόρευμα και Χρήμα. Το πρώτο κεφάλαιο από την πρώτη έκδοση (1867) του «Το Κεφάλαιο, κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» με το παράρτημα Ι.1: Η αξιακή μορφή*. Αθήνα: Κριτική.
10. *Ό.π.*, σ. 40.
11. *Ό.π.*, σ. 42.
12. *Ό.π.*, σ. 40.
13. *Ό.π.*, σ. 40.

ακριβώς επειδή *η αναγωγή λογίζεται ακόμη ως μια τεχνική (νατουραλιστική) αναγωγή σύνθετης σε απλή εργασία.* Ωστόσο, ο Μαρξ δρομολογεί μια νέα προσέγγιση στη σχέση εργασίας και αξίας όταν γράφει:

> Το αξιακό «είναι» τους [ενν: των εμπορευμάτων] [...] δεν πηγάζει από τη φύση αλλά από την κοινωνία. Η κοινή κοινωνική ουσία η οποία απλώς εκφράζεται διαφόρως σε διάφορες αξίες χρήσης είναι: η εργασία...[14]

Η *κοινή κοινωνική ουσία* δεν θα προκύψει από τις ρικαρδιανές προκείμενες της αξιακής θεωρίας του Μαρξ, αλλά *από την ανάπτυξη της αξιακής μορφής,* η οποία στο *Zur Kritik* διατυπωνόταν μόλις σε λανθάνουσα μορφή. Η οριακή στιγμή της ρήξης με το ρικαρδιανισμό βρίσκεται στο σημείο όπου ο Μαρξ δηλώνει:

> ... Γνωρίζουμε τώρα την ουσία της αξίας. Είναι η εργασία. Γνωρίζουμε το μέτρο του μεγέθους της. Είναι ο χρόνος εργασίας. Απομένει να αναλυθεί η μορφή της...[15]

Η ανάλυση της αξιακής μορφής στο *Κεφάλαιο* δείχνει να προκύπτει *από την απόφαση του Μαρξ να διαχωρίσει και να απομονώσει την πραγματική διαδικασία ανταλλαγής από τον πυρήνα της αξιακής του θεωρίας. Ο διαχωρισμός αυτός οδηγεί στη θεωρία της αξιακής μορφής, δηλαδή τη θεωρία του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας.*

Στην έκδοση του 1872,[16] η οποία είναι η έκδοση που μεταφράστηκε και διαδόθηκε στη Δύση, μπορούμε να δούμε τα αποτελέσματα αυτής της θεωρητικής επανάστασης του Μαρξ. Η πρώτη εξέλιξη που παρατηρεί κανείς σε αυτή τη δεύτερη έκδοση είναι η εισαγωγή των όρων «συγκεκριμένη εργασία» και «αφηρημένη εργασία» για να περιγραφούν οι δύο διαστάσεις της (διφυούς στον καπιταλισμό) εργασίας.

Στο πρώτο υποκεφάλαιο του πρώτου κεφαλαίου περιγράφεται η σχέση εργασίας και αξίας κοντά στη ρικαρδιανή παράδοση, με τους δύο παράγοντες του εμπορεύματος (ουσία, μέγεθος). Ωστόσο, *ο Μαρξ στρέφεται σε μια αντιρικαρδιανή κατεύθυνση όταν εξηγεί το «είδος» της αφαίρεσης* που ακολουθεί για τον προσδιορισμό της αφηρημένης εργασίας:

14. *Ό.π.*, σ. 40.
15. *Ό.π.*, σ. 43.
16. Μαρξ, Κ. (2005). Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, τόμος Ι. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

> ... Ας εξετάσουμε τώρα το *residuum* (το υπόλειμμα) των προϊόντων της εργασίας. Δεν απόμεινε από αυτά τίποτε άλλο εκτός από την ίδια *φαντασματική αντικειμενικότητα*, ένα απλό πήγμα αδιάκριτης ανθρώπινης εργασίας, δηλαδή ξοδεμένης ανθρώπινης εργατικής δύναμης άσχετα από τη μορφή που ξοδεύτηκε...[17] (Η έμφαση με *Italics* δική μου.)

Η αξιοποιός εργασία, λοιπόν, ενώ παραμένει απλή εργασία ή σύνθετη-ανηγμένη σε απλή, αποειδικευμένη εργασία, έχει ταυτόχρονα χαρακτηριστικά «φαντασματικά», μη απτά, μη υλικά, όσο κι αν λίγο μετά ο Μαρξ αναφέρεται πάλι σε φυσικές ιδιότητες της αφηρημένης εργασίας παρουσιάζοντάς την ως «ξόδεμα ανθρώπινου μυαλού, ανθρώπινων μυώνων, νεύρων, χεριών κτλ.».[18]

Επίσης, ενώ για την αναγωγή σύνθετης εργασίας σε απλή στην εισαγωγή του 1867 ο Μαρξ είχε γράψει ότι «οι κανόνες που διέπουν αυτή την αναγωγή είναι εδώ αδιάφοροι», στο ίδιο σημείο στην έκδοση του 1872 ο Μαρξ έχει αντικαταστήσει αυτή τη φράση με την εξής ανάλυση:

> ... Οι διάφορες αναλογίες στις οποίες διαφορετικά είδη εργασίας ανάγονται σε απλή εργασία ως μονάδα μέτρησής τους σταθεροποιούνται *μέσω μιας κοινωνικής διαδικασίας πίσω από τις πλάτες των παραγωγών*...[19] (Η έμφαση με *Italics* δική μου.)

Στην πραγματικότητα, στη δεύτερη έκδοση του *Κεφαλαίου*, του 1872, διαφαίνονται στη γραφή του Μαρξ δύο τύποι, δύο εκδοχές της σχέσης αφηρημένης εργασίας και αξίας:

1. Στην πρώτη εκδοχή η αξία περιγράφεται ως δαπάνη (Verausgabung) εργασίας, ως αποκρυσταλλωμένη (kristallisierte) εργασία, ως εργασία που περιέχεται (enthaltenen), που αντικειμενοποιείται (vergegenständlicht), που υλοποιείται (materialisiert), που έχει συσσωρευτεί (aufgehauft), που ενσωματώνεται (steckenden) στο εμπόρευμα. Τα εμπορεύματα σε αυτή την περίπτωση αποτελούν πήγματα (Gallerten) εργασίας. Οι παραπάνω διατυπώσεις αντλούνται από τη ρικαρδιανή παράδοση του Μαρξ. Η σύλληψη της αξίας ως ενός «αποθέματος αφηρημένης εργασίας» μέσα στο εμπόρευμα οδηγεί σε δύο θεωρητικά συμπεράσματα:

    Α. Η εργασία καταναλώνεται σε αξία, «τήκεται» και αποθηκεύεται στα προϊόντα. Για να κατανοήσουμε αυτό το σχήμα, ας πάρουμε για το παράδειγμα ένα κερί. Το κερί καταναλώνεται, τήκεται και το τηγμένο

---

17. *Ό.π.*, σ. 52.
18. *Ό.π.*, σ. 58.
19. *Ό.π.*, σσ. 58-59.

κερί πέφτει, αποτίθεται σε ένα δοχείο, σχηματίζοντας ένα νέο κέρινο σώμα (συσσωμάτωμα). Στην περίπτωση αυτή, το κερί και το νέο σώμα μοιράζονται την ίδια σύσταση, είναι και τα δύο «από κερί». Κατά την ίδια έννοια, η εργασία που δαπανάται και αποτίθεται ως αξία σε ένα εμπόρευμα και η αξία η ίδια αποτελούν σώματα της ίδιας ουσίας. Υπονοείται, δηλαδή, *μια ομοούσια σχέση εργασίας και αξίας*, και δεν απέχει πολύ αυτό από το να πει κανείς ότι *η αξία είναι αφηρημένη εργασία*.

Β. Η ενσωματωμένη εργασία δεν μπορεί να ερμηνεύσει τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας. *Τον προϋποθέτει ως θεμελιώδες στοιχείο στον Μαρξ, ως μια προκείμενη της θεωρίας του, αλλά δεν μπορεί να τον εξηγήσει.*

2. Η δεύτερη εκδοχή της σχέσης εργασίας-αξίας απαντάται σε μια σειρά διατυπώσεων, σύμφωνα με τις οποίες η εργασία βρίσκει την έκφρασή της (ausgedrückt), εκδηλώνεται (erscheint) στην αξία ή –η χαρακτηριστικότερη έκφραση– παριστάνεται (darstellt, stellt) στην αξία.

Έχουμε, λοιπόν, δύο λανθάνουσες αφηγήσεις περί αξίας: την αξία ως «συσσωρευμένη εργασία» και την «εργασία που παριστάνεται» σε αξία. Είναι εντυπωσιακό ότι αυτή η αμφισημία της μαρξικής θεωρίας της αξίας συμπίπτει με αμφισημίες των ίδιων των μεταφράσεων του *Κεφαλαίου*: Ο Ισαάκ Ρούμπιν το 1923[20] είχε πρώτη φορά εντοπίσει αυτό το πρόβλημα, όταν επισήμανε ότι η ρωσική μετάφραση του ρήματος «predstavlyat» οδηγεί ταυτόχρονα στο συμπέρασμα ότι η αξία *είναι* εργασία και ότι η αξία *παριστάνει* εργασία.[21] Το εντυπωσιακό είναι ότι ένα παρόμοιο ζήτημα, όχι με τη μορφή αμφισημίας, αλλά με τη μορφή μεταφραστικού λάθους, συναντάται στις περισσότερες δυτικές μεταφράσεις του *Κεφαλαίου*. Εξηγούμαι: Οι βασικές μεταφράσεις στα αγγλικά είναι δύο: Η μία είναι η πρώτη μετάφραση (1887), η πλέον διαδεδομένη, δηλαδή αυτή του Σάμιουελ Μουρ (Samuel Moore) και του Έντουαρντ Άβελινγκ (Edward Aveling), με την επιμέλεια του Ένγκελς.[22] Η δεύτερη είναι αυτή του Μπεν Φάουκς (Ben Fowkes) το 1976 (πρόκειται για τη μετάφραση που είναι περισσότερο γνωστή και που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Penguin).[23] Εκεί, στο δεύτερο υποκεφάλαιο του πρώτου κεφαλαίου συναντάμε τον τίτλο «The dual character of the labor embodied

20. Rubin, I.I. (1972). *Essays on Marx's theory of value.* Detroit: Black and Red.
21. *Ό.π.*, σ. 111.
22. Marx, K. (1887). *Capital Vol. 1. A critical analysis of capitalist production* (ed.: Frederick Engels). London: Swan Sonnenschein Lowrey & Co., Paternoster Square.
23. Marx, K. (1976). *Capital Volume I.* London: Penguin Classics.

in commodities»[24] [25] – σε αμφότερες τις εκδόσεις– ως μετάφραση του τίτλου «Doppelcharakter der in den Waren dargestellten Arbeit». Αλλά και στα ελληνικά ο τίτλος του αντίστοιχου υποκεφαλαίου στην πλέον διαδεδομένη μετάφραση (αυτή του Παναγιώτη Μαυρομμάτη των εκδόσεων Σύγχρονη Εποχή) αποδίδεται κατά παρόμοιο τρόπο και εξίσου εσφαλμένα ως «Ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας που περιέχεται στα εμπορεύματα».[26] Παραδόξως, η πρώτη ολοκληρωμένη ελληνική μετάφραση του *Κεφαλαίου* (1954), καίτοι ακατέργαστη σε πολλά σημεία, αποδίδει τον συγκεκριμένο τίτλο ως εξής: «Διπλός χαρακτήρας της εργασίας που εικονίζεται στα εμπορεύματα»,[27] δηλαδή αποφεύγει το προαναφερθέν λάθος, ενώ η νέα μετάφραση του *Κεφαλαίου* (2016) έχει αποκαταστήσει αυτή την ασάφεια[28] (καθώς και πολλές άλλες).

Κατά τη γνώμη μου, ο Μαρξ εγκαθιδρύει σταδιακά στο *Κεφάλαιο* μια νέα αντίληψη περί της σχέσης εργασίας και αξίας. Η νέα αυτή αντίληψη λειτουργεί ανταγωνιστικά στον ρικαρδιανό πυρήνα της αρχικής (προ του *Zur Kritik*) θεωρίας του.

Επανερχόμενος στο βασικό μου σημείο κριτικής μιας αντίληψης αξίας ως «ενσωματωμένης εργασίας» (το σημείο Β που αναφέρθηκε πιο πριν), αξίζει να τονίσει κανείς ότι *ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας δεν μπορεί να ερμηνευτεί με το ρικαρδιανό σχήμα*, μπορεί όμως αντιθέτως να ερμηνευτεί στη βάση μιας αντίληψης της αξίας ως αναπαράστασης της εργασίας. Τη δυνατότητα αυτή τη δίνει ο Μαρξ με τη διατύπωση της θεωρίας της αξιακής μορφής. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Μαρξ συνοψίζει τη διαφορά του με την κλασική Πολιτική Οικονομία στο εξής διάσημο απόσπασμα:

> … Η πολιτική οικονομία έχει μεν αναλύσει, αν και με ατελή τρόπο, την αξία και το αξιακό μέγεθος, και έχει ανακαλύψει το περιεχόμενο που κρύβεται σε αυτές τις μορφές. Ποτέ δεν έθεσε το ερώτημα γιατί αυτό το περιεχόμενο λαμβάνει αυτή τη μορφή, γιατί δηλαδή η εργασία παρασταίνεται στην αξία και το μέτρο της εργασίας παρασταίνεται μέσω της διάρκειάς του στο αξιακό μέγεθος του εργασιακού προϊόντος…[29]

Σε αυτό το πλαίσιο, η αφηρημένη εργασία καταλήγει να μην αναφέρεται

24. Marx, K. (1887), *ό.π.*, σ. 8.
25. Marx, K. (1976), *ό.π.*, σ. 131.
26. Μαρξ, Κ. *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος I μτφρ. και ερμηνευτικές σημειώσεις: Γιάννης Δ. Σκουριώτης. Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
27. Μαρξ, Κ. (1954), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος I, μτφρ.: Παναγιώτης Μαυρομμάτης. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 55.
28. Μαρξ, Κ. (2016), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος I, μτφρ.: Θανάσης Γκιούρας. Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 24.
29. Μαρξ, Κ. (2016), *ό.π.*, σ. 60.

πια σε κάποιο μέσο όρο εργασιών οριζόμενο σε λιγότερο ή περισσότερο νατουραλιστική βάση. *Η αφηρημένη εργασία δεν είναι πια εργασιακή δραστηριότητα. Η αφηρημένη εργασία είναι πλέον για τον Μαρξ η εκκοινωνισμένη*[30] *εργασία.* Και στην έκδοση του 1872 συναντάμε επιτέλους την αναφορά στο ρόλο της ανταλλαγής όχι με τη μορφή «αντιφατικών παραδοχών», όπως το 1859, αλλά ως μέρος *της θεωρίας του Μαρξ περί εκκοινωνισμού των ατομικών εργασιών στην ανταλλαγή*:

> ... Καθώς οι παραγωγοί εισέρχονται σε κοινωνική επαφή μόνο μέσω της ανταλλαγής των εργασιακών προϊόντων τους, εμφανίζονται και οι ειδικά κοινωνικοί χαρακτήρες των ιδιωτικών εργασιών τους [Σημείωση: δηλαδή ο αφηρημένος τους χαρακτήρας] *μόνο εντός αυτής της ανταλλαγής.* Ή, με άλλα λόγια, οι ιδιωτικές εργασίες ενεργοποιούνται πράγματι ως μέλη της συνολικής κοινωνικής εργασίας [Σημείωση: ενεργοποιείται δηλαδή ο κοινωνικός της χαρακτήρας, αποκτάται το ιδιαίτερο στοιχείο του «εκκοινωνισμού»] *μέσω των σχέσεων στις οποίες φέρνει η ανταλλαγή τα εργασιακά προϊόντα και μέσω αυτών τους ίδιους τους παραγωγούς.* [...] *Μόνο εντός της ανταλλαγής τους* αποκτούν τα εργασιακά προϊόντα μια κοινωνικά όμοια αξιακή αντικειμενικότητα...[31] (Η έμφαση με *Italics* δική μου.)

Ποιος είναι ο μηχανισμός που θέτει τον κοινωνικό προσδιορισμό της αφηρημένης εργασίας; Πώς γίνεται η αναγωγή των εργασιών σε αφηρημένη εργασία στον καπιταλισμό; *Όχι πια «μέσω κανόνων οι οποίοι μας είναι αδιάφοροι», όπως έγραφε αμήχανα ο ρικαρδιανός Μαρξ το 1859, αλλά μέσω «μιας κοινωνικής διαδικασίας πίσω από τις πλάτες των παραγωγών».* Αυτή η κοινωνική διαδικασία είναι η ανταλλαγή:

> ... Οι άνθρωποι, λοιπόν, δεν αλληλοσυσχετίζουν τα εργασιακά προϊόντα τους ως αξίες επειδή αυτά τα πράγματα ισχύουν για αυτούς ως απλά εμπράγματα περιβλήματα ομοειδούς ανθρώπινης εργασίας [Σημείωση: δηλαδή επειδή οι εργασίες τους είναι ήδη αφηρημένες]. Αντίστροφα. *Εξισώνοντας στην ανταλλαγή το ένα με το άλλο τα διαφορετικά προϊόντα τους σαν αξίες, εξομοιώνουν μεταξύ τους τις διάφορες εργασίες τους σαν ανθρώπινη εργασία* [Σημείωση: δηλαδή η εξομοίωση είναι αποτέλεσμα της ανταλλακτικής πράξης]. Ου γαρ οίδασι, αλλά ποιούσι...[32] (Η έμφαση με *Italics* δική μου.)

30. Παρά τις άλλες διαφωνίες, η σύλληψη αυτή περί εκκοινωνισμένης εργασίας παρουσιάζεται εύστοχα στο άρθρο «Reconstructing Value-Form Analysis» του Μάικλ Έλντρεντ (Michael Eldred) και της Μάρνι Χάνλον (Marnie Hanlon). Εκεί οι δύο συγγραφείς προσδιορίζουν καθέναν από τους δύο χαρακτήρες της εργασίας ως «dissociated concrete labor» και «associated abstract labor».

31. Μαρξ, Κ. (2016), *ό.π.*, σσ. 53-54.

32. *Ό.π.*, σ. 54.

Ο Μαρξ, μάλιστα, στις προσθήκες που ο ίδιος κάνει για τη γαλλική έκδοση του *Κεφαλαίου*, σπεύδει να υπερθεματίσει:

> … Είναι μόνο η ανταλλαγή αυτή που επιτελεί τούτη την αναγωγή θέτοντας τα προϊόντα των πλέον διαφορετικών εργασιών σε μια βάση ισότητας, το ένα στη θέση του άλλου…[33]

Είναι αυτή η έμφαση στην ανταλλαγή και στην αξιακή μορφή κάποια απόκλιση από τη μαρξιστική παράδοση και σύγκλιση στη νεοκλασική ή αστική παράδοση οικονομικών; Σαφώς όχι. Η σχηματοποίηση περί μαρξισμού ως θεωρίας της παραγωγής και αστικών οικονομικών ως θεωριών της ανταλλαγής και της αγοράς προέκυψε σε μια διαφορετική συγκυρία πολεμικής του μαρξισμού ενάντια στις αστικές οικονομικές θεωρίες. Στην πραγματικότητα, η αξιακή θεωρία του Μαρξ είναι μια θεωρία που βασίζεται *στην ενότητα παραγωγής και ανταλλαγής. Η αξία δεν «δημιουργείται» στην παραγωγή. Δεν «δημιουργείται» στην ανταλλαγή. Η αξία είναι το αποτέλεσμα ενός «κοινωνικού μεταβολισμού»[34] και σε μία μεταβολική διαδικασία δεν υπάρχει αρχή και τέλος, αίτιο και αποτέλεσμα, δεν υπάρχει «φάση» της μεταβολικής διαδικασίας που προηγείται και «φάση» της που έπεται*. Οι δύο διαδικασίες, ήτοι παραγωγή και ανταλλαγή, *επενεργούν ταυτόχρονα* και προσδιορίζουν το τελικό αποτέλεσμα της συνολικής μεταβολικής διαδικασίας.

Συγκεφαλαιώνοντας, η νεοαναδυόμενη διάσταση της αξιακής θεωρίας του Μαρξ (η διάσταση της αξιακής μορφής) στην εξέλιξη του Μαρξ από τη δεκαετία του 1850 ως την ολοκλήρωση και έκδοση του *Κεφαλαίου* (την επέτειο εκατόν πενήντα χρόνων της οποίας είμαστε εδώ σήμερα να σχολιάσουμε εν είδει αποτίμησης) συνίσταται στο γεγονός ότι ο Μαρξ τείνει προς έναν πολυσύνθετο προσδιορισμό της αξίας τόσο από την παραγωγή (ουσία, μέγεθος), όσο και από την ανταλλαγή (εκκοινωνισμό). Η παραγωγή και η ανταλλαγή συνθέτουν από κοινού τις «αξιακές ιδιότητες» της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

---

33. *Ό.π.*, σ. 955.

34. Γερμ. Stoffwechsel: Όρος που αποδίδεται εσφαλμένα ως «exchange of matter» στην κλασική μετάφραση του 1886, ενώ στην αντίστοιχη ελληνική αποδίδεται ως «ανταλλαγή της ύλης». Αμφότερες οι αποδόσεις είναι φτωχές και σαφώς υποβαθμίζουν τις όψεις αυτές του *Κεφαλαίου* που προσπαθώ να αναδείξω εδώ.

Το χρήμα στον Μαρξ: Από την ανάλυση της αξιακής μορφής στην κατανόηση του σύγχρονου καπιταλισμού

Σπύρος Λαπατσιώρας
Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρούμε να παρουσιάσουμε ένα αναλυτικό σχεδιάγραμμα που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τη σύγχρονη μορφή του χρηματοπιστωτικού συστήματος ως συστήματος που παίζει κεντρικό ρόλο στην οργάνωση και αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας.

Το γεγονός ότι επιχειρούμε να εκθέσουμε ένα σύνολο εννοιών από την απλή αξιακή μορφή μέχρι τις έννοιες του τοκοφόρου και πλασματικού κεφαλαίου στο πλαίσιο ενός σύντομου κειμένου καθιστά αναγκαστικά την παρουσίαση ελλειπτική. Δεν παύει, ωστόσο, να έχει την αξία μίας συνολικής επισκόπησης της διάρθρωσης των μαρξικών εννοιών που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε όψεις του σύγχρονου καπιταλισμού. Όπου είναι απαραίτητο, παραπέμπουμε τον αναγνώστη σε εργασίες που τεκμηριώνουν περαιτέρω ό,τι παρουσιάζεται.

Υπάρχει μία αλυσίδα κατηγοριών η οποία μπορεί να θεωρηθεί κοινή οργανωτική-προγραμματική αρχή τόσο του *Κεφαλαίου*, όσο και των *Grundrisse*, αλλά και γενικότερα των κειμένων (σύμφωνα με τον ορισμό του Λουί Αλτουσέρ [Louis Althousser]) μέσω των οποίων ο Μαρξ συγκροτεί μία θεωρία για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αυτή η αλυσίδα αποτελείται από τους όρους «χρήμα», «χρήμα ως χρήμα», «κεφάλαιο», «κεφάλαιο ως χρήμα (ή ως εμπόρευμα)», «χρήμα ως κεφάλαιο», «κεφάλαιο που ως κεφάλαιο είναι εμπόρευμα».[1]

1. Τη διατύπωση «το κεφάλαιο που ως κεφάλαιο είναι εμπόρευμα» είμαστε αναγκασμένοι να τη χρησιμοποιήσουμε, παρόλο που δεν είναι «εύηχη». Όπως εξηγούμε στην τέταρτη ενότητα του παρόντος κειμένου, αυτή η κατηγορία αναφέρεται στη στιγμή κατά την οποία το κεφάλαιο αποκτά αντικειμενική (για άλλους) ύπαρξη και παρουσιάζεται ως κεφάλαιο, μέσω των χρηματοπιστωτικών τίτλων. Επομένως, αναφερόμαστε στη στιγμή της αλυσίδας κατηγοριών κατά την οποία *το κεφάλαιο* παρουσιάζεται *ως κεφάλαιο* αντικειμενικά και δυνάμει αυτής της αναπαράστασης καθίσταται δυνατό το κεφάλαιο να *είναι εμπόρευμα.* Αντί να επιλέξουμε την προηγούμενη σχοινοτενή διατύπωση για να δηλώσουμε μία κατηγορία, χρησιμοποιήσαμε μία από τις συχνές εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να αναλύσει τις τροποποιήσεις που υφίσταται η έννοια «κεφάλαιο», όταν εισαχθεί στην ανάλυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής η πίστη. Δεν θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε την πιο απλή διατύπωση «το κεφάλαιο ως εμπόρευμα», επειδή αυτή η κατηγορία εμφανίζεται στον Μαρξ πριν από την εισαγωγή της πίστης –όπως και η σύστοιχή της

Αυτή η αλυσίδα κατηγοριών θα αποτελέσει τον βασικό άξονα της παρουσίασης που επιχειρούμε.

1. ΧΡΗΜΑ, ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ

Ξεκινάμε με το πρώτο άκρο της αλυσίδας των κατηγοριών που περιλαμβάνει τις έννοιες «χρήμα» και «μορφή της αξίας». Πολύ σχηματικά, ο Μαρξ παράγει εννοιολογικά το χρήμα στο *Κεφάλαιο* μέσω της ακόλουθης διαδρομής:

Εκκινώντας με την παράσταση ενός κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, την παράσταση μίας κοινωνίας εμπορευματοκατόχων, το πρόβλημα της ισχύος του προϊόντος που κατέχει ο καθένας ως απαίτησης πάνω στα προϊόντα εργασίας άλλων «λύνεται» στο πλαίσιο του ειδικού μηχανισμού της ανταλλαγής (ή γενικότερα της κυκλοφορίας)[2] με τις επαρκείς μορφές οργάνωσής της, οι οποίες είναι η χρηματική και η εμπορευματική μορφή. Ο κάθε παραγωγός, φέρνοντας το προϊόν του στην αγορά, το αντιμετωπίζει «ως εντολή πάνω σε μια καθορισμένη ποσότητα όλων των εκφράσεων της κοινωνικής εργασίας» (Μαρξ, 1985: 166). Αυτό που ενδιαφέρει τον ατομικό παραγωγό είναι η ισχύς αυτής της εντολής και η έκταση της ισχύος.[3] Η ισχύς καθορίζεται από την επιβεβαίωση ότι το προϊόν του απαιτείται από τους άλλους παραγωγούς του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Η έκταση αυτής της ισχύος καθορίζεται από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας για την παραγωγή αυτού του προϊόντος. Η απαίτηση σε προϊόντα εργασίας άλλων και ο καθορισμός αυτής της απαίτησης υπάρχουν μόνο μέσω της εμπράγματης έκφρασης του ενός προϊόντος στο άλλο.

Στο βαθμό που εδραιώνεται η χρηματική (και σύστοιχα η εμπορευματική) μορφή, λύνεται το πρόβλημα οργάνωσης, το οποίο τίθεται από αυτό τον ειδικού τύπου κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Μπορούμε να ταξινομήσουμε την ανάλυση της εμπορευματικής και χρηματικής μορφής στο *Κεφάλαιο* σε δύο μείζονα θεωρητικά νήματα:

κατηγορία «κεφάλαιο ως χρήμα»– και αφορά άλλες τροπικότητες της έννοιας του κεφαλαίου (που αφορούν, για παράδειγμα, τις μορφές κύκλησης του κεφαλαίου στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* ή άλλες αναπτύξεις στον πρώτο τόμο).

2. Σηματοδοτούμε απλώς τον τόπο όπου θα εμφανιστεί η δυνατότητα οι αντιφατικές απαιτήσεις του καπιταλιστικού κοινωνικού καταμερισμού εργασίας να αποκτήσουν μία μη αντιφατική μορφή. Η ανταλλαγή είναι ο ζητούμενος τόπος «επειδή οι παραγωγοί έρχονται σε κοινωνική επαφή μόνο με την ανταλλαγή των προϊόντων της εργασίας τους. [...] Με άλλα λόγια, οι ατομικές εργασίες δρουν στην πράξη σαν μέλη της συνολικής εργασίας της κοινωνίας μόνο μέσω των σχέσεων που η ανταλλαγή φέρνει τα προϊόντα της εργασίας μεταξύ τους και μέσω αυτών των προϊόντων τους ίδιους τους παραγωγούς» (Μαρξ, 1978α: 86).

3. «Αυτό που πριν από όλα ενδιαφέρει πρακτικά τους ανταλλάκτες προϊόντων είναι το ζήτημα πόσα ξένα προϊόντα θα πάρουν για το δικό τους προϊόν, δηλαδή με βάση ποιες αναλογίες ανταλλάσσονται τα προϊόντα μεταξύ τους» (Μαρξ, 1978α: 88).

1. την ανάλυση της θεωρητικής δομής της ανταλλαγής, δηλαδή της αξίας ως κοινωνικής σχέσης (πρώτο κεφάλαιο, του εμπορεύματος),
2. τον εμπλουτισμό της με μία πρακτική (δεύτερο κεφάλαιο, της ανταλλαγής), δηλαδή με τους όρους υπό τους οποίους η αξία ως κοινωνική σχέση οργανώνεται.

1.1. ΠΡΩΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΝΗΜΑ: Η ΑΞΙΑ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΧΕΣΗ

Στο πρώτο νήμα εμπλέκονται δύο θεωρητικές κινήσεις, μέσω των οποίων ο Μαρξ αναδιοργανώνει το πεδίο των εννοιών της Πολιτικής Οικονομίας ασκώντας εμμενή κριτική σε δύο διαφορετικές θεωρητικές της θεμελιώσεις. Οι κεντρικές θεωρητικές αυτές θεμελιώσεις της Πολιτικής Οικονομίας (όχι μόνο της κλασικής) μπορούν να συνοψιστούν στις παρακάτω δύο προτάσεις:

1. *Στην εργασιακή διάσταση της ανταλλακτικής αξίας*: «Τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται σύμφωνα με την εργασία που απαιτήθηκε για να παραχθούν» και σε αυτό ακριβώς ανάγεται η ανταλλακτική τους αξία. Την πρόταση αυτή θα την ονομάσουμε *εργασιακή διάσταση της ανταλλακτικής αξίας*.
2. *Στην ποσοτική διάσταση της ανταλλακτικής αξίας*: Στην ανταλλαγή «εξισώνονται διαφορετικές ποσότητες εμπορευμάτων» με εμπειρικά παρατηρούμενες αναλογίες ανταλλαγής, τυχαίες στο χώρο και το χρόνο. Την πρόταση αυτή θα την ονομάσουμε *ποσοτική διάσταση της ανταλλακτικής αξίας*. Με άλλα λόγια, η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος Α είναι μία ορισμένη ποσότητα του εμπορεύματος Β.

Η πρώτη πρόταση μας οδηγεί να βλέπουμε τη δεύτερη ως επιφαινόμενο, να αρνηθούμε την αυτοτέλεια της μορφής, ενώ η δεύτερη οδηγεί στην απόρριψη της πρώτης ως μίας μεταφυσικής υπόθεσης που δεν έχει εμπειρική υπόσταση. Το σχήμα αυτό περιγράφει, σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, τις διαμάχες στο εσωτερικό της Πολιτικής Οικονομίας.

Η κριτική επεξεργασία του Μαρξ οδηγεί σε δύο θεωρητικά αποτελέσματα:

1. Δεν υφίσταται η εργασιακή διάσταση με τον τρόπο που τη στοχάζεται η κλασική Πολιτική Οικονομία. Ο Μαρξ παίρνει ως δεδομένη την παράσταση της ανταλλαγής, την ποσοτική διάσταση, και μέσω του ερωτήματος της συμμετρίας (τι καθιστά σύμμετρα τα ανταλλασσόμενα), παράγει τις έννοιες της «αξίας» και της «αφηρημένης εργασίας», οι οποίες ακυρώνουν την πρόταση ότι η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από την ποσότητα (εμπειρικώς απτής και συνεπώς *συγκεκριμένης*) εργασίας που έχει δαπανηθεί για αυτό. Με διαφορετικά λόγια,

δεδομένης της ποσοτικής διάστασης, ελέγχουμε την εργασιακή διάσταση και την τροποποιούμε.

2. Δεν υφίσταται ούτε η ποσοτική διάσταση, όπως έχει συλληφθεί από τους οικονομολόγους της Πολιτικής Οικονομίας. Πολύ περισσότερο, η θεμέλια παράσταση της ανταλλαγής ως αντιπραγματισμού για την κλασική Πολιτική Οικονομία, Ε-Ε, *δεν είναι θεμελιώδης*: Προϋποθέτει αναγκαία τις μορφές του εμπορεύματος Ε-Χ και του χρήματος Χ-Ε. Με δεδομένη την *τροποποιημένη* εργασιακή διάσταση, από το πρώτο θεωρητικό αποτέλεσμα, ελέγχουμε την ποσοτική διάσταση και την τροποποιούμε επίσης καθιστώντας τη χρηματική μορφή μη παρακάμψιμη έννοια για την οργάνωση του αντικειμένου της Πολιτικής Οικονομίας.

Με άλλα λόγια, η ανάλυση του Μαρξ στις πρώτες ενότητες του *Κεφαλαίου* θέτει το ζήτημα της οργάνωσης της έννοιας της «αξίας» έτσι ώστε οι δύο παραπάνω προτάσεις της Πολιτικής Οικονομίας, με κατάλληλη επεξεργασία και εμπλουτισμό, να πάψουν να αποτελούν άσχετες ή αντινομικές μεταξύ τους θέσεις. Ο τρόπος που εκτίθεται αυτή η διαδικασία οργάνωσης, σε ένα πολύ γενικό επίπεδο, συνίσταται στο να αποτελέσει η μία πλαίσιο ελέγχου της άλλης. Το αποτέλεσμα είναι μία ριζική αναδιοργάνωση του θεωρητικού πεδίου μέσω του οποίου η Πολιτική Οικονομία συγκροτεί και στοχάζεται το αντικείμενό της.

Η διαδρομή αυτής της κριτικής περνά μέσω των τριών πρώτων κεφαλαίων του πρώτου τμήματος του *Κεφαλαίου*. Δεν αφορά το σύνολό τους, αλλά «εκτείνεται» –περατούμενη προσωρινά– μέχρι την αρχή της ενότητας για το χρήμα ως μέσο κυκλοφορίας.[4]

Για λόγους οικονομίας του κειμένου, θα εστιαστούμε στη θεωρητική παραγωγή της χρηματικής μορφής, περιοριζόμενοι μόνο στην απλή μορφή της αξίας που παρουσιάζεται εκεί.[5]

Πιο συγκεκριμένα, μέσω της έκθεσης της απλής μορφής της αξίας, $xA = \psi B$, παρουσιάζεται η «κυτταρική» συγκρότηση των μορφών «εμπόρευμα» και «χρήμα». Η απλή αξιακή μορφή αποτελεί μία πολική σχέση, μία σχέση διάταξης «το Α εκφράζει την αξία του στο Β». Με βάση αυτή την ανάλυση, το Β,

4. Θεωρούμε ότι αυτή η εννοιολογική παραγωγή του χρήματος τερματίζεται προσωρινά, στην παράγραφο που αρχίζει με τη φράση «Τα εμπορεύματα πρώτα μπαίνουν στο προτσές της ανταλλαγής…» στην αρχή της υποενότητας με τίτλο «Μεταμόρφωση των Εμπορευμάτων» (δεύτερη ενότητα του τρίτου κεφαλαίου του Τόμου Ι) η οποία συνοψίζει εν είδει συμπεράσματος τα κεκτημένα της προηγουμένης ανάλυσης (Μαρξ, 1978α: 117). Γράφουμε «προσωρινά», επειδή η έννοια του χρήματος ολοκληρώνεται μετά την εισαγωγή της έννοιας του κεφαλαίου, όταν το χρήμα προσδιορίζεται ως «δυνάμει κεφάλαιο» (βλ. στη συνέχεια του κειμένου, ενότητα 4).

5. Πιο αναλυτικά για τη μαρξική θεωρητική παραγωγή του χρήματος και του εμπορεύματος σε Λαπατσιώρας (2005) και (2009), επίσης Rubin, I.I. (2015), και Μηλιός *et al.* (2005), κεφάλαια 2-4.

που βρίσκεται σε *σχέση ισοδυνάμου*, είναι «μετρητής αξιακού μεγέθους» του Α, ποιοτικά η εμφάνιση/φανέρωμα της αξίας του Α. Αυτή η εξίσωση, η οποία «έμπρακτα» επιλύει το πρόβλημα της *συμμετρίας* μεταξύ των ποιοτικά ανόμοιων αξιών χρήσης και των σύστοιχων συγκεκριμένων εργασιών που απαιτήθηκαν για να παραχθούν αυτές, δείχνει ότι επί της εργασίας του Α συμβαίνει μία αφαίρεση στη βάση της οποίας η εργασία του Α λογίζεται όπως κάθε άλλη εργασία, εν προκειμένω συγκεκριμένη εργασία τύπου Β. Επίσης, δείχνει ότι συμβαίνει μία αφαίρεση επί της αξίας χρήσης Α, η οποία λογίζεται όπως κάθε άλλη αξία χρήσης (αρκεί να είναι στη σωστή αναλογία), εν προκειμένω αξία χρήσης Β.

Επομένως, η θέση που καταλαμβάνεται από το Β είναι θέση *εμφάνισης της αξίας* του Α. Ως τέτοιο χάνει τα χαρακτηριστικά του. «Διαγράφεται» η ειδική αξία χρήσης του και αποκτά την αξία χρήσης να μπορεί να μετατραπεί άμεσα σε κάθε άλλο εμπόρευμα, εν προκειμένω στο εμπόρευμα Α. Κατά συνέπεια, το «σώμα» του «ισχύει μόνο ως αξιακή υλικότητα, ως χρήμα» (Μαρξ, 1991α: 106). Μέσω αυτής της ανάλυσης, το εμπόρευμα ορίζεται ως σχέση. Εμπόρευμα είναι το Α, μία αξία χρήσης (το οποίο στη σχέση xA = ψB βρίσκεται σε σχετική αξιακή μορφή, δηλαδή εκφράζει την αξία του σε άλλη αξία χρήσης), το οποίο τίθεται σε σχέση με το χρήμα που παριστά την αξία του. Δηλαδή το εμπόρευμα ορίζεται μέσω της διπολικής σχέσης Ε-Χ ως το στοιχείο που καταλαμβάνει τη θέση Ε, όπου ο τόπος της αξίας χρήσης είναι η θέση Ε και η θέση της αξίας του Ε είναι το Χ. Αντιστοίχως, το χρήμα είναι το σώμα στο οποίο *υποστασιοποιείται* η ειδική διάταξη Χ-Ε, όπου η θέση Χ είναι θέση εμφάνισης της αξίας και το Ε είναι οι δυνατές αξίες χρήσης του Χ. Μέσω αυτής της ανάλυσης, το Χ παίζει ρόλο παράστασης της αξίας, φανερώματος και μέτρου (το υλικό του = αξιακή υλικότητα) της αξίας και συνάμα γενικού ισοδυνάμου (ειδική αξία χρήσης να ανταλλάσσεται άμεσα με κάθε άλλο εμπόρευμα).

Αυτές οι κυτταρικές μορφές οδηγούν, μέσω της αποδεικτικής που εκθέτει ο Μαρξ, από την απλή μορφή της αξίας στην «ολική», στη γενική μορφή της αξίας και τελικά στην εμπορευματική και τη χρηματική μορφή.

1.2 ΔΕΥΤΕΡΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΝΗΜΑ: ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΠΟΥ ΟΡΙΖΕΙ Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Η «γενική μορφή της αξίας» δεν είναι «χρηματική μορφή της αξίας», επειδή μπορούν να υπάρχουν τόσες «γενικές μορφές της αξίας», όσα είναι τα «σώματα» στα οποία η αξία εκφράζεται. Για να γίνει η μετάβαση από τη «γενική» στη «χρηματική» μορφή της αξίας, απαιτείται ο αποκλεισμός, ο περιορισμός της αξιακής έκφρασης σε «ένα» μόνο σώμα το οποίο θα φέρει το ρόλο του γενικού ισοδυνάμου.

Η διαδικασία αποκλεισμού ενός εμπορεύματος στη θέση του γενικού

ισοδυνάμου, δηλαδή οι συνθήκες ύπαρξης της χρηματικής μορφής, αποτελεί θέμα του δεύτερου κεφαλαίου του *Κεφαλαίου*, του δεύτερου θεωρητικού νήματος με το οποίο συγκροτούνται η χρηματική και εμπορευματική μορφή ως θεμέλιες και μη παρακάμψιμες μορφές μέσω των οποίων εκκινεί η ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Για λόγους συντομίας του κειμένου, δεν θα επιμείνουμε στην παρουσίαση αυτού του δεύτερου θεωρητικού νήματος, παρά τη σημασία που έχει.[6] Απλώς σημειώνουμε ότι σε αυτό το δεύτερο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*, μετά την ανάλυση του φετιχισμού, η θεωρητική δομή που εκτέθηκε στο πρώτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* εφοδιάζεται με μία πρακτική. Δηλαδή με υποκείμενα, τους εμπορευματοκατόχους, οι οποίοι πράττουν σύμφωνα με τους έμπρακτους στόχους και τους κανόνες που θέτει η έκφραση της αξίας και του αξιακού μεγέθους των προϊόντων τους, δηλαδή σύμφωνα με το δεσμευτικό πλαίσιο των μορφών που αναπτύχθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο. Στο βαθμό που η πρακτική αυτή γίνεται κυρίαρχη πρακτική οργάνωσης της σφαίρας της παραγωγής, στον ίδιο βαθμό παράγονται η χρηματική και η εμπορευματική μορφή.

2. ΧΡΗΜΑ ΩΣ ΜΕΣΟ ΠΛΗΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΠΙΣΤΩΤΙΚΟ ΧΡΗΜΑ

Στη συνήθη μορφή της αγοράς και της πώλησης, το εμπόρευμα (θυμίζουμε ότι το εμπόρευμα είναι σχέση, όχι πράγμα) και το χρήμα (η σχέση «χρήμα») είναι άμεσα παρόντα αλλάζοντας αμοιβαία θέσεις.

Αν αίρουμε την προϋπόθεση του ταυτόχρονου, τότε υπάρχουν οι εξής δυνατότητες: Να μεταβιβάζεται η κυριότητα του εμπορεύματος προτού περιέλθει το ισοδύναμο χρήμα στην κατοχή του πωλητή. Να λαμβάνει το ισοδύνάμο ποσό χρήματος ο πωλητής προτού μεταβιβαστεί η κυριότητα στο εμπόρευμα. Η εισαγωγή της χρονικής διάστασης καθιστά την απλή κυκλοφορία τόπο εκδήλωσης της πίστης, υποσχετικών πληρωμής μέσω των οποίων αγοράζονται και πωλούνται εμπορεύματα. Εδώ βρίσκεται η μορφική βάση μίας σειράς παράγωγων τίτλων που αφορούν εμπορεύματα (όπως συμφωνιών ή συμβολαίων μελλοντικής εκπλήρωσης) –η μορφή τους και η λειτουργία τους έγκειται στις λειτουργίες εισαγωγής του χρόνου εντός των πράξεων αγοράς και πώλησης–, αλλά και η εμφάνιση του πιστωτικού χρήματος, υποσχετικών πληρωμής, τίτλων χρέους που μεσολαβούν την κυκλοφορία.

6. Παραπέμπουμε τον αναγνώστη σε Lapatsioras and Milios (2012), όπου η σημασία του δεύτερου κεφαλαίου εξετάζεται στις διαδοχικές προσπάθειες του Μαρξ να θεμελιώσει την ανάλυση της αξιακής μορφής στα *Grundrisse* και στο κείμενο της *Συμβολής*.

Η παραπάνω ανάλυση έχει κάποιες βασικές αναλυτικές συνεπαγωγές, τις οποίες θα απαριθμήσουμε εν συντομία:

1. Δεν είναι ο τίτλος αναγνώρισης ενός χρέους αυτός που αποδίδει την αξία στο εμπόρευμα. Αυτό έχει ήδη αποτιμηθεί χρηματικά.
2. Διά αυτής της σχέσης μεταμορφώνονται όλοι οι φορείς οικονομικών σχέσεων που έχουν εισαχθεί σε φορείς σχέσεων όπου το χρήμα εμφανίζεται ως αυτοσκοπός.[7] Ο πωλητής στόχευε και στοχεύει διά της πώλησης στο χρήμα, αλλά πλέον και ο αγοραστής ως οφειλέτης μεταμορφώνεται σε κάποιον που στοχεύει στο χρήμα για να μπορέσει να πληρώσει.
3. Εμφανίζεται μία καινούργια κατηγορία χρήματος, το πιστωτικό χρήμα. Καθώς «το χρήμα γίνεται το γενικό εμπόρευμα των συμβολαίων», συντελείται μία μετάλλαξη των οικονομικών σχέσεων σε χρηματοπιστωτικές σχέσεις.
4. Εμφανίζονται άλλες δύο μορφές υποκειμένων στην κυκλοφορία: ο πιστωτής και ο οφειλέτης. Όμως, παρουσιάζουν πολύ μεγάλες διαφορές σχετικά με τις αντίστοιχες μορφές σε προηγούμενους τρόπους παραγωγής.[8] Οι ρόλοι του πιστωτή και του οφειλέτη εναλλάσσονται, η σχέση τους είναι χρηματική σχέση (όχι εξωοικονομική) και γενικότερα, όταν φτάσουμε στο επίπεδο του τοκοφόρου κεφαλαίου, διαπιστώνουμε ότι ο Μαρξ αναλύει θεωρητικά την «υποταγή του τοκοφόρου στις συνθήκες και τις ανάγκες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» (Μαρξ, 1978β: 749).

3. Η ΜΟΡΦΗ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Στο τέταρτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ δίνει τον γενικό τύπο της έννοιας του κεφαλαίου, χωρίς ωστόσο να λαμβάνει υπόψη του το πιστωτικό σύστημα:

$$Χ - Ε - Χ'[= Χ + ΔΧ]$$

Η παραπάνω μορφή αποτελεί συγχρόνως τη μορφή «κεφάλαιο ως χρήμα». Ο Μαρξ ορίζει το κεφάλαιο ως αυτοαξιοποίηση της αξίας. Αυτός ο γενικός ορισμός αρχικά δεν μορφοποιείται πιο συγκεκριμένα πέρα από τον καθορισμό ότι το κέρδος ΔΧ αποτελεί το σκοπό της παραγωγής. Συνθήκη για την εκπλήρωση του επιθυμητού σκοπού είναι η ανταλλαγή τμήματος του αρχικού Χ

7. «Ο πωλητής μετέτρεψε εμπόρευμα σε χρήμα για να ικανοποιήσει με το χρήμα μία ανάγκη, ο θησαυριστής για να διατηρήσει το εμπόρευμα με τη χρηματική του μορφή, ο οφειλέτης αγοραστής για να μπορέσει να πληρώσει. [...] Έτσι, από μία κοινωνική ανάγκη που ξεπηδάει από τις σχέσεις του ίδιου του προτσές κυκλοφορίας, η αξιακή μορφή του εμπορεύματος, το χρήμα, γίνεται τώρα αυτοσκοπός της πώλησης» (Μαρξ 1978α: 149).

8. Μία εισαγωγική ανάλυση των διαφορών μπορεί να βρεθεί στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, στο κεφάλαιο 36.

με εργασιακή δύναμη, της οποίας η διαδικασία κατανάλωσης είναι ταυτόχρονα διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων και υπεραξίας.

Στο πέμπτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* εισάγεται μία άχρονη παράσταση: αυτή της μίας *γενικής* διαδικασίας εργασίας. Μία διαδικασία σκόπιμη, όπου εισέρχονται πρώτες ύλες, μέσα εργασίας και εργασία η οποία με τη χρήση των μέσων εργασίας επί της πρώτης ύλης τη μετασχηματίζει στο σκοπούμενο και συγκεκριμένο προϊόν. Είναι ειδική δραστηριότητα καθοδηγούμενη από έναν σκοπό, μία ειδική σκοπιμότητα: ακριβώς ό,τι ορίζει την ειδικότητα μίας αξίας χρήσης στη διαφορά της από άλλες αξίες χρήσης.

Από αυτό το σημείο και μετά, ο Μαρξ ξεκινά μία διαδικασία μετασχηματισμού αυτών των αρχικών παραστάσεων του κεφαλαίου ως αυτοαξιοποιούμενης αξίας και της γενικής διαδικασίας εργασίας, παραστάσεων οι οποίες πλέον χρησιμεύουν ως θεωρητική πρώτη ύλη. Το προϊόν αυτής της διαδικασίας *μετασχηματισμού* είναι η έννοια του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και η οργάνωση/συγκρότηση της έννοιας του κεφαλαίου πέραν της αρχικής παράστασής μας, η οποία αποτελεί τη γενική μορφή του κεφαλαίου και εξακολουθεί να έχει εγκυρότητα, αλλά πλέον θα σηματοδοτεί μία περαιτέρω θεωρητική οργάνωση και εξειδίκευση.

Ένας απλός τρόπος για να προσεγγίσουμε τα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης του Μαρξ είναι να διαπιστώσουμε *τι δεν είναι κεφάλαιο*, δηλαδή *τι δεν είναι κεφαλαιακή σχέση*. Το κεφάλαιο *δεν* συνίσταται στην απλή έξωθεν υποταγή στη βούληση για ΔΧ μίας προϋπάρχουσας διαδικασίας παραγωγής, *αλλά τροποποιεί το σύνολο των παραγόντων που εμπλέκονται σε αυτήν*. Με άλλα λόγια, ο κεφαλαιοκράτης δεν χρησιμοποιεί απλώς μία δεδομένη εργασιακή διαδικασία για να παραγάγει υπεραξία (κέρδος), αλλά *υπάγει* τη δεδομένη διαδικασία εργασίας υπό την προοπτική να παραγάγει υπεραξία (κέρδος). Δεν την αντιμετωπίζει απλώς ως μία διαδικασία εργασίας, αλλά κυρίως ως διαδικασία αξιοποίησης του προκαταβεβλημένου κεφαλαίου. Η *υπαγωγή* της εργασιακής διαδικασίας υπό την προοπτική του να συνιστά διαδικασία αξιοποίησης τροποποιεί τη διαδικασία εργασίας.

Επομένως, η διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής πρέπει να παρασταθεί ως *ενότητα* της διαδικασίας εργασίας και της διαδικασίας αξιοποίησης.

3.1 Η ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ

Η οργάνωση της διαδικασίας παραγωγής κάτω από τη λογική του κεφαλαίου οδηγεί σε δύο «οπτικές» επί της διαδικασίας παραγωγής, διακριτές αλλά αλληλοκαθοριζόμενες.[9] Η μία είναι η οπτική της αξίας χρήσης –της παραγωγής

9. Ό,τι αναπτύσσεται σε αυτή την ενότητα είναι σε κριτικό διάλογο με το Arthur (2007).

χρήσιμων πραγμάτων– της διαδικασίας εργασίας. Η δεύτερη είναι η οπτική της αξίας –της παραγωγής αξίας και υπεραξίας– της διαδικασίας αξιοποίησης.

Η διαδικασία εργασίας *καθορίζεται* από τη διαδικασία αξιοποίησης εφόσον ο στόχος/σκοπός ΔΧ της επιβάλλει ορισμένες απαιτήσεις: συγκεκριμένη οργάνωση *κανονικότητας* σε όλα τα στοιχεία της. Εξετάζοντας το μέγεθος του ΔΧ, αποφασίζονται οι χρήσεις, οι χρόνοι, οι ρυθμοί με συγκεκριμένο και ειδικό τρόπο. Από την πλευρά της διαδικασίας αξιοποίησης, η διαδικασία εργασίας είναι διαδικασία αξιοποίησης και φυσικά κάθε στοιχείο της είναι στοιχείο του κεφαλαίου που εργάζεται για να παραγάγει υπεραξία ΔΧ. Εδώ, από αυτή την οπτική, την οπτική του κεφαλαίου, η σχέση «κεφάλαιο» συγκροτείται καθώς *υπάγει* (subsumes) την εργασία. Εδώ τα μέσα εργασίας *είναι* κεφάλαιο και η εργασία *είναι* εργασία *του* κεφαλαίου. Ωστόσο, σε ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο ανάλυσης, η υπαγωγή αυτή δεν είναι ποτέ χωρίς αντιφάσεις.

Ένα ειδικό αποτέλεσμα της «συμπλοκής» ανάμεσα στη διαδικασία παραγωγής και τη διαδικασία εργασίας είναι ότι η διαδικασία εργασίας και τα στοιχεία της αποτελούν *καταστατικά* την πηγή αντιστάσεων ως μόνιμη πηγή διακινδύνευσης της παραγωγής «κανονικού» κέρδους στη διαδικασία αξιοποίησης και στην πραγματοποίηση των στόχων της. Από εδώ ακριβώς πηγάζει η δυναμική των μετασχηματισμών της διαδικασίας αξιοποίησης. Γιατί αντιστάσεων; Γιατί πολύ απλά τα σφυριά μπορεί να μην είναι τόσο καλά, όσο απαιτείται από την αξιοποίηση, και η εργασία να μην προσαρμόζεται όπως απαιτούν οι συνθήκες παραγωγής «κανονικού» κέρδους. Επίσης, η αντίσταση των εργαζομένων στην προσπάθεια του κεφαλαιοκράτη να μεταβάλλει τους όρους της διαδικασίας εργασίας ώστε να συμφωνεί με τους στόχους της διαδικασίας αξιοποίησης αποτελεί μέρος της καταστατικής σύγκρουσης κεφαλαίου-εργασίας. Από την άποψη αυτή, κεφάλαιο είναι η συνεχής, βίαιη διαδικασία κατάργησης των αντιστάσεων που αναδύονται, η συνεχής υπαγωγή της απόστασης/διαφοράς που διατηρεί η διαδικασία εργασίας από το να είναι το αυτόματο, το εσωτερικό όργανο της διαδικασίας αξιοποίησης. Μία σχέση συνεχούς εμπλουτισμού και αναδιοργάνωσης της διαδικασίας αξιοποίησης ώστε τα όρια που τίθενται από την ταξική πάλη κάθε φορά να αναπαρίστανται ως φράγματα που πρέπει να υπερνικηθούν. Προφανώς, εδώ συζητήσαμε την υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο ως *λογική* έννοια συνάρθρωσης εννοιολογικών προσδιορισμών. Για να οργανωθεί πλήρως η υπαγωγή αυτή, θα πρέπει να συμπληρώνεται από την κατάλληλη συγκρότηση μηχανισμών κυριαρχίας και παραγωγής υποκειμενικότητας.

Από την προηγούμενη ανάλυση έχουμε επίσης και ένα θεωρητικό αποτέλεσμα όσον αφορά την οργάνωση της έννοιας «αφηρημένη εργασία». Ο κεφαλαιοκράτης «ρυθμίζει» τους χρόνους μίας συγκεκριμένης εργασίας όπως επιβάλλεται από τους στόχους της διαδικασίας αξιοποίησης. Αυτή η απόπειρα επιβολής κανόνων στις χρονικότητες των συγκεκριμένων εργασιών

αποτελεί διαδικασία αφαίρεσης της σκοπιμότητας από τη συγκεκριμένη εργασία. Επομένως, η υπαγωγή της διαδικασίας εργασίας στη διαδικασία αξιοποίησης σημαίνει ότι όλα τα στοιχεία που την καθορίζουν υφίστανται αφαίρεση, καθώς στο λογιστήριο της επιχείρησης το καθετί μετριέται χρηματικά. Η οργάνωση των χρόνων της παραγωγής συμβαίνει μέσω μίας διαδικασίας αποτίμησης τιμών και τιμολόγησης (αναπαράστασης σε χρήμα), δια της οποίας λαμβάνει χώρα η μόνη δυνατή αφαίρεση των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της εργασιακής διαδικασίας.[10]

4. ΧΡΗΜΑ ΩΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Σε αυτό το κείμενο, μέχρι στιγμής, ακολουθήσαμε την ανάπτυξη των μορφών στο *Κεφάλαιο* μέσω των οποίων οργανώνεται ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής: οι μορφές/σχέσεις «χρήμα», Χ-Ε, «εμπόρευμα», Ε-Χ, οι μορφές της αγοράς και πώλησης, το χρήμα ως πιστωτικό χρήμα, το κεφάλαιο ως χρήμα, Χ-Ε-Χ΄. Η επαρκής μορφή του χρήματος και του κεφαλαίου για την οργάνωση της κυκλοφορίας και της κεφαλαιοκρατικής σχέσης παραγωγής εμφανίζεται ρητά όταν φτάνουμε στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, στη μορφή «χρήμα που γεννά χρήμα», Χ-Χ΄.

Ο Μαρξ εξηγεί με σαφήνεια την κεντρικότητα που έχει η πίστη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: «Έτσι για την παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο εμφανίζεται σαν συμπτωματικό στοιχείο το αν θα δημιουργηθεί ή όχι ο ουσιαστικός της όρος, η συνέχεια των διάφορων διαδικασιών που συγκροτούν τη συνολική της διαδικασία. *Η άρση της συμπτωματικότητας από το ίδιο το κεφάλαιο είναι η πίστη*» (η έμφαση με *Italics* δική μας) (Μαρξ, 1990: 405-406) και (Μαρξ, 1979: 140). Πηγαίνοντας στα άκρα την άρση της ανισότητας των χρόνων κυκλοφορίας και των προβλημάτων που μπορούν να δημιουργηθούν στην ανταλλαγή και άρα στη συνέχεια της διαδικασίας, ο Μαρξ παρατηρεί: «Το ίδιο το χρήμα είναι μία μορφή άρσης της ανισότητας του χρόνου που απαιτείται στους διάφορους παραγωγικούς κλάδους, στο βαθμό που αυτή η ανισότητα αντιστρατεύεται την ανταλλαγή» (Μαρξ, 1990: 406).

Όταν η ανάλυση του Μαρξ φτάνει στη ανάλυση της μορφής, Χ-Χ΄, το χρήμα λειτουργεί *και* εμφανίζεται ως κεφάλαιο. Εμφανίζεται δηλαδή ως αυτοαξιοποιούμενη αξία, με συνέπεια το ίδιο το κεφάλαιο ως κεφάλαιο να μπορεί να πάρει τη μορφή του εμπορεύματος (Μαρξ, 1978β: 428). Η μορφή της

10. Δηλαδή της αναπαράστασής τους μέσω ενός τρίτου (χρήματος), η οποία διαδικασία αναπαράστασης «διαγράφει» ό,τι τις καθιστά συγκεκριμενες/σκόπιμες δραστηριότητες ακριβώς διότι τις αντιμετωπίζει όλες ως έχουσες την ίδια διάσταση: τη χρηματική διάσταση.

κυκλοφορίας του τοκοφόρου κεφαλαίου περιγράφεται από την παρακάτω σχέση (Μαρξ, 1978β: 430):[11]

Χ – Χ – Ε[Μπ,Δ]...Π...– Ε΄(Ε+ε) – Χ΄(Χ+ΔΧ) – Χ΄΄

Τα δύο άκρα, Χ – Χ και Χ΄ – Χ΄΄, δηλώνουν, μορφικά, δύο πράξεις: την πράξη της προκαταβολής κεφαλαίου που στη συγκεκριμένη μορφή κυκλοφορίας φέρει τον τίτλο «δανεισμός», Χ – Χ, και την πράξη της επιστροφής του αξιοποιηθέντος πλέον προκαταβεβλημένου χρηματικού κεφαλαίου, που φέρει τον τίτλο «εξόφληση», Χ΄ – Χ΄΄. Στη βάση αυτού του τύπου παριστάνεται η μορφή σύνδεσης του τοκοφόρου κεφαλαίου με το παραγωγικό κεφάλαιο.

4.1. ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΩΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟ, *SUI GENERIS* ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ

Η πρώτη πράξη που δηλώνεται διά αυτής της μορφής είναι η πράξη της εκχώρησης του χρηματικού ποσού, ενός ορισμένου αξιακού μεγέθους, το οποίο μπορεί να είναι μία πιστωτική μορφή χρήματος.[12] Η πράξη αυτή έχει τη μορφή Χ(Α)—>Χ(Β). Με Χ(Α) δηλώνεται ότι το Χ βρίσκεται στην κατοχή του Α. Το αντίστοιχο ισχύει για το Χ(Β). Σε αντίθεση με τη συνηθισμένη πράξη ανταλλαγής (αγοράς ή πώλησης), παρατηρούμε ότι εκχωρείται ένα αξιακό μέγεθος, το Χ, χωρίς να λαμβάνεται κάποιο ισοδύναμο. Λαμβάνεται απλώς μία υπόσχεση επιστροφής του ποσού και μίας προσαύξησής του στο μέλλον. Πρόκειται για μία παράλογη μορφή από τη σκοπιά της ανταλλαγής, στο βαθμό που ανταλλαγή σημαίνει ανταλλαγή ισοδυνάμων. Αυτό που εκχωρείται έχει τα χαρακτηριστικά ενός *sui generis* εμπορεύματος.

Από την πλευρά της αξίας χρήσης, εκχωρείται η αξία χρήσης που αντιπροσωπεύει το Χ, να μπορεί να εκκινήσει τη διαδικασία παραγωγής ως χρηματικό κεφάλαιο και να παραγάγει υπεραξία και περαιτέρω κέρδος. Εκχωρείται η αξία χρήσης, επομένως, να είναι δυνάμει κεφάλαιο το χρήμα.[13] Ωστόσο –και

11. Στον τύπο αυτής της μορφής δηλώνουμε με Χ την ποσότητα χρήματος που αποτελεί δάνειο στον ενεργό κεφαλαιοκράτη, με Ε[Μπ, Δ] τη μετατροπή του Χ σε μέσα παραγωγής, Μπ, και εργατική δύναμη, Δ, με Π τη διαδικασία παραγωγής, με Ε΄ τη μετατροπή του εμπορευματικού κεφαλαίου μετά την παραγωγική διαδικασία, όπου το ε δηλώνει το υπερπροϊόν, και με Χ΄ τη συμπερίληψη του προκαταβληθέντος χρηματικού κεφαλαίου, Χ, και της υπεραξίας, ΔΧ, που πραγματοποιείται με την πώληση (Χ΄ = Χ + ΔΧ), ενώ με Χ΄΄ τη συμπερίληψη του δανείου χρηματικού κεφαλαίου και του τόκου, τα οποία επιστρέφονται στον «δανειστή».

12. «Το χρήμα – εδώ το παίρνουμε ως αυτοτελή έκφραση ενός αξιακού μεγέθους, αδιάφορο αν υπάρχει στην πραγματικότητα με τη μορφή χρήματος ή εμπορευμάτων» (Μαρξ, 1978β: 427).

13. Είναι προφανές ότι εδώ αναφερόμαστε στις συνθήκες δυνατότητας της μορφής του τοκοφόρου κεφαλαίου στην κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής. Η ύπαρξη της καταναλωτικής πίστης ή της εκχώρησης χρήματος το οποίο ο δανειζόμενος δεν χρησιμοποιεί ως κεφάλαιο είναι δυνατή επειδή η εκχώρηση χρήματος ως κεφαλαίου διαρθρώνεται ως πράξη με τη διαδικασία αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου.

αυτή είναι μία διαφορά από την ανταλλαγή εμπορεύματος με χρήμα–, δεν εκχωρείται η ιδιοκτησία αυτής της αξίας χρήσης εφόσον δεν λαμβάνει ο δανειστής ισοδύναμο για αυτή την εκχώρηση.

Όπως κάθε εμπόρευμα, όμως, πρέπει να έχει και μία αξία. Αξία σημαίνει η ειδική «συμπλοκή» αξιακού μεγέθους και μορφής της αξίας. Εδώ εμφανίζεται ένα πρόβλημα: Το Χ ως ποσό χρήματος δηλώνει ένα μέγεθος αξίας. Εφόσον όμως χρησιμοποιηθεί σύμφωνα με την αξία χρήσης του, παράγεται (και επιστρέφεται) μεγαλύτερο αξιακό μέγεθος από αυτό που δήλωνε τη στιγμή της εκχώρησης. Ακριβέστερα, τη στιγμή της εκχώρησης λογίζεται με βάση την προεξόφληση των μελλοντικών ροών ως μέγεθος μεγαλύτερης αξίας από αυτήν που αντιπροσωπεύει την ίδια στιγμή, αν δεν θεωρηθεί δανείσιμο κεφάλαιο. Δηλαδή, όταν εμφανίζεται το χρήμα ως κεφάλαιο, πρόκειται κατά τη μορφή για αυτοαξιοποιούμενη αξία και κατά το αξιακό μέγεθος για αόριστο αξιακό μέγεθος ή, ορθότερα, για αξιακό μέγεθος το οποίο εξαρτάται από τις συνθήκες αξιοποίησης του λειτουργούντος στην παραγωγή (ενότητα παραγωγικής διαδικασίας και κυκλοφορίας) κεφαλαίου.[14]

4.2. ΜΟΡΦΗ Χ-Χ΄

Παρατηρούμε ότι η πράξη του «δανείζειν» και αυτή της εξόφλησης εμφανίζονται ως *εξωτερικές* διαδικασίες της πραγματικής διαδικασίας παραγωγής. Ο δανεισμός και η εξόφληση αποτελούν πράξεις οι οποίες εμφανίζονται να εξαρτώνται από το χρόνο που συμφωνήθηκε και όχι από τους χρόνους που διαμορφώνονται από τη λειτουργία του κεφαλαίου στην παραγωγή (για παράδειγμα, πότε θα εκκινήσει η διαδικασία παραγωγής ή πότε θα ολοκληρωθεί ένας κύκλος κυκλοφορίας του κεφαλαίου στην παραγωγή). Δηλαδή η πράξη του δανεισμού και η πράξη της επιστροφής φαίνονται ανεξάρτητες της πραγματικής διαδικασίας αναπαραγωγής και επομένως αποκτούν τη μορφή Χ(Α) —> Χ(Β)...Χ΄(Β) —>Χ΄(Α).[15]

Με άλλα λόγια, η εξωτερικότητα του δανεισμού, της εξόφλησης και του

14. Πρόκειται για μία πλήρη αντιστροφή σε σχέση με τη συζήτηση για το εμπορευματικό χρήμα. Αντί να θεωρείται το χρήμα ως ένα εμπόρευμα που διαθέτει ενσωματωμένη (εσωτερική) αξία σύμφωνη με το χρόνο που χρειάζεται για την παραγωγή του, το χρήμα εμφανίζεται ως εμπόρευμα το οποίο δεν διαθέτει ορισμένο αξιακό μέγεθος και το αξιακό του μέγεθος εξαρτάται από τις συνθήκες αξιοποίησης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Με τα λόγια του Μαρξ: «Η αξία του χρήματος ή των εμπορευμάτων σαν κεφάλαιο δεν καθορίζεται από την αξία τους σαν χρήμα ή σαν εμπορεύματα, αλλά από την ποσότητα υπεραξίας που παράγουν για τον κάτοχό τους» (Μαρξ, 1978β: 448).

15. «Η απλή μορφή του κεφαλαίου –χρήμα το οποίο ξοδεύεται σαν ένα ποσό Α και που επιστρέφει σαν ένα ποσό Α + (1/x)Α ύστερα από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, χωρίς καμιά οποιαδήποτε άλλη διαμεσολάβηση, εκτός από αυτό το ορισμένο χρονικό διάστημα– είναι μόνο η παράλογη μορφή της πραγματικής κίνησης του πραγματικού κεφαλαίου» (Μαρξ, 1978β: 441).

τόκου από την κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής καθιστά διακριτή και αυτοδύναμη τη μορφή Χ-Χ΄ (φυσικά, όχι αυτόνομη εφόσον εξαρτάται από τις συνθήκες αξιοποίησης).[16] Το ιδιαίτερο της μορφής Χ-Χ΄, σε σχέση με τη γενική μορφή του κεφαλαίου, Χ-Ε-Χ΄, έγκειται στο ότι στη δεύτερη, είτε στη μορφή, Χ-Ε είτε στην Ε΄-Χ΄, δεν εμφανίζεται το Χ ή το Ε ως κεφάλαιο στην κυκλοφορία, αλλά απλώς ως χρήμα που αγοράζει ή εμπόρευμα που πωλείται.[17] Δηλαδή δεν έχει τον καθορισμό να είναι κεφάλαιο παρά μόνο από τη σκοπιά του κεφαλαιοκράτη ή για μας που επισκοπούμε τη συνολική διαδικασία αναπαραγωγής. Αντιθέτως, στην πρώτη μορφή, Χ-Χ΄, το χρήμα από μόνο του ως Χ εμφανίζεται ως ένα πράγμα το οποίο έχει την ιδιότητα να «γεννάει», να παράγει περισσότερο χρήμα και συγχρόνως αποκτά αντικειμενική μορφή εμφάνισης ο καθορισμός «κεφάλαιο»: Είναι κεφάλαιο «για άλλους» και όχι μόνο από τη σκοπιά του κεφαλαιοκράτη. Δυνάμει αυτής της αντικειμενικής ύπαρξης του καθορισμού «κεφάλαιο», είναι δυνατόν το «κεφάλαιο ως κεφάλαιο να καταστεί εμπόρευμα» με τη μορφή ενός τίτλου δικαιωμάτων σε μελλοντικές ροές χρήματος.[18]

4.3. ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ

Αν πάρουμε τη μορφή του δανεισμού, φαίνεται ότι απαιτούνται δύο υποκείμενα για να υποστηρίξουν τη σχέση Χ(Α) και Χ(Β). Ωστόσο, δεν πρέπει να υποστασιοποιήσουμε αυτή τη σχέση σε παγιωμένα υποκείμενα όπως ο *πιστωτής* και ο *οφειλέτης*. Εμπειρικά, μπορεί η ίδια κεφαλαιοκρατική επιχείρηση να λειτουργεί ως δανειστής στη μία πιστωτική αγορά και ως δανειζόμενη σε μία άλλη, ώστε στη μία αγορά να παίζει το ρόλο κεφαλαιοκράτη του χρήματος και στην άλλη το ρόλο του ενεργού καπιταλιστή.

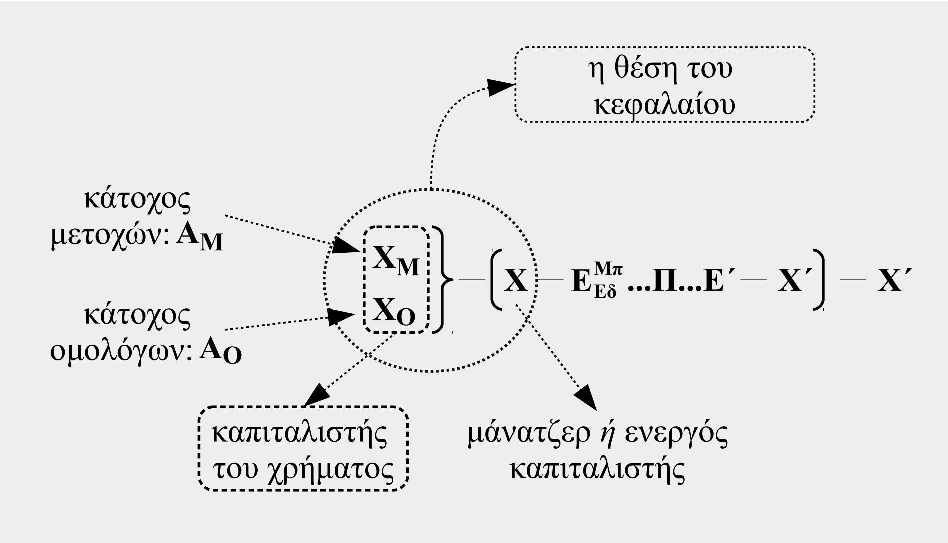
Προχωρώντας σε ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο ανάλυσης, ο Μαρξ αναγνωρίζει στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* ότι *η θέση του κεφαλαίου* (μπορεί να)

16. Στο τοκοφόρο κεφάλαιο η σχέση του κεφαλαίου φθάνει στην πιο εξωτερική και την πιο φετιχιστική μορφή της. Έχουμε εδώ Χ — Χ', χρήμα πού παράγει περισσότερο χρήμα, αυτοαξιοποιούμενη αξία χωρίς το προτσές πού μεσολαβεί ανάμεσα στα δυο άκρα (Μαρξ, 1978β: 493).

17. «Σε καμία από τις ξεχωριστές φάσεις της μεταμόρφωσης, εξεταζόμενες αυτές καθαυτές, δεν πουλάει ο κεφαλαιοκράτης στον αγοραστή το εμπόρευμα ως κεφάλαιο, παρά το ότι για αυτόν το εμπόρευμα αντιπροσωπεύει κεφάλαιο, ούτε εκχωρεί στον πουλητή το χρήμα ως κεφάλαιο. Και τις δύο φορές εκχωρεί το εμπόρευμα απλώς σαν εμπόρευμα και το χρήμα απλώς σαν χρήμα, σαν μέσο για την αγορά εμπορεύματος» (Μαρξ, 1978β: 433).

18. «Το πράγμα (χρήμα, εμπόρευμα, αξία) σαν απλό πράγμα είναι τώρα κεφάλαιο και το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν απλό πράγμα. [...] Έτσι γίνεται πέρα για πέρα ιδιότητα του χρήματος να δημιουργεί αξία, να αποφέρει τόκο, όπως η ιδιότητα της απιδιάς είναι να παράγει απίδια» (Μαρξ, 1978β: 494) και «Με την ιδιότητα αυτή του δυνητικού κεφαλαίου, του μέσου για την παραγωγή του κέρδους, το χρήμα γίνεται εμπόρευμα, ένα εμπόρευμα όμως *sui generis*. Ή, πράγμα πού καταλήγει στο ίδιο, το κεφάλαιο ως κεφάλαιο γίνεται εμπόρευμα» (Μαρξ, 1978β: 428).

καταλαμβάνεται από δύο υποκείμενα. Από τη μία πλευρά, ο *ιδιοκτήτης* ή *ο καπιταλιστής του χρήματος* (που κατέχει τους τίτλους ιδιοκτησίας της επιχείρησης) και, από την άλλη, ο *ενεργός καπιταλιστής* (ο μάνατζερ). Η επιχειρηματολογία του Μαρξ παρουσιάζεται στο παρακάτω Σχήμα 1:

Κατά τη διαδικασία δανεισμού, ο ιδιοκτήτης καπιταλιστής Α κατέχει ένα *χρεόγραφο*, δηλαδή μια γραπτή *υπόσχεση* πληρωμής (που έχει ενδεχομενικό χαρακτήρα), το οποίο προέρχεται από τον μάνατζερ-καπιταλιστή Β. Η υπόσχεση αυτή πιστοποιεί ότι ο Α παραμένει *ιδιοκτήτης* του χρηματικού κεφαλαίου Χ. Δεν μεταφέρει το κεφάλαιό του στον Β, αλλά του εκχωρεί το δικαίωμα να κάνει χρήση του για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Για λόγους απλότητας, υποθέτουμε δύο γενικές κατηγορίες χρεογράφων: *ομόλογα* $Χ_{Ο}$ και *μετοχές* $Χ_{Μ}$. Στην περίπτωση των πρώτων, η επιχείρηση (που διαχειρίζεται ο Β) αναλαμβάνει την υποχρέωση να επιστρέψει στον Α καθορισμένα και προσυμφωνημένα χρηματικά ποσά ανεξάρτητα από την αποδοτικότητα των λειτουργιών της. Στην περίπτωση των δευτέρων, εξασφαλίζει δανειακά κεφάλαια από την πώληση ενός μέρους της ιδιοκτησίας της, αναλαμβάνοντας τη δέσμευση να καταβάλλει μερίσματα ανάλογα με τα κέρδη της (δεδομένων των μελλοντικών επενδυτικών σχεδίων). Εάν η εταιρεία έχει εισέλθει στο χρηματιστήριο και το διακύβευμα είναι η έκδοση μετοχών, τότε ο καπιταλιστής Β αντιστοιχεί στον μάνατζερ-διευθυντή και ο καπιταλιστής Α στον νόμιμο ιδιοκτήτη.

Στο πλαίσιο αυτό, καθαρή μορφή της ιδιοκτησίας κεφαλαίου (είτε πρόκειται για χρήμα είτε για παραγωγικό κεφάλαιο) είναι το χρηματοπιστωτικό αξιόγραφο, που αντιστοιχεί, δηλαδή, σε «φανταστική χρηματική περιουσία» (Μαρξ, 1978β: 602). Ο τίτλος ιδιοκτησίας είναι ένα «χάρτινο διπλότυπο», είτε

του χρηματικού κεφαλαίου που εκχωρήθηκε στην περίπτωση των ομολόγων A_O, είτε του «υλικού» κεφαλαίου στην περίπτωση των μετοχών A_M. Ωστόσο, η τιμή του χρεογράφου δεν προκύπτει ούτε από την αξία του χρήματος που διατίθεται, όπως έχουμε παρατηρήσει, ούτε από την αξία του «παγίου» υλικού κεφαλαίου. Οι τίτλοι ιδιοκτησίας τιμολογούνται στη βάση του (μελλοντικού) εισοδήματος το οποίο θα αποφέρουν στο πρόσωπο που τους κατέχει (κεφαλαιοποίηση σύμφωνα με το τρέχον επιτόκιο το οποίο ενσωματώνει τον κίνδυνο), το οποίο φυσικά είναι μέρος της υπεραξίας που θα παραχθεί. Με αυτή την έννοια, οι τίτλοι ιδιοκτησίας είναι *sui generis εμπορεύματα* που χαράσσουν τη δική τους πορεία. Ο Μαρξ χρησιμοποίησε τον όρο «πλασματικό κεφάλαιο» για να συλλάβει αυτή την πτυχή του τοκοφόρου κεφαλαίου (Μαρξ, 1978β: 600-3, 590 επ.).

Η μορφή της κυκλοφορίας του τοκοφόρου κεφαλαίου είναι μία αφηρημένη μορφή που δείχνει τη «σύνταξη» της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής. Η πίστη θέτει στη διάθεση του ατομικού κεφαλαιοκράτη κοινωνικό κεφάλαιο και οι πιστωτές, επίσης, αποτελούν «όργανα» των συνθηκών διευρυμένης αναπαραγωγής και του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου.

Η συμμετοχή και των δύο μορφών (κεφαλαιοκράτη του χρήματος και ενεργού καπιταλιστή) στην οργάνωση των αναγκαίων συνθηκών για την παραγωγή κανονικού κέρδους αποτελεί το ενοποιητικό στοιχείο τους απέναντι στην επιμέρους αντίθεση μεταξύ τους, η οποία συνίσταται στο πώς θα μοιραστεί το συνολικό κέρδος σε τόκο και επιχειρηματικό κέρδος. Αυτή η αντίθεση μπορεί να πάρει οξείες μορφές ή όχι, βάσει του συνολικού κοινωνικού συσχετισμού ο οποίος καθορίζεται από τις φάσεις του επιχειρηματικού κύκλου και τις απαιτήσεις της διευρυμένης αναπαραγωγής. Ωστόσο, είναι δευτερεύουσα απέναντι στο ότι η θέση του κεφαλαίου (η ενσάρκωση των εξουσιών που απορρέουν από τη δομή των παραγωγικών σχέσεων) *καταλαμβάνεται τόσο από τον ιδιοκτήτη (κεφαλαιοκράτη του χρήματος), όσο και από τον ενεργό καπιταλιστή* (συμφωνία κατάλληλης οργάνωσης της αξιοποίησης και οργάνωσης της καπιταλιστικής εξουσίας).[19]

4.4. ΠΛΑΣΜΑΤΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το κύκλωμα του τοκοφόρου κεφαλαίου δεν μπορεί να κατανοηθεί σε βάθος χωρίς αναφορά στην έννοια του πλασματικού κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, στην καθαρή μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου είναι αναγκαία η πλασματική μορφή. Το τελευταίο μπορεί να γίνει κατανοητό μόνο στο πλαίσιο της μαρξικής θεωρίας του φετιχισμού.

19. «Στο προτσές της αναπαραγωγής ο ενεργός κεφαλαιοκράτης αντιπροσωπεύει απέναντι στους μισθωτούς εργάτες το κεφάλαιο σαν ξένη ιδιοκτησία, ο δε κεφαλαιοκράτης του χρήματος, αντιπροσωπευόμενος από τον ενεργό κεφαλαιοκράτη, συμμετέχει στην εκμετάλλευση της εργασίας» (Μαρξ, 1978β: 480).

Το τοκοφόρο κεφάλαιο είναι πλασματικό κεφάλαιο, δηλαδή είναι ένας χρηματοπιστωτικός τίτλος ο οποίος τιμολογείται με βάση την προσδοκώμενη απόδοσή του στο μέλλον. Το τοκοφόρο κεφάλαιο είναι συγκεκριμένη μορφή του κεφαλαίου με τη μορφή ενός *sui generis* εμπορεύματος. Η σημαντική θεωρητική συμβολή του Μαρξ στην ανάλυση του χρηματοπιστωτικού συστήματος είναι η σύνδεση της κεφαλαιοποίησης με το φετιχισμό. Το τοκοφόρο κεφάλαιο είναι «πλασματικό», όχι με την έννοια ότι είναι «φανταστικό», δηλαδή αποσπασμένο από τις πραγματικές συνθήκες της παραγωγής, όπως συνήθως κατανοείται, αλλά «πλασματικό», με την έννοια ότι υποστασιοποιεί τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Παραδόξως, μεγάλος αριθμός των μαρξιστικών αναλύσεων του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* έχει αποτύχει να δώσει τη δέουσα προσοχή σε αυτό το γεγονός. Παρ᾽ όλα αυτά, το μήνυμα του Μαρξ είναι σαφές και αδιαμφισβήτητο:

> Στη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου η ιδιότητα αυτή να αποφέρει υπεραξία εμφανίζεται άμεσα, χωρίς τη μεσολάβηση του προτσές παραγωγής και του προτσές κυκλοφορίας. Το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν μυστηριώδης και αυτοδημιουργός πηγή του τόκου, της δικής του αύξησης. Το πράγμα (χρήμα, εμπόρευμα, αξία) σαν απλό πράγμα είναι τώρα κεφάλαιο και το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν απλό πράγμα. Το αποτέλεσμα του συνολικού προτσές αναπαραγωγής εμφανίζεται σαν μια ιδιότητα πού ανήκει σαν τέτοια σε ένα πράγμα [...]. Γι᾽ αυτό, στο τοκοφόρο κεφάλαιο ξεχωρίζει καθαρά αυτό το αυτόματο φετίχ, η αυτοαξιοποιούμενη αξία, το χρήμα που γεννάει χρήμα, και με τη μορφή αυτή δεν έχει πια ούτε ένα σημάδι που να δείχνει την καταγωγή του. Η κοινωνική σχέση ολοκληρώθηκε σαν σχέση ενός πράγματος, του χρήματος, προς τον ίδιο τον εαυτό του (Μαρξ, 1978β: 494).

Συνοψίζοντας τα προηγούμενα, η καπιταλιστική εκμετάλλευση εμφανίζεται αφ᾽ εαυτής ως ένα «πράγμα», ως ένα εμπόρευμα *sui generis*, ως χρηματοπιστωτικός τίτλος. Αυτή η εμφάνιση είναι αναπαράσταση της καπιταλιστικής πραγματικότητας και συνίσταται από ιδέες, αντιλήψεις και θεωρητικά σχήματα, τα οποία δεν είναι αυθαίρετα αποτελέσματα της υποκειμενικής φαντασίας, αλλά προκύπτουν και διατηρούν τη συνοχή τους από τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις (Montag, 2003: 62). Με άλλα λόγια, ο φετιχισμός δεν αποτελεί υποκειμενικό φαινόμενο. Αναφέρεται σε μία κοινωνικά λειτουργική παραγνώριση της οικονομικής πραγματικότητας. Με αυτή την έννοια, η οικονομική πραγματικότητα δομείται από αντικείμενα (εμπορεύματα), τα οποία ήδη πάντα είναι δεδομένα στη μορφή μίας παράστασης (Balibar, 1995: 67).

Ο Μαρξ εισάγει την έννοια του πλασματικού κεφαλαίου και μιλά για το φετιχισμό, θέλοντας να υπογραμμίσει το γεγονός ότι τα κεφαλαιακά περιουσιακά

στοιχεία είναι οι πραγμοποιημένες μορφές εμφάνισης της κεφαλαιακής κοινωνικής σχέσης και έτσι η αποτίμησή τους σχετίζεται με μια συγκεκριμένη οργανική αναπαράσταση των καπιταλιστικών σχέσεων. Είναι αντικειμενοποιημένες παραστάσεις οι οποίες συγκαλύπτουν την ταξική φύση των καπιταλιστικών κοινωνιών και «διδάσκουν» την «ορθή» συμπεριφορά που απαιτείται για την αποτελεσματική αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας. Βάσει αυτών αρθρώνεται το επιχείρημά μας ότι οι χρηματοπιστωτικές αγορές έχουν ενεργό ρόλο στην οργάνωση των σχέσεων κοινωνικής δύναμης. Οι αποκαλούμενες «δυσλειτουργίες» των χρηματοπιστωτικών αγορών είναι αναπόφευκτες στιγμές μίας τεχνολογίας εξουσίας, που διαμορφώνει και οργανώνει σε διάφορα επίπεδα και χρόνους μορφές της ταξικής εκμετάλλευσης.

Αυτή η παράσταση της κεφαλαιακής σχέσης οργανώνει τη δυνατότητα η κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση να εμφανίζεται αφ' εαυτής ως ένας χρηματοπιστωτικός τίτλος και ενισχύει, έτσι, την υλοποίηση των «νόμων» του κεφαλαίου. Δηλαδή παίζει έναν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας. Ο τόπος εμφάνισης αυτών των λειτουργιών είναι οι χρηματοπιστωτικές αγορές. Τελικά, ο χρηματοπιστωτικός «τρόπος ύπαρξης» της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας –ως υπόσχεση και ταυτόχρονα ως *απαίτηση αναμενόμενης υπεραξίας που θα παραχθεί στο μέλλον*– καθιστά τη μορφή ύπαρξης του ίδιου του κεφαλαίου ένα (χρηματοπιστωτικό) «παράγωγο», υπό την έννοια ότι η αποτίμησή του εξαρτάται –και καθορίζεται– από την ικανότητα παραγωγής κέρδους της ατομικής επιχείρησης. Εν συντομία, το κεφάλαιο εμφανίζεται στην οικονομική εμπειρία ως «τιτλοποιημένη» κοινωνική σχέση.

5. ΠΑΡΑΓΩΓΑ

Έχουμε υποστηρίξει ότι το πλασματικό κεφάλαιο (τοκοφόρο κεφάλαιο) είναι η συγκεκριμένη μορφή ύπαρξης κάθε ατομικού κεφαλαίου. Αυτό είναι ένα αποφασιστικό σημείο στην κατανόηση της οργάνωσης της θεωρητικής παρέμβασης του Μαρξ. Όταν συζητάμε για το χρηματοπιστωτικό σύστημα, ο Μαρξ επαναλαμβάνει ξανά και ξανά ότι «κεφάλαιο ως κεφάλαιο γίνεται εμπόρευμα» (Μαρξ, 1978β: 428). Το χρηματοπιστωτικό σύστημα θέτει έναν συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της καπιταλιστικής πραγματικότητας και οι παράγωγοι τίτλοι είναι απαραίτητη διαμεσολάβηση.[20] Ας δούμε το γιατί.

Η «εμπορευματοποίηση του κινδύνου» με τη μορφή των παραγώγων βρίσκεται στην καρδιά του κυκλώματος του κεφαλαίου. Η τιμή του κεφαλαίου (ως τιμή του χρεογράφου) βασίζεται σε μία συγκεκριμένη (ιδεολογική) εκτίμηση

20. Για μία αποτίμηση της θεωρητικής παρέμβασης του Hilferding στο θέμα, βλ. Sotiropoulos (2015).

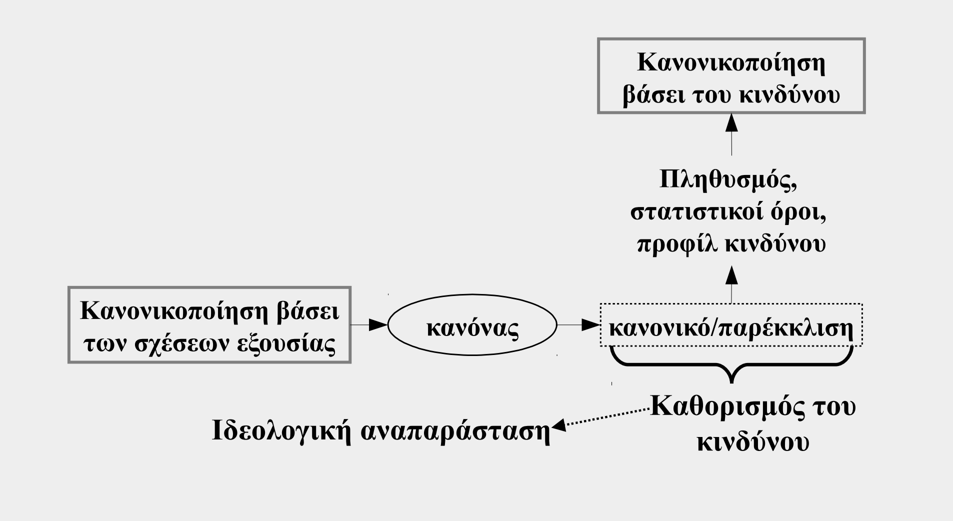
των αναμενόμενων αποτελεσμάτων της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, που δεν έχει ακόμα υλοποιηθεί. Πρόκειται για μια διαδικασία, η οποία εκτιμά και αξιολογεί εκ των προτέρων μελλοντικά γεγονότα της ταξικής πάλης (κατά κύριο λόγο) ως *κινδύνους* (η εσωτερική λειτουργία μίας επιχείρησης αποτελεί ένα πολιτικό έδαφος και άρα η παραγωγή της υπεραξίας ως κατάσταση «μάχης» είναι κάτι που ποτέ δεν μπορεί να θεωρείται δεδομένο, καθώς πάντα υπάρχει η αντίσταση των εργαζόμενων). Η ανάδυση των χρηματοπιστωτικών παραγώγων επιτρέπει την επίτευξη των αποδόσεων των χρεογράφων μέσα από εναλλακτικές διαδρομές και, ως εκ τούτου, την εμπορευματοποίηση των «κινδύνων» που συνδέονται με την κυριότητα επί του κεφαλαίου.

Οι χρηματοπιστωτικές αγορές κατηγοριοποιούν/κανονικοποιούν τους φορείς οικονομικών αποφάσεων στη βάση του κινδύνου. Οι αναπαραστάσεις του κινδύνου συνδέονται με συγκεκριμένους δυνητικούς κινδύνους όταν συνδυάζονται με τις διαφορετικές πιθανότητες πραγματοποίησής τους. Παρ' όλα αυτά, αν αφήσουμε κατά μέρος την αφελή υπόθεση ομογενών υποκειμενικών προσδοκιών, τότε η διαδικασία κατηγοριοποίησης/κανονικοποίησης μπορεί να οδηγεί σε πλήθος αναπαραστάσεων ανάλογων με την πληθυντικότητα του συνόλου των ατομικών προσδοκιών για τα μελλοντικά αποτελέσματα. Επομένως, πώς μπορεί να επιτευχθεί μια συμμετροποιημένη καθολικότητα των εκτιμήσεων κινδύνου; Ή, εναλλακτικά, αν δεν υπάρχει καμία εγγύηση ότι όλοι αυτοί οι σημαντικά διαφορετικοί τύποι συγκεκριμένων κινδύνων μπορούν να καταστούν συγκρίσιμοι μεταξύ τους με όρους ενός κοινού αντικειμενικού μέτρου, πώς είναι δυνατόν να ικανοποιούνται οι ανάγκες του χρηματοπιστωτικού συστήματος ως τεχνολογίας οργάνωσης της καπιταλιστικής εξουσίας;

Για να συνδεθεί η κατηγοριοποίηση/κανονικοποίηση στη βάση του κινδύνου με την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας, οι διαφορετικοί τύποι συγκεκριμένων κινδύνων με τις προσαρτημένες σε αυτούς υποκειμενικές πιθανότητες υλοποίησής τους απαιτείται να είναι:

1. ενικοί,
2. μονοδιάστατοι και
3. μετρούμενοι με έναν αντικειμενικό τρόπο.

Μπορούμε να το κατανοήσουμε αυτό ως εξής: Ενώ κάθε (καπιταλιστική) σχέση εξουσίας έχει έναν ενικό στόχο (θέτει έναν κανόνα), οι αποκλίσεις από αυτόν (αναπαριστώμενες ως κίνδυνοι παρεκκλινουσών εξελίξεων, βλ. Σχήμα 2) είναι πολλαπλές και ετερογενείς στο χαρακτήρα τους και στην πιθανότητα πραγματοποίησής τους (με δεδομένη την ιδεολογική διάσταση του κινδύνου).

Σχήμα 2. Κανονικοποίηση στη βάση του κινδύνου

Για παράδειγμα, τι είναι χειρότερο για μια εξαγωγική καπιταλιστική επιχείρηση (το οποίο αμφισβητεί την ικανότητά της να παράγει κέρδη): μία απεργία των εργαζομένων ή μία ανατίμηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας που έχει ως αποτέλεσμα την ίδια απώλεια κέρδους με την απεργία; Τι είναι χειρότερο για ένα καπιταλιστικό κράτος: τα δημόσια ελλείμματα και το διογκούμενο χρέος που οφείλονται σε μειώσεις φόρων για το κεφάλαιο και τους πλουσίους ή αν αυτά οφείλονται στη χρηματοδότηση κοινωνικών παροχών; Η «αποτελεσματικότητα», όπως ορίζεται στο πλαίσιο των σχέσεων κοινωνικής εξουσίας (πειθάρχησης), είναι μονοδιάστατη και ενική εξ ορισμού. Καθιερώνει τον αδιαμφισβήτητο κανόνα. Το ίδιο δεν μπορεί να ειπωθεί για την αξιολόγηση του κινδύνου:Έχουμε διαφορετικές κατηγορίες (παρεκκλίσεις από το «κανονικό») και διαφορετικές «υποκειμενικές» εκτιμήσεις για αυτές. Ως εκ τούτου, η διαδικασία κατηγοριοποίησης/κανονικοποίησης βάσει του κινδύνου δεν θα οδηγήσει σε μία μοναδική και συνεκτική αναπαράσταση της πραγματικότητας των ταξικών συγκρούσεων χωρίς συμμετροποίηση μεταξύ των διαφόρων συγκεκριμένων κινδύνων. Χωρίς έναν μηχανισμό συμμετροποίησης, το χρηματοπιστωτικό σύστημα αποτυγχάνει στο ρόλο του ως οργανωτή της καπιταλιστικής εξουσίας ή, διαφορετικά ειπωμένο, η χρηματιστικοποίηση (financialization)[21] αποτυγχάνει ως τεχνολογία εξουσίας.

Η ανάγκη πλήρωσης αυτής της προϋπόθεσης φέρνει τους παράγωγους χρηματοπιστωτικούς τίτλους στο προσκήνιο. Οι αγορές παραγώγων διαμορφώνουν τη διάσταση του αφηρημένου κινδύνου, συμμετροποιώντας τους

21. Αναλυτικότερα για τη χρηματιστικοποίηση, βλ. Sotiropoulos *et al.* (2013).

διαφορετικούς συγκεκριμένους κινδύνους, και θεσπίζοντας αντικειμενική (για όλους) μέτρηση αυτών.[22] Ως εκ τούτου οι λειτουργίες του χρηματοπιστωτικού συστήματος (στο ρόλο που περιγράφουμε) είναι ατελείς, απουσία παραγώγων τίτλων, και επομένως, αυτοί δεν θα πρέπει πρωτίστως να κατανοούνται ως το «θηρίο» της κερδοσκοπίας, αλλά ως θεμελιώδης προϋπόθεση για τη σύγχρονη οργάνωση των σχέσεων κοινωνικής εξουσίας.

5.1. ΤΑ ΠΑΡΑΓΩΓΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΦΗΡΗΜΕΝΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ

Η πρακτική συνέπεια της γενίκευσης της χρήσης των παραγώγων τίτλων συνίσταται στο ότι οργανώνουν τη θέσπιση ενός ενιαίου και κοινωνικά έγκυρου μέτρου των διαφορετικών κατηγοριών κινδύνου. Μέσω των παραγώγων, ο κίνδυνος μετριέται σε χρήμα κατά τρόπο αυτόνομο. Δεν έχει τόση σημασία τι πιστεύουν οι φορείς οικονομικών αποφάσεων, αλλά αυτό που η αγορά δείχνει.

Πώς μπορεί η «εμπορευματοποίηση του κινδύνου» να κατανοηθεί μέσω των μαρξικών κατηγοριών; Πώς μπορεί να επεκταθεί η ανάλυση της αξιακής μορφής του Μαρξ στην περίπτωση των αγορών παραγώγων; Θα προσπαθήσουμε να σχεδιάσουμε μία απάντηση στο ερώτημα χρησιμοποιώντας ένα απλό παράδειγμα: μία τετριμμένη συμφωνία ανταλλαγής επιτοκίων (σταθερού έναντι κυμαινόμενου [interest rate swap]).

Σε γενικές γραμμές, ένα swap είναι μία συμφωνία μεταξύ δύο μερών να ανταλλάσουν ταμειακές ροές στο μέλλον για μία ορισμένη περίοδο (υπό ιδιαίτερες συνθήκες, φυσικά). Ας υποθέσουμε ότι ο τίτλος A είναι ένα κρατικό ομόλογο μίας ανεπτυγμένης καπιταλιστικής χώρας στην Ευρώπη, ο οποίος αποδίδει σταθερό εισόδημα R_A (ο τόκος που πληρώνει), ενώ ο τίτλος B είναι ένα δάνειο σε μία αμερικανική καπιταλιστική επιχείρηση με κυμαινόμενο επιτόκιο R_B (και τα δύο επιτόκια είναι επιτόκια που επιβαρύνουν κάποιο ποσό κεφαλαίου). Σε ένα αφηρημένο επίπεδο, η συμφωνία (swap) εξισώνει διά της ανταλλαγής δύο ροές εισοδήματος:

$$xR_A = yR_B$$

Οι ροές εισοδήματος R_A (σε ευρώ) και R_B (σε δολάρια) προφανώς είναι ήδη συμμετροποιημένες ως χρηματικές εκφράσεις πριν βρεθούν στο εσωτερικό της παραπάνω swap σχέσης. Ωστόσο, ποιες είναι οι κοινωνικές προϋποθέσεις για τον ποσοτικό καθορισμό της αναλογίας x/y μεταξύ αυτών των δύο ροών;

---

22. Η ιδέα αυτή μπορεί να βρεθεί σε ένα διαφορετικό αναλυτικό πλαίσιο στην ανάλυση των LiPuma και Lee (2004) και η ανάλυσή τους ώθησε και τη δική μας ανάλυση. Ωστόσο, αποκλίνουμε από τη δική τους ανάλυση σε διάφορα σημεία, κάποια εκ των οποίων γίνονται εμφανή στη συνέχεια.

Οι χρηματικές ροές του Α και του Β μπορούν να γίνουν συγκρίσιμες και ανταλλάξιμες μόνο όταν είναι δυνατόν να αναπαρίστανται ενιαία οι κοινωνικοί όροι της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, στην περίπτωση του Β, και της καπιταλιστικής διακυβέρνησης, στην περίπτωση του Α, και ως εκ τούτου να συγκρίνονται (υπό την ίδια προοπτική). Η παραπάνω εξίσωση, δηλαδή η δυνατότητα ενιαίας αναπαράστασης, στηρίζεται στη θεμελιώδη προϋπόθεση ότι είναι δυνατόν να αναπαρίσταται και να καθίσταται σύμμετρο ένα πλήθος αποτελεσμάτων των ταξικών συγκρούσεων (που έχουν ήδη ταυτοποιηθεί ως κίνδυνοι), τα οποία πηγάζουν από την καπιταλιστική αξιοποίηση. Ή, εναλλακτικά, η παραπάνω εξίσωση ροής εσόδων είναι δυνατή στη βάση της οργάνωσης της αντικειμενικής αναπαράστασης –και έτσι της συμμετροποίησης– ενός σύμπαντος συγκεκριμένων κινδύνων (όπως έχουν ήδη ταυτοποιηθεί τα αποτελέσματα των ταξικών αγώνων), οι οποίοι καθορίζουν τη δυναμική της κεφαλαιακής αξιοποίησης και την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής εξουσίας.

Με αυτή την έννοια, η ποιοτική διαφορά στη θεσμική οργάνωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η οποία σηματοδοτείται από την εμφάνιση των παραγώγων, είναι ότι υπάρχει τώρα ένας πιο ολοκληρωμένος, τεχνολογικά εξειδικευμένος, κανονικοποιημένος και προσιτός τρόπος αναπαράστασης γεγονότων που σχετίζονται με το κύκλωμα του κεφαλαίου και την οργάνωση της ταξικής εξουσίας γενικά. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι συγκεκριμένοι κίνδυνοι μαζί με τις συνημμένες σε αυτούς πιθανότητες τείνουν να αποκτήσουν ένα καθεστώς αποτίμησης ανεξάρτητο από οποιαδήποτε υποκειμενική εκτίμηση.

Δεδομένου ότι ενσωματώνουν μερικούς από συγκεκριμένους (ήδη γνωστούς) κινδύνους, οι αγορές παραγώγων μπορούν να θεωρηθούν ως μορφή εμπορευματοποίησης των κινδύνων (Ε-Χ). Κατά συνέπεια, κάθε κίνδυνος που αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης στις αγορές παραγώγων μπορεί να προσεγγιστεί από δύο προοπτικές: Μπορεί να θεωρηθεί είτε ως συγκεκριμένος είτε ως αφηρημένος. Η συνθήκη ύπαρξης και δυνατότητας της συγκρότησης του αφηρημένου κινδύνου δίδεται από τη χρηματική μορφή. Υπό αυτή την προοπτική, «η διάκριση μεταξύ συγκεκριμένου και αφηρημένου κινδύνου δεν συνεπάγεται την ύπαρξη δύο τύπων κινδύνου, αλλά δύο αναπόδραστων διαστάσεων του κινδύνου που εμπλέκονται στη συγκρότηση και κυκλοφορία των παραγώγων» (LiPuma and Lee, 2004: 149).

Ο αφηρημένος κίνδυνος είναι η μεσολαβούσα διάσταση σε κάθε συγκεκριμένο κίνδυνο, η οποία επιτρέπει στην πολλαπλότητα των ετερογενών τύπων κινδύνου να μπορούν να αναχθούν σε μία ενική μορφή κινδύνου, ο οποίος αποτιμάται σε χρήμα. Για να το θέσουμε διαφορετικά, η μορφή του αφηρημένου κινδύνου είναι κίνδυνος μετρούμενος χρηματικά, δηλαδή χρήμα.

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Ο Μαρξ έδειξε στο *Κεφάλαιο* ότι ο καπιταλισμός δεν είναι απλώς ένα σύστημα απόσπασης υπερεργασίας ή ιδιοποίησης υπερπροϊόντος (η απόσπαση υπερεργασίας και η ιδιοποίηση υπερπροϊόντος χαρακτηρίζουν *κάθε* ταξική κοινωνία: τη δουλοκτητική, τη φεουδαρχική, την ασιατική κτλ.). Η ειδοποιός διαφορά του καπιταλισμού είναι ότι η διαδικασία παραγωγής υπερπροϊόντος παίρνει τη μορφή του χρήματος που παράγει περισσότερο χρήμα, του χρήματος ως αυτοσκοπού. Στο πλαίσιο αυτό, το χρήμα αποτελεί την «πραγμοποίηση της κεφαλαιακής σχέσης».

Επομένως, το χρήμα παράγεται σε αντιστοιχία με τη δυναμική της διευρυμένης αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης, ως κατά κύριο λόγο πιστωτικό χρήμα, ως προεξόφληση του μέλλοντος, ως το *παρόν τμήμα της μελλοντικής κερδοφορίας* και κατ' επέκταση *του μελλοντικού εισοδήματος*. Έτσι, ο καπιταλισμός αποτελεί «ένα σύστημα παραγωγής στο οποίο όλη η συνοχή της διαδικασίας αναπαραγωγής στηρίζεται στην πίστη» (Μαρξ, 1978β: 617), και χωρίς την πίστη δεν θα υπήρχε: «Έτσι δίνεται απάντηση και στο ανούσιο ερώτημα αν η κεφαλαιοκρατική παραγωγή στη σημερινή της έκταση θα ήταν δυνατή χωρίς το πιστωτικό σύστημα [...]. Είναι φανερό ότι δεν θα ήταν δυνατή» (Μαρξ, 1979: 346). Το χρηματοπιστωτικό σύστημα αποτελεί έτσι βασικό μοχλό της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου.

Σημαντική συνιστώσα της σύγχρονης εξέλιξης της χρηματοπιστωτικής σφαίρας, συνυφασμένη με την κατάρρευση του συστήματος των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών και τη διεθνοποίηση και φιλελευθεροποίηση των χρηματοπιστωτικών αγορών, είναι η ανάπτυξη των χρηματοπιστωτικών παραγώγων, μορφών παράστασης του κεφαλαίου οι οποίες αναδύονται «φυσικά» από την οργάνωση της έννοιας «κεφάλαιο». Μέσω των χρηματοπιστωτικών παραγώγων «αναμειγνύονται», συνδέονται και «συγκρίνονται» κίνδυνοι εγγενείς σε κάθε είδους χρηματοπιστωτικό τίτλο σε διεθνές επίπεδο, ο διεθνής κεφαλαιακός ανταγωνισμός οξύνεται και αντιστοίχως εντείνονται η διεθνής κινητικότητα του κεφαλαίου και η πίεση που ασκείται πάνω στην εργασία για αυξημένη «διεθνή ανταγωνιστικότητα». Η χρηματιστικοποίηση (financialization) αποτελεί μία συγκεκριμένη τεχνολογία εξουσίας, που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Η επέκταση του χρηματοπιστωτικού συστήματος καθιστά την καπιταλιστική εκμετάλλευση πιο αποτελεσματική, συγχρόνως όμως την καθιστά σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένη από τη ρευστότητα της αγοράς. Όταν η τελευταία εξατμίζεται, όλο το σκηνικό διαταράσσεται γρήγορα. Με άλλα λόγια, η ζήτηση για περισσότερη πειθαρχία στις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας καθιστά το οικονομικό περιβάλλον πιο ευάλωτο και πιο ευαίσθητο. Αυτός είναι ένας

αναπόφευκτος συμβιβασμός, η ρίζα της χρηματοοικονομικής αστάθειας των σύγχρονων κοινωνιών. Σε περιόδους πίεσης, η αποτίμηση του κινδύνου μεταβάλλεται (για λόγους που σχετίζονται με την ταξική πάλη), οι τιμές των περιουσιακών στοιχείων που χρησιμοποιούνται ως εγγύηση καταρρέουν, οι δανειστές κόβουν τη ροή της πίστωσης και/ή αυξάνουν τα επιτόκια για να υπερασπιστούν τον εαυτό τους απέναντι στο ρίσκο που αναλαμβάνει ο αντισυμβαλλόμενος, η ρευστότητα εξαφανίζεται ακριβώς όταν χρειάζεται περισσότερο, και ουσιαστικά η όλη διαδικασία τιμολόγησης καταρρέει. Αυτή είναι μία ανάγνωση εκείνου που μπορεί να ονομαστεί υπόθεση «χρηματοοικονομικής αστάθειας» του Μαρξ: «Η καπιταλιστική εκμετάλλευση είναι αποσταθεροποιητική».

◊ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Μαρξ, Κ. (1978α). *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1978β). *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙΙ. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1979). *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙ. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1985). *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος 3ος. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1990). *Grundrisse*, τόμος ΙΙ. Αθήνα: Στοχαστής.

Μαρξ, Κ. (1991). *Grundrisse*, τόμος ΙΙΙ. Αθήνα: Στοχαστής.

Μαρξ, Κ. (1991α). *Εμπόρευμα και χρήμα. Το πρώτο βιβλίο από την πρώτη έκδοση (1867) του «Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» με το παράρτημα Ι.1: Η αξιακή μορφή.* Αθήνα: Κριτική.

Arthur, Ch. (2007). «Η έννοια της υπαγωγής». *Θέσεις*, τ. 100.

Balibar, E. (1995). *The Philosophy of Marx.* London and New York: Verso.

Λαπατσιώρας, Σ. (2005). «Απλή αξιακή μορφή, εμπόρευμα και χρήμα. Μία ανάγνωση του πρώτου τμήματος του *Κεφαλαίου*». *Θέσεις*, τ. 95.

Λαπατσιώρας, Σ. (2009). «Η διαλεκτική της απλής αξιακής μορφής». *Αξιολογικά*, τ. 21.

Lapatsioras, S. – Milios, J. (2012). "The notion of money from the *Grundrisse* to *Capital*". *Science and Society*, Vol. 76, No. 4.

LiPuma, E. – Lee, B. (2004). *Financial Derivatives and the Globalization of Risk.* Durham and London: Duke University Press.

Μηλιός, Γ. – Δημούλης, Δ. – Οικονομάκης, Γ. (2005). *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό. Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*. Αθήνα: Νήσος.

Montag, W. (2003). *Louis Althusser.* New York: Palgrave Macmillan.

Rubin, I.I. (2015). *Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος στον Μαρξ.* Αθήνα: Εκτός Γραμμής.

Sotiropoulos, D.P. – Milios, J. – Lapatsioras, S. (2013). *A Political Economy of Contemporary Capitalism and Its Crisis: Demystifying Finance.* New York and London: Routledge, 2013.

Sotiropoulos, D.P. (2015). "Hilferding on Derivatives". *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 22, No. 1.

Σ Χ Ο Λ Ι Α Σ Μ Ο Σ

Χρήστος Βαλλιάνος

Αυτό που θα επιχειρήσω εν είδει σχολιασμού της παρουσίασης του Σπύρου Λαπατσιώρα και του Δημήτρη Σωτηρόπουλου είναι να υποδείξω κάποια από τα ορόσημα της προβληματικής που στηρίζει την ανάλυση του χρήματος από τον Μαρξ, όπως παρουσιάστηκε από τους δύο εισηγητές που προηγήθηκαν, αλλά και όπως έχει παρουσιαστεί στο παρελθόν από τις στήλες των *Θέσεων*, επιμένοντας σε κάποια κομβικά κατά την άποψή μου σημεία:

Το πρώτο σημείο είναι ότι δεν μπορούμε να οικειοποιηθούμε όλο τον πλούτο που δυνητικά περικλείεται στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ σχετικά με τον ιδιαίτερο ρόλο του χρήματος στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αν δεν εντοπίσουμε ταυτόχρονα τις αμφιταλαντεύσεις του ίδιου του Μαρξ που έχουν ως αποτέλεσμα η χρηματική θεωρία της αξίας και του κεφαλαίου και η συστηματική κριτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας να συνυπάρχουν (κυρίως σε κάποια κεφάλαια του τρίτου τόμου) με μια εξελιγμένη παραλλαγή της ρικαρδιανής θεωρίας της αξίας ως δαπανώμενης εργασίας.

Πρέπει, δηλαδή, να επιμείνουμε στην ασυμβατότητα του έργου του Μαρξ με τον πυρήνα της κλασικής θεωρίας, και ιδιαίτερα στις θέσεις που πολύ γρήγορα λησμονήθηκαν από τον σοβιετικό μαρξισμό, ότι:

1. η αξία, όπως και το κεφάλαιο, δεν αποτελεί κάποια μετρήσιμη «ουσία» ή ιδιότητα των υλικών αντικειμένων, αλλά μία ιδιαίτερη κοινωνική σχέση που εκδηλώνεται αποκλειστικά μέσω της κίνησης των εμπορευμάτων και του χρήματος κατά την ανταλλαγή τους και
2. το χρήμα και η χρηματική κυκλοφορία στην καπιταλιστική «οικονομία της αγοράς» δεν αποτελούν κάποιο κληρονομημένο από τις προηγούμενες ιστορικές περιόδους αυτονόητο μέσο διευκόλυνσης της ανταλλαγής εμπορευμάτων, αλλά ουσιώδες χαρακτηριστικό ή, ορθότερα, την «υλική αποκρυστάλλωση» των κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Όπως έδειξε πρώτος ο Ισαάκ Ρούμπιν,[1] αλλά και άλλοι ύστερα από αυτόν, επειδή ακριβώς η γενικευμένη εγχρήματη εμπορευματική παραγωγή συνιστά εγγενώς απόσπαση υπεραξίας, δηλαδή καπιταλιστική εκμετάλλευση, η διατήρηση των οικονομικών μορφών μέσω των οποίων εκδηλώνονται οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (των τιμών, του μισθού, του χρηματικού λογισμού κατά τη λήψη των αποφάσεων κτλ.) σημαίνει ταυτόχρονα τη διατήρηση και αναπαραγωγή των αντίστοιχων σχέσεων εκμετάλλευσης και εξουσίας.

Το δεύτερο σημείο αφορά την ιστορικιστική ανάγνωση των αναλύσεων του *Κεφαλαίου*, μια παρερμηνεία σύμφωνα με την οποία τα σχήματα της κύκλησης του κεφαλαίου, που περιγράφει ο Μαρξ στον δεύτερο τόμο, ή μάλλον οι διαφορετικές «στιγμές» του γενικού σχήματος των μεταμορφώσεων του κεφαλαίου παριστούν τρεις ιδιαίτερες μερίδες της καπιταλιστικής τάξης (τη βιομηχανική ή παραγωγική, την εμπορική και τη χρηματοπιστωτική), τρία ιδιαίτερα συνεκτικά και αυτοτελή κοινωνικά υποκείμενα, με ιδιαίτερα συμφέροντα και ιδιαίτερη οικονομική «λογική», που βρίσκονται σε αντιπαράθεση μεταξύ τους.

Είναι γνωστό ότι ο νεοφιλελευθερισμός και η ανάκληση του μεταπολεμικού κοινωνικού συμβολαίου έγιναν κατανοητά από μια μεγάλη μερίδα μαρξιστών και μη μαρξιστών συγγραφέων, στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, ως αποτέλεσμα της κατίσχυσης κάποιας χρηματοπιστωτικής μερίδας, η οποία διεκδίκησε μία όλο και μεγαλύτερη αφαίμαξη πόρων από τα προς επένδυση κέρδη, υπέρ της ατομικής συσσώρευσης ή της ατομικής κατανάλωσης. Διεκδίκησε, δηλαδή, η μερίδα αυτή τη χίμαιρα της δημιουργίας μίας μόνιμης και υψηλής κερδοφορίας όχι μέσω των παραγωγικών επενδύσεων, αλλά μέσω των χρηματοπιστωτικών καινοτομιών και της συνεχούς επέκτασης των πιστωτικών πρακτικών. Σύμφωνα με αυτές τις προσεγγίσεις, η σημερινή οικονομική κρίση, αλλά και τα δημόσια ελλείμματα ή τα εμπορικά ελλείμματα των μεγάλων καπιταλιστικών χωρών, είναι αποτέλεσμα ακριβώς αυτής της αποσύνδεσης της κερδοφορίας από την προώθηση των επενδύσεων, της απασχόλησης και της καινοτομίας, και τελικά της παράκαμψης της παραγωγής κοινωνικά χρήσιμων αγαθών και υπηρεσιών, που υποτίθεται ότι αποτελούσαν τη λογική της βιομηχανικής μερίδας του κεφαλαίου στην περίοδο της «χρυσής μεταπολεμικής τριακονταετίας».

Αυτού του είδους οι αναγνώσεις της πραγματικότητας του σύγχρονου καπιταλισμού δεν έχουν καμία θεμελίωση στις αναλύσεις του *Κεφαλαίου*, αφού, όπως εξηγεί ο ίδιος ο Μαρξ στον δεύτερο τόμο, ως βιομηχανικό κεφάλαιο κατανοείται θεωρητικά κάθε μορφή ατομικού κεφαλαίου, ανεξάρτητα από τη σφαίρα παραγωγής στην οποία δραστηριοποιείται. Το χρηματικό, το παραγωγικό και το εμπορικό κεφάλαιο δεν αποτελούν αυθύπαρκτες διακριτές

1. Ρούμπιν, Ι.Ι. (2015). *Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος στον Μαρξ*. Αθήνα: Εκτός Γραμμής.

οντότητες, αλλά διαδοχικές φάσεις κατά την κύκληση κάθε «βιομηχανικού» και, τελικά, κάθε ατομικού κεφαλαίου. Μάλιστα, ακόμα και ένα κεφάλαιο που λειτουργεί στη χρηματοπιστωτική σφαίρα και παράγει χρηματοπιστωτικά προϊόντα και υπηρεσίες ενδύεται διαδοχικά όλες τις μορφές του χρηματικού κεφαλαίου, του εμπορικού κεφαλαίου (με τη μορφή των μέσων παραγωγής και εργασιακής δύναμης πριν από την παραγωγική διαδικασία καθώς και με τη μορφή του «προϊόντος» μετά την έξοδο από αυτήν) και του παραγωγικού κεφαλαίου (κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας). Και προφανώς, ένα τέτοιο κεφάλαιο παράγει υπεραξία κατά τον ίδιο τρόπο που παράγει υπεραξία ένα τυπικό «βιομηχανικό» κεφάλαιο, δηλαδή μέσω της εκμετάλλευσης της χρησιμοποιούμενης από αυτό εργασιακής δύναμης. Με μια ακριβέστερη διατύπωση, θα λέγαμε ότι ένα τέτοιο κεφάλαιο συμμετέχει «ισότιμα» στην παραγωγή της συνολικής αξίας και στην απόσπαση της υπεραξίας που αμφότερες πραγματώνονται από το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο δεν είναι το απλό «άθροισμα» των επιμέρους ατομικών κεφαλαίων, αλλά μία θεωρητική έννοια που αντικατοπτρίζει τη δόμηση των ατομικών κεφαλαίων –μέσω του ανταγωνισμού– σε ενιαία κοινωνική δύναμη με συμπαγές ταξικό συμφέρον διαμετρικά αντίθετο και συγκρουόμενο με αυτό των υποτελών τάξεων.

Υπ’ αυτή την έννοια, όπως σημειώνουν ο Δημήτρης Σωτηρόπουλος, ο Γιάννης Μηλιός και ο Σπύρος Λαπατσιώρας,[2] ο γενικός τύπος του Μαρξ

$$Χ – Ε (= Μπ + Εδ\ ) [Π\text{-}Ε΄] - Χ΄$$

περιγράφει το κύκλωμα *κάθε* ατομικού κεφαλαίου, ανεξάρτητα από τον κλάδο που ανήκει αυτό το κεφάλαιο (όπου Χ = χρήμα, Ε = εμπόρευμα, Μπ = Μέσα παραγωγής, Εδ = εργασιακή δύναμη, Π = παραγωγή).

Οι διευκρινίσεις αυτές είναι καίριες από την άποψη ότι ξεκόβουν από μία ολόκληρη παράδοση που δημιουργήθηκε επίσης στη σκιά ενός κεϊνσιανής έμπνευσης (αλλά και του ίδιου του σοβιετικού) μαρξισμού, σύμφωνα με την οποία παραγωγικό είναι εκείνο και μόνο το κεφάλαιο που παράγει αποκλειστικά απτές αξίες χρήσης, ενώ οποιαδήποτε δραστηριότητα έξω από αυτή την παραγωγή απτών αξιών χρήσης ανήκει στη σφαίρα του παρασιτισμού.

Το τρίτο σημείο αφορά την ανάλυση του τοκοφόρου κεφαλαίου από τον Μαρξ ως μορφής πλασματικού κεφαλαίου. Ο Μαρξ εξετάζει εδώ το χρήμα ή μάλλον τους τίτλους ιδιοκτησίας υπό τη μορφή ομολόγων ή μετοχών μίας επιχείρησης, που με την ιδιότητα του δυνητικού κεφαλαίου, του μέσου για την παραγωγή κέρδους, μετατρέπονται σε ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα, η τιμή του οποίου αποκόπτεται από το κόστος της απόκτησής του (όπως και από την αξία του «παγίου» υλικού κεφαλαίου) και συνδέεται πλέον με το προσ-

2. Σωτηρόπουλος, Δ. –Μηλιός, Γ. – Λαπατσιώρας, Σ. (2013). «Χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, παραγωγικό ή “παρασιτικό”;» *Θέσεις*, τ. 123 (Απρίλιος-Ιούνιος).

δοκώμενο κέρδος από τη μελλοντική λειτουργία του ως κεφαλαίου. Οι τίτλοι ιδιοκτησίας τιμολογούνται στη βάση του μελλοντικού εισοδήματος που θα αποφέρουν στον κάτοχό τους, το οποίο είναι μέρος της υπεραξίας που θα παραχθεί. Στο τοκοφόρο κεφάλαιο ως ιδιαίτερο εμπόρευμα, που η αξία χρήσης του συνίσταται στην ικανότητά του να παράγει κέρδος, κατά τον Μαρξ η κεφαλαιακή σχέση φτάνει στην πιο φετιχιστική μορφή της, αφού πραγμοποιείται σε εμπόρευμα η ίδια η κοινωνική σχέση του κεφαλαίου.

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι η εμπορευματοποίηση των τίτλων ιδιοκτησίας υπό τη μορφή πλασματικού κεφαλαίου περιλαμβάνει την «εμπορευματοποίηση του κινδύνου» που συναντάμε στις αγορές των χρηματιστηριακών παραγώγων. Η τιμή του κεφαλαίου (ως τιμή του χρεογράφου) βασίζεται σε μια συγκεκριμένη (ιδεολογική) εκτίμηση των αναμενόμενων αποτελεσμάτων της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης που δεν έχει ακόμη υλοποιηθεί. Πρόκειται για μία διαδικασία η οποία εκτιμά και αξιολογεί εκ των προτέρων μελλοντικά γεγονότα της ταξικής πάλης (κατά κύριο λόγο) ως *κινδύνους* (η ικανοποιητική κερδοφορία της επιχείρησης δεν μπορεί ποτέ να θεωρείται δεδομένη, αφού είναι πάντα αβέβαιη η αντίσταση των εργαζομένων στην εκμετάλλευσή τους, όπως και η εξίσου αβέβαιη έκβαση του ανταγωνισμού μεταξύ των ατομικών κεφαλαίων). Η ανάδυση των χρηματοπιστωτικών παραγώγων επιτρέπει την επίτευξη των αποδόσεων των χρεογράφων μέσα από εναλλακτικές διαδρομές και, ως εκ τούτου, την εμπορευματοποίηση των «κινδύνων» που συνδέονται με την κυριότητα επί του κεφαλαίου. Την ίδια στιγμή, ό,τι μπορεί να εμπορευματοποιηθεί μπορεί επίσης και να αποτιμηθεί, και αυτή η τιμολόγηση δεν είναι καθόλου κοινωνικά ουδέτερη και αυθαίρετη. Βασίζεται σε μία συγκεκριμένη ερμηνεία της καπιταλιστικής πραγματικότητας, που φέρνει στο προσκήνιο τις συμπεριφορές και στρατηγικές που απαιτούνται για την αποτελεσματική αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας. Για αυτόν ακριβώς το λόγο ο Μαρξ αναλύει τη χρηματοπιστωτική σφαίρα υπό το πρίσμα της θεωρίας του φετιχισμού. Το «μυστικό» της χρηματιστικοποίησης βρίσκεται στην πτυχή της αποτίμησης κινδύνου, μια πτυχή βαθιά ριζωμένη στο κύκλωμα του κεφαλαίου. Από την άποψη αυτή, η χρηματοπιστωτική σφαίρα μπορεί επίσης να θεωρηθεί, όπως υποστήριξαν οι εισηγητές που προηγήθηκαν, ως μια τεχνολογία εξουσίας που οργανώνει τις καπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης.

Το τέταρτο σημείο αφορά τη χρηματοπιστωτική σφαίρα ως διακριτή λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου. Υποστηρίξαμε προηγουμένως ότι η άποψη κατά την οποία η χρηματοπιστωτική σφαίρα αποτελεί αντιπαραγωγική και παρασιτική δραστηριότητα, που με τη διόγκωσή της στερεί πόρους από την αποκαλούμενη «πραγματική οικονομία», ή ότι, έστω, από μια στιγμή και μετά, αυτονομείται από τον πραγματικό της ρόλο, επιβάλλοντας στη συνολική λειτουργία του κεφαλαίου μία λογική ανεξέλεγκτης τυχοδιωκτικής κερδοσκοπίας (speculation), είναι ξένη προς τις αναλύσεις του Μαρξ αλλά και προς την

ίδια την πραγματικότητα. Η χρηματοπιστωτική σφαίρα είναι επιφορτισμένη με μία συγκεκριμένη λειτουργία που συνδέεται με τη διασφάλιση ευνοϊκότερων όρων αξιοποίησης (συνεπώς, και κερδοφορίας) του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και ειδικότερα με τη δημιουργία ενός μηχανισμού (ελεγχόμενου από το ίδιο το κοινωνικό κεφάλαιο και υπαγόμενου στις ανάγκες του) ο οποίος αξιολογεί και επαναξιολογεί τις «επενδυτικές ευκαιρίες», εκθέτοντας τα ατομικά κεφάλαια σε έναν διαρκή ανταγωνισμό για την «αξιοποίηση» αυτών των ευκαιριών, απέναντι στον οποίο η μόνη διέξοδος είναι η καινοτομία και η ένταση της εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης.

Ακόμα, η όποια «διόγκωση» της χρηματοπιστωτικής σφαίρας στην περίοδο της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης δεν πρέπει να προσεγγίζεται ως ένα νοσηρό φαινόμενο-παράγωγο της υποχώρησης των νεοφιλελεύθερων κυβερνήσεων απέναντι στις πιέσεις για απορρύθμιση της χρηματοπιστωτικής αγοράς και επάνοδο στο προ των συμφωνιών του Μπρέτον Γουντς *status*, αλλά μάλλον σαν μια εξέλιξη συνυφασμένη με την ίδια την ανάπτυξη της κεφαλαιακής σχέσης. Εκατόν πενήντα και πλέον χρόνια πριν, ο Μαρξ μάς διαβεβαίωνε:

> ... Αυτός ο κοινωνικός χαρακτήρας του κεφαλαίου πετυχαίνεται και πραγματοποιείται πέρα για πέρα μόνο με την πλήρη ανάπτυξη του πιστωτικού και τραπεζικού συστήματος...[3]

Το να ισχυρίζεται κανείς ότι η διόγκωση του χρηματοπιστωτικού τομέα στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού είχε σαν αποτέλεσμα την απομύζηση πόρων από την «πραγματική οικονομία» αποτελεί μία προκατασκευασμένη αυθαιρεσία, δεδομένου ότι, για παράδειγμα, τα όποια «καινοτόμα προϊόντα», όπως τα subprime δάνεια και οι τιτλοποιήσεις τους, δεν έκαναν τίποτε άλλο από το να διευκολύνουν την πρόσβαση εκατομμυρίων νοικοκυριών στην αγορά κατοικίας (για την οποία κανείς δεν αμφισβητεί ότι αποτελεί μέρος της «πραγματικής οικονομίας»), ενώ εξίσου σημαντική ήταν και η μείωση του κόστους χρηματοδότησης των παραγωγικών επενδύσεων των επιχειρήσεων.

Ας σημειώσουμε εδώ ότι οι κάθε είδους πιστωτικές «διευκολύνσεις» που προσφέρθηκαν στα νοικοκυριά κατά την περίοδο της χρηματοπιστωτικής επέκτασης για την αγορά κατοικίας και άλλων καταναλωτικών αγαθών ήταν αυτές που επέτρεψαν τη συγκράτηση ή και τη μείωση των ονομαστικών μισθών και οδήγησαν έτσι σε διεύρυνση των δυνατοτήτων κερδοφορίας του συνόλου των κλάδων της οικονομίας. Βλέπουμε εδώ, δηλαδή, ότι η επέκταση του τραπεζικού δανεισμού στα νοικοκυριά λειτούργησε με έναν τρόπο παρόμοιο με αυτόν της εισαγωγής μίας τεχνολογικής καινοτομίας που μειώνει το κόστος ενός βασικού αγαθού πρώτης ανάγκης, επομένως και το κόστος αναπαραγωγής –άρα και την αξία– της εργασιακής δύναμης.

---

3. Μαρξ, Κ. (1979). *Το Κεφάλαιο*, τόμος III. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 758.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα «προϊόντα» της χρηματοπιστωτικής καινοτομίας, ακόμα και αυτά της περιόδου της κατακόρυφης ανόδου των παραγώγων που προηγήθηκε της κρίσης, δεν πρέπει να θεωρούνται ως προϊόντα μιας διεστραμμένης ή, έστω, απογειωμένης φαντασίας, με μοναδικό στόχο την παράκαμψη των ελέγχων των ρυθμιστικών αρχών, αλλά ως το αποτέλεσμα της εμπέδωσης ενός απόλυτου ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων του χρηματοπιστωτικού τομέα, ανταγωνισμού που τελικά επέβαλε τη λογική του, οδηγώντας σε ακραίες αλλά αναπόφευκτες πρακτικές. Για μία ακόμη φορά, διαπιστώνουμε ότι δεν είναι η προσωπικότητα των φορέων των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνει την πορεία των εξελίξεων, αλλά το αντίστροφο: Είναι οι ίδιες οι κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνουν τον τρόπο σκέψης και επιβάλλουν τη «λογική» τους στα υποκείμενα ως μοναδική ή αυτονόητη επιλογή. Με μία άλλη διατύπωση, οι τεχνικές αλλαγές (το «θεσμικό πλαίσιο») και καινοτομίες στον χρηματοπιστωτικό τομέα προκύπτουν από τις εγγενείς τάσεις που καθορίζουν το καπιταλιστικό σύστημα στο σύνολό του, δηλαδή από τις τάσεις που ρυθμίζουν τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου, και ως τέτοιες πρέπει να τις αντιμετωπίζουμε.

Βεβαίως –και με αυτή την παρατήρηση ολοκληρώνω την παρέμβασή μου–, όπως σημειώνει ο Μαρξ:

> ... Όσο καιρό ο *κοινωνικός* χαρακτήρας της εργασίας θα εμφανίζεται ως η *χρηματική ύπαρξη* του εμπορεύματος, και, επομένως, ως ένα *πράγμα* έξω από την πραγματική παραγωγή, είναι αναπόφευκτες οι χρηματικές κρίσεις, είτε ανεξάρτητα από τις πραγματικές κρίσεις είτε σαν όξυνση πραγματικών κρίσεων.[4]

Η συνεχής επέκταση και ανάπτυξη της χρηματοπιστωτικής σφαίρας στα σημερινά επίπεδα δεν συνέβαλε μόνο στη –με διάφορους τρόπους– βελτίωση των συνθηκών κερδοφορίας του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Ταυτόχρονα –και αναπόφευκτα–, κατέστησε το σύστημα πιο ευάλωτο σε συχνά και μεγάλης έντασης επεισόδια αποσταθεροποίησης, όπως είναι η τρέχουσα παγκόσμια συστημική οικονομική κρίση, που πλήττει όλους τους κλάδους της οικονομίας, τα δημόσια οικονομικά όλων σχεδόν των χωρών της παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Ο τρόπος με τον οποίο ο καπιταλισμός αναζητά τη διέξοδο από αυτή την κρίση είναι από την εποχή της συγγραφής του *Κεφαλαίου* του Μαρξ πάντα ο ίδιος: μία αδιάλειπτη φυγή προς τα εμπρός, προς νέες μορφές, νέες τεχνικές και νέα πεδία εκμετάλλευσης του κόσμου της εργασίας, μία συνεχής πορεία που φαίνεται μέχρι τώρα να είναι ανεξάντλητη. Το αν είναι πράγματι ανεξάντλητη μένει να διαπιστωθεί.

4. Μαρξ, Κ., *ό.π.*, σ. 650.

Εάν δεν καταλάβετε
το Δεύτερο Προϊόν,
δεν θα καταλάβετε
τίποτε για το *Κεφάλαιο*

Μάικλ Α. Λίμποβιτς

Εκατόν πενήντα χρόνια μετά την έκδοση του *Κεφαλαίου* του Μαρξ, έχει έρθει για τα καλά η ώρα να μιλήσουν σοβαρά οι επαναστάτες για τους περιορισμούς του. Δυστυχώς, ο Μαρξ έπεσε θύμα μίας μοίρας την οποία κατανοούσε πολύ καλά: του προβλήματος του μαθητή. Όπως σημείωνε αναφορικά με τους μαθητές του Ρικάρντο και του Χέγκελ, η αποσύνθεση μίας θεωρίας ξεκινά όταν η αφετηρία της «δεν είναι πια η πραγματικότητα, αλλά η νέα θεωρητική μορφή στην οποία την έχει μετουσιώσει ο δάσκαλος». Κάποιες ασυνέπειες σε μία θεωρία, σημείωνε ο Μαρξ, μπορούν να γεννηθούν από τον ίδιο τον δάσκαλο, για τον οποίο «η επιστήμη δεν ήταν κάτι παραδεδεγμένο, αλλά κάτι εν τω γίγνεσθαι». Ωστόσο, ο «χυδαίος εμπειρισμός», οι «σχολαστικές διατυπώσεις» και η «δόλια επιχειρηματολογία» (με τα λόγια του Μαρξ) είναι το αποτέλεσμα όταν ο στόχος των μαθητών είναι να αποδείξουν πως η θεωρία του δασκάλου είναι ορθή.

Μπορούμε να πιστέψουμε στα σοβαρά ότι, σε αντίθεση με τους σημερινούς μαθητές του, ο Μαρξ θα διακήρυσσε θριαμβευτικά σήμερα πως η Ιστορία απέδειξε την ορθότητα της θεωρίας που παρουσίασε πριν από ενάμιση αιώνα; Απεναντίας, αντί να επιδίδεται σε ασκήσεις χυδαίου εμπειρισμού και δόλιας επιχειρηματολογίας, δεν θα μελετούσε τι πήγε στραβά;

Θέλω να εστιαστώ εδώ σε ένα κεντρικό πρόβλημα στο *Κεφάλαιο*: τη μονομέρειά του, ένα ζήτημα που το διερεύνησα για πρώτη φορά πριν από τριάντα χρόνια και το οποίο ήταν η κεντρική θεματική στο βιβλίο μου *Πέρα από το Κεφάλαιο: Η Πολιτική Οικονομία της εργατικής τάξης κατά Μαρξ* (*Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class*). Όπως κατέληξα στο βιβλίο εκείνο, από το *Κεφάλαιο* λείπει η πλευρά του εργάτη· λείπει αυτό που ο Μαρξ ονόμαζε στο *Κεφάλαιο* «η ανάγκη του ίδιου του εργάτη για ανάπτυξη»· λείπει ο εργάτης που παράγει ο ίδιος με τη δραστηριότητά του· λείπει αυτό που ονομάζω «κρίσιμο σύνδεσμο» του Μαρξ: η ανθρώπινη ανάπτυξη και πρακτική. Και ακριβώς επειδή λείπει αυτή η πλευρά, το όλον που παρουσιάζεται στο *Κεφάλαιο* είναι ενδογενώς ελαττωματικό.

Ας ξεκινήσουμε από την αρχή, μια αρχή που βρίσκεται στη *Φαινομενολογία* του Χέγκελ: Κάθε δραστηριότητα στην οποία εμπλέκονται οι άνθρωποι τους

διαμορφώνει. Το εξέχον επίτευγμα της *Φαινομενολογίας*, δήλωνε ο Μαρξ, ήταν ότι «ο Χέγκελ συλλαμβάνει την αυτοδημιουργία του ανθρώπου ως διαδικασία»· έτσι, ο Χέγκελ συλλαμβάνει τα πραγματικά ανθρώπινα όντα «ως δημιουργήματα της ίδιας της εργασίας του ανθρώπου». Ακριβώς επειδή ο Μαρξ κατανόησε αυτό τον κρίσιμο σύνδεσμο ανάμεσα στην πρακτική και την ανθρώπινη ανάπτυξη, απέρριψε την ιδέα ότι αλλάζουμε τους ανθρώπους αλλάζοντας τις συνθήκες για λογαριασμό τους. Αντιθέτως, η έννοια της επαναστατικής πρακτικής (που διατυπώνεται με τόση ενάργεια στις *Θέσεις για τον Φόιερμπαχ*) τονίζει ότι οι άνθρωποι αλλάζουν τον εαυτό τους με τη δική τους δραστηριότητα – μέσα από αυτή τη «σύμπτωση της αλλαγής των συνθηκών με την ανθρώπινη δραστηριότητα αλλαγής των ίδιων των ανθρώπων».

Και η ιδέα αυτή είναι ένα κόκκινο νήμα που διατρέχει όλο το έργο του Μαρξ. Από την έμφασή του στον τρόπο με τον οποίο οι αγώνες των εργατών ενάντια στο κεφάλαιο μετασχηματίζουν «τις συνθήκες και τους ανθρώπους», διευρύνοντας τις δυνατότητές τους και κάνοντάς τους ικανούς να δημιουργήσουν έναν νέο κόσμο, έως την αντίληψή του ότι στην ίδια την πράξη της παραγωγής «οι παραγωγοί αλλάζουν και αυτοί, καθώς αναδεικνύουν νέες ιδιότητες μέσα τους, αναπτύσσονται στην παραγωγή, μετασχηματίζονται, αναπτύσσουν νέες δυνάμεις και νέες ιδέες, νέους τρόπους συναναστροφής, νέες ανάγκες και νέα γλώσσα», ο Μαρξ είχε επίγνωση ότι κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα παράγει ένα διπλό προϊόν. Υπάρχουν πάντα δύο προϊόντα της ανθρώπινης δραστηριότητας: η αλλαγή στις συνθήκες και η αλλαγή στα ανθρώπινα όντα.

Δυστυχώς, για πολλούς που ακολούθησαν κατ' όνομα τον Μαρξ και για άλλους που ποτέ δεν ισχυρίστηκαν τέτοιο πράγμα, υπάρχει μόνο ένα προϊόν: η αλλαγή στις συνθήκες, η αλλαγή στο αντικείμενο της εργασίας. Το Δεύτερο Προϊόν –η αλλαγή στα ανθρώπινα όντα, η αλλαγή στα υποκείμενα της εργασίας– παραγνωρίζεται. Οι πολιτικές επιπτώσεις αυτής της τυφλότητας είναι ορατές παντού: στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», όπου η απουσία αυτοκυβέρνησης και αυτοδιαχείρισης παρήγαγε μια εργατική τάξη χωρίς ούτε την ικανότητα ούτε τη θέληση να εμποδίσει την παλινόρθωση του καπιταλισμού· στους σοσιαλδημοκράτες, που, όντας πεπεισμένοι πως είναι πιο έξυπνοι από το κεφάλαιο, χρησιμοποιούν την ισχύ της εργατικής τάξης σαν πιστευτή απειλή στις διαπραγματεύσεις τους, όχι σαν μια δύναμη προς διαρκή οικοδόμηση, κι έτσι αναδύονται από τις πιο επονείδιστες ήττες άμωμοι κι αθώοι· στα πολιτικά κόμματα της Αριστεράς, που, αντί να θεωρούν τα κοινωνικά κινήματα πολλαπλούς τόπους για την ανάπτυξη των ικανοτήτων της εργατικής τάξης, τα βλέπουν σαν γόνιμο έδαφος για τη στρατολόγηση στελεχών για τις πειθαρχημένες τους φάλαγγες, και γιορτάζουν στις μοναχικές συγκεντρώσεις τους τη διυλισμένη καθαρότητα των αρχών τους και την ετοιμότητά τους για τον επόμενο Οκτώβρη.

Πάντως, δεν υπέφερε μόνο η πολιτική πρακτική από την έκλειψη του Δεύτερου Προϊόντος. Η ελλείπουσα εστίαση στο δεύτερο προϊόν σίγουρα δεν περιορίζεται στην πολιτική πρακτική. Χωρίς την κατανόηση της κεντρικότητας του κρίσιμου συνδέσμου μεταξύ ανθρώπινης δραστηριότητας και ανθρώπινης ικανότητας, είμαστε τυφλοί απέναντι στους ίδιους τους περιορισμούς του *Κεφαλαίου* του Μαρξ.

◊ Ο ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΩΣ ΟΡΓΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Εξετάζοντας το *Κεφάλαιο* του Μαρξ, είναι ουσιώδες να αναγνωρίσουμε ότι ο Μαρξ ανέλυσε τον καπιταλισμό ως οργανικό σύστημα, ένα σύστημα αναπαραγωγής στο οποίο οι προκείμενες του καπιταλισμού είναι αποτελέσματα του ίδιου του συστήματος. Αυτός, τόνισε, είναι ο χαρακτήρας κάθε οργανικού συστήματος. Όπως υπέδειξε στα *Grundrisse*, στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό:

> ... κάθε οικονομική σχέση προϋποθέτει κάθε άλλη στην αστική οικονομική της μορφή, κι έτσι, καθετί που τίθεται είναι επίσης προϋπόθεση: Αυτό συμβαίνει με κάθε οργανικό σύστημα...[5]

Αυτό ήθελε να καταδείξει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*: ότι οι προκείμενες του καπιταλισμού ως οργανικού συστήματος, το κεφάλαιο και η μισθωτή εργασία, είναι επίσης αποτελέσματά του.

Έτσι, στο εικοστό τρίτο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ συνόψισε την παρουσίασή του στο προηγούμενο κεφάλαιο εξηγώντας ότι ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που περιέχει εντός του τις συνθήκες για την αναπαραγωγή του, ένα σύστημα που, όταν θεωρείται «σαν ένα διασυνδεδεμένο όλον, και στη διαρκή ροή της ακατάπαυστης ανανέωσής του», κατανοείται ως «μια διαδικασία αναπαραγωγής». Για να υπογραμμίσει το σημείο αυτό, έκλεισε το κεφάλαιο τονίζοντας ότι η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής «παράγει και αναπαράγει την ίδια την κεφαλαιακή σχέση: από τη μία, τον καπιταλιστή, από την άλλη, τον μισθωτό εργάτη» – με δυο λόγια, παράγει τις ουσιώδεις προκείμενες του καπιταλισμού.

Τι σημαίνει, όμως, ότι οι προκείμενες αυτές είναι αποτελέσματα; Αφενός, βλέπουμε ότι στον καπιταλισμό ως οργανικό σύστημα το κεφάλαιο είναι αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης των εργατών. Σε αυτό το οργανικό σύστημα, το κεφάλαιο δεν έρχεται από πουθενά αλλού. Ο Μαρξ δεν ανεχόταν τους αστούς

5. Marx, K. (1973). *Grundrisse.* New York: Vintage, σ. 278. (Όλα τα παραθέματα από κείμενα του Μαρξ και του Ένγκελς μεταφράζονται από την αγγλική εκδοχή τους που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας. [Σ. τ. Μ.])

οικονομολόγους που συνέχεαν τις αρχικές πηγές του κεφαλαίου, όπως τις αποταμιεύσεις, με την πηγή του κεφαλαίου εντός του καπιταλισμού. Και δεν πρέπει να διστάζουμε να διορθώνουμε τους μαρξιστές που, δυστυχώς, δεν διακρίνουν ανάμεσα στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου εντός του συστήματος και στον αρχικό (ή «πρωταρχικό») σχηματισμό του κεφαλαίου βάσει προκειμένων εκτός του συστήματος, που δεν βλέπουν, δηλαδή, τη διαφορά ανάμεσα στο «είναι» ενός συστήματος και στις πολλαπλές τυχαιότητες του «γίγνεσθαί» του. Πώς θα καταλάβουμε και θα ασκήσουμε κριτική στον καπιταλισμό, εάν δεν αναγνωρίσουμε ότι το κεφάλαιο είναι το προϊόν των ίδιων των εργατών που στρέφεται εναντίον τους; Όταν ο Μαρξ διακήρυσσε πως ο καπιταλισμός παράγει και αναπαράγει τον καπιταλιστή, τόνιζε ότι το κεφάλαιο είναι μια προκείμενη που παράγεται μέσα στο ίδιο το σύστημα.

Η άλλη προκείμενη της καπιταλιστικής παραγωγής είναι ο μισθωτός εργάτης. Είναι ουσιώδες, όμως, να καταλάβουμε ότι στον καπιταλισμό ως οργανικό σύστημα οι μισθωτοί εργάτες δεν πέφτουν από τον ουρανό. Ούτε είναι, σε ένα σύστημα αναπαραγωγής, το αποτέλεσμα της αποσύνθεσης άλλων, προκαπιταλιστικών συστημάτων. Αντιθέτως, αυτοί οι μισθωτοί εργάτες είναι άνθρωποι που έχουν παραχθεί μέσα σε καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής· και ακριβώς αυτή τη δεύτερη πλευρά, το ανθρώπινο προϊόν της καπιταλιστικής παραγωγής, πρέπει να συλλάβουμε. Άλλωστε, οι εργάτες υφίστανται εκμετάλλευση μόνο μέσα σε καπιταλιστικές σχέσεις – και επίσης παραμορφώνονται. Εάν ξεχάσουμε αυτό το δεύτερο αποτέλεσμα της καπιταλιστικής παραγωγής (όπως κάνουν τόσοι και τόσοι), δεν θα καταλάβουμε ποτέ γιατί οι εργάτες δεν καταφέρνουν να ξεσηκωθούν ταυτόχρονα, όταν το κεφάλαιο μπαίνει σε κάποια από τις πολλές κρίσεις του.

Ας δούμε, λοιπόν, τη φύση των εργατών που παράγονται από το κεφάλαιο. Ενώ το κεφάλαιο αναπτύσσει παραγωγικές δυνάμεις για να επιτύχει τον προκαθορισμένο στόχο του (την αύξηση των κερδών και του κεφαλαίου), ο Μαρξ επισήμαινε ότι «όλα τα μέσα για την ανάπτυξη της παραγωγής» στον καπιταλισμό «διαστρέφουν τον εργάτη σε θραύσμα ανθρώπου», τον υποβαθμίζουν και «τον αποξενώνουν από τις διανοητικές δυνατότητες της εργασιακής διαδικασίας».[6] Το *Κεφάλαιο* εξηγεί τον ακρωτηριασμό, το φτώχεμα, το «σακάτεμα του σώματος και του πνεύματος» του εργάτη που «δένεται χειροπόδαρα εφ' όρου ζωής σε μια μεμονωμένη ειδικευμένη λειτουργία» η οποία πληρούται στον καταμερισμό εργασίας που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική διαδικασία της βιομηχανικής παραγωγής. Μήπως όμως η ανάπτυξη των μηχανών έβαλε τέλος σε αυτό το σακάτεμα των εργατών; Η απάντηση του Μαρξ ήταν ότι στις καπιταλιστικές σχέσεις τέτοιες εξελίξεις ολοκληρώνουν το «διαχωρισμό των διανοητικών ικανοτήτων της παραγωγικής διαδικασίας από τη χειρωνακτική

6. Marx, K. (1977). *Capital*, τόμος I. New York: Vintage, σσ. 548, 643, 799.

εργασία».[7] Η σκέψη και η πράξη γίνονται πράγματα χωριστά και εχθρικά μεταξύ τους, και χάνεται «κάθε στοιχείο ελευθερίας, τόσο στη σωματική, όσο και στη διανοητική δραστηριότητα».

Στον καπιταλισμό παράγεται ένα ιδιαίτερο είδος ανθρώπου. Η παραγωγή εντός των καπιταλιστικών σχέσεων είναι αυτό που ο Μαρξ ονόμασε «πλήρη κένωση», «πλήρη αλλοτρίωση», «θυσία του ανθρώπου ως αυτοσκοπού σε έναν απολύτως εξωτερικό σκοπό».[8] Πώς αλλιώς, λοιπόν, μπορούμε να γεμίσουμε το κενό, αν όχι με το χρήμα, την αληθινή ανάγκη που δημιουργεί ο καπιταλισμός; Γεμίζουμε το κενό της ζωής μας με πράγματα – μας ωθούν να καταναλώνουμε. Έτσι, εκτός από την παραγωγή εμπορευμάτων και του ίδιου του κεφαλαίου, ο καπιταλισμός παράγει ένα κατακερματισμένο, ανάπηρο ανθρώπινο ον, του οποίου η απόλαυση συνίσταται στην κατοχή και την κατανάλωση πραγμάτων, ολοένα και περισσότερων πραγμάτων. Ο καταναλωτισμός, εν ολίγοις, δεν είναι τυχαίος στον καπιταλισμό. Το κεφάλαιο γεννά διαρκώς νέες ανάγκες στους εργάτες, και σε αυτό, σημείωνε ο Μαρξ, «βασίζεται η σύγχρονη εξουσία του κεφαλαίου». Με δυο λόγια, κάθε νέα ανάγκη για καπιταλιστικά εμπορεύματα είναι ένας νέος κρίκος στη χρυσή αλυσίδα που δένει τους εργάτες στο κεφάλαιο.[9]

Αυτή είναι η άλλη προκείμενη του καπιταλισμού ως συστήματος αναπαραγωγής: ένα ιδιαίτερο είδος ανθρώπου διαθέσιμου προς εκμετάλλευση από το κεφάλαιο. Στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, ο σύνδεσμος μεταξύ δραστηριότητας και ανθρώπινης ανάπτυξης είναι αρνητικός· το προϊόν του είναι η καταστροφή της ανθρώπινης ικανότητας «και στη σωματική και στη διανοητική δραστηριότητα». Είναι πιθανόν άνθρωποι που έχουν παραχθεί εντός του καπιταλισμού να συλλάβουν αυθόρμητα τη φύση αυτού του καταστροφικού συστήματος; Τουναντίον, οι εργάτες που παράγονται από το κεφάλαιο πιστεύουν ότι δεν υπάρχει εναλλακτική. Το κεφάλαιο, όπως κατάλαβε ο Μαρξ, τείνει να παράγει την εργατική τάξη που του χρειάζεται: εργάτες που θεωρούν τον καπιταλισμό κοινή λογική. Όπως εξηγούσε στο *Κεφάλαιο*:

> … Η άνοδος της καπιταλιστικής παραγωγής αναπτύσσει μια εργατική τάξη που, με την εκπαίδευση, την παράδοση και τη συνήθεια, βλέπει τις απαιτήσεις αυτού του τρόπου παραγωγής σαν αυταπόδεικτους φυσικούς νόμους. Η οργάνωση της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, άπαξ και αναπτυχθεί πλήρως, συντρίβει κάθε αντίσταση…[10]

7. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σσ. 482-484, 548, 607-608, 614.
8. Marx, K. (1973). *Grundrisse, ό.π.*, σ. 488.
9. Marx, K. (1973). *Grundrisse*, ό.π., σ. 287· Lebowitz, M. (2003). *Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class.* New York: Palgrave Macmillan, σ. 32-44.
10. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, τόμος I, σ. 899.

Ο Μαρξ προσέθετε σε αυτά ότι η παραγωγή ενός εφεδρικού στρατού ανέργων από το κεφάλαιο «σφραγίζει την κυριαρχία του καπιταλιστή επί του εργάτη».[11] Αυτή η συνεχής παραγωγή ενός σχετικού πλεονάζοντος πληθυσμού εργατών σημαίνει, υποστήριξε, ότι οι μισθοί «περιστέλλονται σε όρια ικανοποιητικά για την καπιταλιστική εκμετάλλευση και, τέλος, διασφαλίζεται η απαραίτητη κοινωνική εξάρτηση του εργάτη από τον καπιταλιστή».[12] Έτσι, ο Μαρξ κατέληξε ότι ο καπιταλιστής μπορεί να βασίζεται στην «εξάρτηση του εργάτη από το κεφάλαιο, που τη γεννούν και την εγγυώνται στο διηνεκές οι ίδιες οι συνθήκες παραγωγής».[13]

Την εγγυώνται στο διηνεκές! Η τάση του καπιταλισμού να παράγει μια εργατική τάξη που θεωρεί αυταπόδεικτους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαίου, η ικανότητα του κεφαλαίου να συντρίβει κάθε αντίσταση, η διηνεκής αναπαραγωγή της κοινωνικής εξάρτησης του εργάτη από το κεφάλαιο, οι αναμφίλεκτες αυτές διατυπώσεις δεν είναι υπερβολές ή εξαιρέσεις που μπορούν να αγνοηθούν. Απεναντίας, έπονται λογικά από την εικόνα της εργατικής τάξης, που παρουσιάζεται στο *Κεφάλαιο*. Η πρόγνωση αυτή (όσο κι αν αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες συνθήκες) μπορεί να προκαλεί έκπληξη μόνο σε όσους έχουν αγνοήσει την ανάλυση του Μαρξ για το Δεύτερο Προϊόν της καπιταλιστικής παραγωγής ή την έχουν θεωρήσει απλή υποσημείωση στην παραγωγή του κεφαλαίου.

Βεβαίως, τα συμπεράσματα αυτά δεν τα κατανοούμε καθόλου ως θέση του ίδιου του Μαρξ. Δεν προσδοκούσε, άλλωστε, από την εργατική τάξη να αποκηρύξει τον καπιταλισμό και να διασφαλίσει τη μη αναπαραγωγή του; Άρα, πρέπει να λείπει κάτι ουσιώδες από το *Κεφάλαιο* του Μαρξ. Ναι, το κεφάλαιο παράγει μια εργατική τάξη που αντιμετωπίζει τις ανάγκες του κεφαλαίου σαν κοινή λογική. Υπάρχει, ωστόσο, και κάτι άλλο που υπεισέρχεται στην παραγωγή των εργατών. Και αυτό το κάτι λείπει από το *Κεφάλαιο* διότι από το *Κεφάλαιο* λείπουν οι εργάτες ως υποκείμενα.

«Μα», θα μου πουν, «πώς μπορείτε να το λέτε αυτό; Δείτε την περιγραφή της εργάσιμης μέρας από τον Μαρξ! Δείτε την αντίσταση που προβάλλουν οι εργάτες στην πάλη για το ωράριο! Δείτε τη μακρά ταξική πάλη που περιέγραψε! Πώς μπορούμε να αρνηθούμε ότι οι εργάτες στο *Κεφάλαιο* είναι υποκείμενα;»

Είναι αλήθεια ότι, στη συζήτησή του για την εργάσιμη μέρα, ο Μαρξ μάς επιτρέπει να ακούσουμε «τη φωνή του εργάτη, που μέχρι τότε είχε καταπνιγεί».[14] Η εξαίρεση, όμως, στο *Κεφάλαιο* είναι *αυτή*: Ο «παρατεταμένος και λίγο

11. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σ. 899.
12. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σ. 935.
13. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σ. 899.
14. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σ. 342.

ως πολύ συγκαλυμμένος εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στην καπιταλιστική και την εργατική τάξη» για το ωράριο σίγουρα δεν υπάρχει πουθενά όταν πρόκειται να καθοριστούν οι μισθοί. Αντιθέτως, η φωνή του εργάτη καταπνίγεται, καταπνίγεται όχι από την εξουσία του κεφαλαίου, αλλά καθ' *υπόθεσιν*. Αντί για τον εργάτη ως υποκείμενο, αντί για την ταξική πάλη επί των μισθών, το *Κεφάλαιο* χρησιμοποιεί μία υπόθεση κληρονομημένη από την κλασική Πολιτική Οικονομία, που θεωρεί τον εργάτη άφωνο όργανο της παραγωγής, και δη λίγο ως πολύ καλοταϊσμένο όργανο της παραγωγής.

◊ Η ΦΟΒΕΡΗ ΣΥΜΜΕΤΡΙΑ ΚΑΠΕΛΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΩΝ

Ας δούμε το μισθό του εργάτη. Όπως εξηγείται στο *Κεφάλαιο*, αφού η εργατική δύναμη αγοράζεται και πωλείται σαν εμπόρευμα, η αξία της «καθορίζεται, όπως και για κάθε άλλο εμπόρευμα, από τον χρόνο εργασίας που χρειάζεται η παραγωγή –και κατά συνέπεια επίσης η αναπαραγωγή– του εκάστοτε αντικειμένου».[15] Έτσι, όπως και για κάθε άλλο εμπόρευμα, η αξία της πέφτει με κάθε μείωση στο χρόνο εργασίας που χρειάζεται η παραγωγή της, δηλαδή με κάθε αύξηση στην παραγωγικότητα.

Ο Ρικάρντο, στον οποίο ο Μαρξ αναγνώριζε ότι υπήρξε ο πρώτος που διατύπωσε με ακρίβεια τις σχέσεις (τους «νόμους») που ανέπτυξε ο ίδιος στο *Κεφάλαιο*, εξέφρασε σαφώς αυτή την αρχή της συμμετρίας μεταξύ της εργατικής δύναμης και των άλλων εμπορευμάτων στις *Αρχές Πολιτικής Οικονομίας*.[16] Παραθέτοντας τον Ρικάρντο, ο Μαρξ εξηγούσε στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* ότι αυτή η συμμετρία μεταξύ πραγμάτων και ανθρώπων ήταν απλώς «έτσι όπως έχουν τα πράγματα» στον καπιταλισμό:

> … Ελαττώστε το κόστος παραγωγής των καπέλων, και η τιμή τους θα πέσει τελικά στη νέα φυσική τους τιμή, μολονότι η ζήτηση λογικά θα διπλασιαστεί, θα τριπλασιαστεί ή θα τετραπλασιαστεί. Ελαττώστε το κόστος συντήρησης των ανθρώπων, ελαττώνοντας τη φυσική τιμή των τροφίμων και των ρούχων με τα οποία επιβιώνουν οι άνθρωποι, και οι μισθοί τελικά θα πέσουν, παρότι η ζήτηση για εργάτες μπορεί να αυξηθεί πάρα πολύ…[17]

Και στη συνέχεια σχολίαζε:

> … Σίγουρα, η γλώσσα του Ρικάρντο είναι εξόχως κυνική. Όταν βάζεις το

15. Marx, K. (1977). *Capital*, *ό.π.*, σ. 274.
16. Marx, K. (1977). *Capital*, *ό.π.*, σ. 660.
17. Ricardo, D. (1969). *The Principles of Political Economy and Taxation*, τόμος ΙΙ. London: Dent, σ. 253.

> κόστος της κατασκευής καπέλων και το κόστος συντήρησης των ανθρώπων στο ίδιο επίπεδο, μετατρέπεις τους ανθρώπους σε καπέλα. Αλλά ας μη διαμαρτυρόμαστε για αυτό τον κυνισμό. Ο κυνισμός βρίσκεται στα πράγματα, όχι στις λέξεις με τις οποίες εκφράζονται τα πράγματα...[18]

Ποιο είναι, λοιπόν, αυτό το κόστος συντήρησης που καθορίζει την αξία της εργασιακής δύναμης; Όπως εξηγούσε ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, «μπορεί να αναλυθεί στην αξία μίας καθορισμένης ποσότητας μέσων συντήρησης», και μπορούμε να δεχτούμε ότι αυτό το σύνολο αξιών χρήσης είναι σταθερό:

> ... Η ποσότητα των μέσων συντήρησης που απαιτείται είναι δεδομένη σε κάθε εποχή, σε κάθε κοινωνία, και μπορεί επομένως να θεωρηθεί σταθερό μέγεθος...[19]

Όμως, ποια ακριβώς είναι αυτή η καθορισμένη ποσότητα μέσων συντήρησης; Για τον Μαρξ, δεν έχει σημασία:

> ... Είτε δέχεται κανείς ένα υψηλότερο είτε ένα χαμηλότερο επίπεδο αναγκών των εργατών, δεν έχει καμία απολύτως σημασία για το τελικό αποτέλεσμα. Το μόνο σημαντικό είναι ότι το επίπεδο αυτό πρέπει να θεωρείται δεδομένο, καθορισμένο...[20]

Την παραδοχή αυτή ο Μαρξ την κληρονόμησε από την κλασική Πολιτική Οικονομία. Ακριβώς επειδή οι Φυσιοκράτες είχαν κάνει το «strict nécessaire», τον «ελάχιστο μισθό», «το ισοδύναμο των αναγκαίων μέσων συντήρησης» κεντρικό σημείο της θεωρίας τους, ο Μαρξ τούς εγκωμίαζε ως «τους αληθινούς πατέρες της νεότερης Πολιτικής Οικονομίας». Εκλαμβάνοντας τον ελάχιστο μισθό ως πάγιο και δεδομένο μέγεθος, «οι Φυσιοκράτες μετέθεσαν την έρευνα για την προέλευση της υπεραξίας από τη σφαίρα της κυκλοφορίας στη σφαίρα της άμεσης παραγωγής, κι έτσι έθεσαν τα θεμέλια για την ανάλυση της καπιταλιστικής παραγωγής».[21]

Υποθέτοντας ένα πάγιο σύνολο αναγκών, έναν δεδομένο μισθό επιβίωσης (υπόθεση την οποία ακολούθησε ο Άνταμ Σμιθ, «όπως και όλοι οι άξιοι λόγου οικονομολόγοι», σχολιάζει ο Μαρξ), οι Φυσιοκράτες παρείχαν το θεμέλιο για

---

18. Marx, K. «Poverty of Philosophy», στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1976), τόμος VII. New York: International Publishers, σσ. 124-125.

19. Marx, K. (1977). *Capital*, τόμος I, σσ. 275-276, 655.

20. Marx, K. «Economic Manuscripts of 1861–63», στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1988), τόμος XXX. New York: International Publishers, σσ. 45-46.

21. Marx, K. (χ.χ.). *Theories of Surplus Value*, τόμος I. Moscow: Foreign Languages Publishing House, σσ. 44-45.

αυτό που έχω ονομάσει «Ρικαρδιανή Προεπιλογή», τον συγκεκριμένο σύνδεσμο μεταξύ παραγωγικότητας και υπεραξίας, που βρίσκεται στη βάση της εξήγησης της σχετικής υπεραξίας στο *Κεφάλαιο*.[22] Το επιχείρημα είναι απλό: Εάν δεχτούμε ένα δεδομένο σύνολο αναγκών, οι αυξήσεις στην παραγωγικότητα για τις αντίστοιχες αξίες χρήσης σημαίνουν ότι χρειάζεται λιγότερη εργατική δύναμη για την παραγωγή του εργάτη, κι έτσι η αξία της εργατικής δύναμης «ποικίλλει ανάλογα με την αξία των μέσων συντήρησης».[23] Επιπλέον, όπως εξηγεί ο Μαρξ στο δέκατο έκτο κεφάλαιο, αφού «η αξία της εργατικής δύναμης και η υπεραξία ποικίλλουν προς αντίθετες κατευθύνσεις», μία αύξηση ή μείωση στην παραγωγικότητα της εργασίας σημαίνει ότι «η υπεραξία κινείται προς την ίδια κατεύθυνση».[24]

Η επίδραση των αυξήσεων της παραγωγικότητας στην υπεραξία ήταν, φυσικά, η γενική εξήγηση του Μαρξ για την παραγωγή σχετικής υπεραξίας, και είναι η βάση αυτού που ονόμαζε «εμμενή ορμή και σταθερή τάση [του κεφαλαίου] προς την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας».[25] Εντούτοις, η «Ρικαρδιανή Προεπιλογή» ήταν επίσης στην καρδιά της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους κατά Ρικάρντο (ακριβέστερα, ενός φθίνοντος ποσοστού υπεραξίας). Σε αυτή την περίπτωση, η αλλαγή κινείται προς την αντίθετη κατεύθυνση: Η μείωση στην παραγωγικότητα (ως αποτέλεσμα μειωμένων αποδόσεων στη γεωργία) παρήγε μια αύξηση στην αναγκαία εργασία, μειώνοντας έτσι την υπερεργασία και εξηγώντας το φθίνον ποσοστό κέρδους. Και τα δύο επιχειρήματα βασίζονται στην υπόθεση μίας δεδομένης ποσότητας μέσων συντήρησης. Ως αποτέλεσμα αυτής της υπόθεσης, στη μία περίπτωση οι εργάτες δεν μπορούν να κερδίσουν από τις αυξήσεις στην παραγωγικότητα, ενώ στην άλλη δεν μπορούν να χάσουν από τις μειώσεις στην παραγωγικότητα. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, μόνο καθ' υπόθεσιν επωφελείται ή χάνει το κεφάλαιο.

Ωστόσο, δεν θα έπρεπε να αναρωτηθούμε για τη σημασία αυτής της προκείμενης της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας στη συζήτηση του Μαρξ περί σχετικής υπεραξίας; Δύο ζητήματα χρήζουν της προσοχής μας: Πρώτον, η ορθότητα της συμμετρίας καπέλων και ανθρώπων, και δεύτερον, οι επιπτώσεις της θεμελίωσης της συζήτησης περί σχετικής υπεραξίας στην κλασική υπόθεση.

Πώς μπορούμε να αντιμετωπίζουμε συμμετρικά τη διαδικασία παραγωγής καπέλων και την εργατική δύναμη; Η πρώτη είναι μια καθετοποιημένη διαδικασία παραγωγής, που εκτείνεται από τα πρωτογενή προϊόντα (τα οποία

22. Marx, K. (χ.χ.). *Theories of Surplus Value, ό.π.*, σσ. 44, 68, 296.
23. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, τόμος I, σ. 276.
24. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σ. 656.
25. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σσ. 436-437.

μπορεί συγκυριακά να διακόπτονται από την ισοδύναμη ανταλλαγή ενδιάμεσων εισροών)· η δεύτερη είναι μια αλληλουχία που περιλαμβάνει:

1. τη στιγμή της παραγωγής αντικειμένων κατανάλωσης,
2. μια στιγμή κυκλοφορίας, στην οποία ανταλλάσσεται χρήμα έναντι αυτών των αντικειμένων κατανάλωσης, και
3. μια δεύτερη στιγμή παραγωγής, στην οποία αυτές οι αξίες χρήσης (καθώς και χειροπιαστή, ανυπολόγιστη εργασία) καταναλώνονται προκειμένου να προετοιμαστεί η εργασιακή δύναμη για ανταλλαγή.

Όταν οι δύο διαδικασίες αντιμετωπίζονται συμμετρικά, λαμβάνεται υπόψη μόνο η πρώτη από αυτές τις στιγμές: Η παραγωγή του εργάτη είναι μία υποσημείωση στην παραγωγή των αντικειμένων της κατανάλωσης· ο εργάτης εξαφανίζεται και αντικαθιστάται από πράγματα. Όπως το αποκάλεσε ένας μαθητής του Ρικάρντο, είναι η παραγωγή εμπορευμάτων από εμπορεύματα.

Τι συμβαίνει με μία αύξηση της παραγωγικότητας; Στην περίπτωση των καπέλων, μία αύξηση της παραγωγικότητας σε οποιοδήποτε στάδιο θα διαρρήξει την ισοδυναμία μεταξύ ενσωματωμένης κοινωνικής εργασίας και χρήματος, οδηγώντας σε μία πτώση στην αξία των καπέλων («Ελαττώστε το κόστος παραγωγής των καπέλων, και η τιμή τους θα πέσει τελικά στη νέα φυσική τους τιμή»). Ομοίως, στην περίπτωση της εργασιακής δύναμης, η αυξημένη παραγωγικότητα στην παραγωγή αντικειμένων κατανάλωσης οδηγεί άμεσα σε μείωση της αξίας τους. *Και μετά;* «Ελαττώστε το κόστος συντήρησης των ανθρώπων», και η άμεση συνέπεια δεν είναι η πτώση στην αξία της εργατικής δύναμης, αλλά η αύξηση των πραγματικών μισθών.

Με δυο λόγια, πώς περνάμε από την πτώση στην αξία αντικειμένων κατανάλωσης σε μια πτώση στην αξία της εργατικής δύναμης; Ως γνωστόν, το *Κεφάλαιο* το έκανε αυτό αποδεχόμενο την προκείμενη που είχε κληρονομήσει από την κλασική Πολιτική Οικονομία, ότι το επίπεδο των αναγκών είναι σταθερό μέγεθος. Ωστόσο, αποδεχόμενος εδώ τη «Ρικαρδιανή Προεπιλογή», ο Μαρξ φορτώθηκε όλη τη σαβούρα της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας – και ιδίως την αντιμετώπιση του χρήματος ως πέπλου. Η αφαίρεση από το χρήμα τού επέτρεψε να μεταβεί άμεσα από τα κέρδη της παραγωγικότητας στην αυξημένη υπεραξία, συνιστά όμως και αφαίρεση από τη στιγμή της κυκλοφορίας, στην οποία οι εργάτες αγοράζουν τις αξίες χρήσης που θέλουν. Αυτό, λοιπόν, συσκοτίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός μισθωτού εργάτη – ιδίως τη διαφορά ανάμεσα σε έναν μισθωτό εργάτη και ένα όργανο παραγωγής ή έναν δούλο.

Ο δούλος, εξηγούσε ο Μαρξ στα «Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής», εισπράττει τα μέσα συντήρησης που χρειάζεται, «τα οποία είναι πάγια τόσο σε είδος, όσο και σε ποσότητα – εισπράττει, δηλαδή, αξία χρήσης». Αντιθέτως, ο μισθωτός εργάτης εισπράττει τα μέσα συντήρησης με τη μορφή χρήματος, και «είναι ο ίδιος ο εργάτης που μετατρέπει το χρήμα σε

όποιες αξίες χρήσης επιθυμεί· αγοράζει εμπορεύματα όπως του αρέσει, και, ως κάτοχος χρήματος, ως αγοραστής αγαθών, βρίσκεται ακριβώς στην ίδια σχέση με τους πωλητές αγαθών όπως και κάθε άλλος αγοραστής».[26] Αντί για προϊόν ενός πάγιου συνόλου αξιών χρήσης, ο μισθωτός εργάτης εμφανίζεται εδώ ως υποκείμενο με χρήμα και με τα δικά του αγαθά. Έτσι, εάν τα κέρδη στην παραγωγικότητα μειώνουν την αξία των αντικειμένων κατανάλωσης και συνεπώς αυξάνουν την πραγματική αξία της ποσότητας του χρήματος που διαθέτουν οι εργάτες, τι θα κάνουν αυτοί οι τελευταίοι; Θα επιλέξουν να αγοράσουν περισσότερες ή διαφορετικές αξίες χρήσης, ή θα αδιαφορήσουν; Βεβαίως, δεν θα μπορούσε να τεθεί το ερώτημα αυτό αναφορικά με τον δούλο. Αποδεχόμενη την κλασική υπόθεση ενός πάγιου συνόλου αξιών χρήσης, η συζήτηση της σχετικής υπεραξίας στο *Κεφάλαιο*, αντί να μετατρέπει τους ανθρώπους σε καπέλα, μετατρέπει τους μισθωτούς εργάτες σε δούλους.

◊ ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΜΑΡΞ

Ωστόσο, πέρα από τα στεγανά της θεωρητικής του παρουσίασης για την έννοια της σχετικής υπεραξίας, ο Μαρξ τόνιζε σταθερά την ικανότητα των εργατών να διευρύνουν την κατανάλωσή τους σε μέσα συντήρησης υπό τις κατάλληλες συνθήκες. Ο πάγιος χαρακτήρας των αναγκών των εργατών, επισήμαινε στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, «είναι καθαρή αυταπάτη. Αν τα μέσα συντήρησης ήταν φθηνότερα από το χρήμα ή οι μισθοί σε χρήμα υψηλότεροι, οι εργάτες θα αγόραζαν περισσότερα».[27] Ομοίως, στον δεύτερο τόμο, εξηγούσε ότι με την άνοδο των πραγματικών μισθών, «η ζήτηση των εργατών για αναγκαία μέσα συντήρησης θα αυξηθεί. Η ζήτησή τους για αντικείμενα πολυτελείας θα αυξηθεί λιγότερο, ή θα γεννηθεί ζήτηση για αντικείμενα που μέχρι πρότινος δεν έμπαιναν στη σφαίρα κατανάλωσής τους».[28] Επιπλέον, δήλωνε στον πρώτο τόμο ότι, με τους υψηλότερους μισθούς, οι εργάτες «μπορούν να διευρύνουν τον κύκλο των απολαύσεών τους, να κάνουν προσθήκες στο καταναλωτικό τους απόθεμα σε ρούχα, έπιπλα κ.ο.κ., και να βάλουν στην άκρη ένα μικρό χρηματικό απόθεμα».[29]

Ο Μαρξ όχι μόνο επέμεινε ότι στην πράξη δεν υπάρχει πάγιο σύνολο αναγκών των εργατών, αλλά και αναγνώρισε ρητά ότι η άνοδος της παραγωγικότητας δεν οδηγεί αναγκαστικά στην ανάπτυξη της σχετικής υπεραξίας. Μάλιστα, επισήμανε ότι το σενάριο που διατύπωσε στη συζήτησή του για την έννοια της σχετικής υπεραξίας στο *Κεφάλαιο* ήταν απλώς μία μεταξύ πολλών

26. Marx, K. (1977). *Capital*, *ό.π.*, σ. 1.033.
27. Marx, K. (1981). *Capital*, τόμος III. New York: Vintage, σσ. 289-290.
28. Marx, K. (1981). *Capital*, τόμος II. New York: Vintage, σ. 414.
29. Marx, K. (1977). *Capital*, *ό.π.*, τόμος I, σ. 769.

δυνατοτήτων. Στο «Οικονομικό χειρόγραφο του 1861-1863», ο Μαρξ εξηγούσε ότι, με δεδομένη μία αύξηση στην παραγωγικότητα, υπήρχαν τρία πιθανά ενδεχόμενα. Στο πρώτο, «ο εργάτης εισπράττει την ίδια ποσότητα αξιών χρήσης όπως πριν. Σε αυτή την περίπτωση, υπάρχει πτώση στην αξία της εργασιακής του ικανότητας ή του μισθού του. Γιατί υπήρξε πτώση στην αξία αυτής της ποσότητας, η οποία ποσότητα έχει παραμείνει σταθερή». Στο δεύτερο ενδεχόμενο, «υπάρχει άνοδος στο ποσό, στην ποσότητα των μέσων συντήρησης [...] αλλά όχι στην ίδια αναλογία με την άνοδο στην παραγωγικότητα του εργάτη». Έτσι, ο πραγματικός μισθός αυξάνεται, αλλά η αξία του πέφτει, δηλαδή υπάρχει αύξηση και των πραγματικών μισθών και της σχετικής υπεραξίας.

Έχουμε, «τέλος, το τρίτο ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟ», συνεχίζει ο Μαρξ, όπου η παραγωγικότητα και το επίπεδο των αναγκών αυξάνονται στον ίδιο βαθμό:

> ... Ο εργάτης συνεχίζει να εισπράττει την ίδια αξία –ή την αντικειμενοποίηση του ίδιου μέρους της εργάσιμης μέρας– όπως πριν. Σε αυτή την περίπτωση, επειδή η παραγωγικότητα της εργασίας έχει αυξηθεί, η ποσότητα των αξιών χρήσης που εισπράττει, ο πραγματικός του μισθός, έχει αυξηθεί μεν, αλλά η αξία της έχει παραμείνει σταθερή, καθώς συνεχίζει να αντιπροσωπεύει την ίδια ποσότητα πραγματωμένου εργασιακού χρόνου όπως πριν. Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση, η σχετική υπεραξία έχει επίσης παραμείνει απαράλλακτη, δεν υπάρχει αλλαγή στο λόγο μεταξύ μισθού και υπεραξίας, έτσι η αναλογία [υπεραξίας και] μισθού παραμένει απαράλλακτη...[30]

Σε αυτό το ενδεχόμενο, εξηγεί ο Μαρξ, «δεν υπάρχει ΑΛΛΑΓΗ στην υπεραξία, μολονότι αυτή αντιπροσωπεύει, όπως ακριβώς και οι μισθοί, μεγαλύτερη ποσότητα αξιών χρήσης απ' ό,τι πριν».[31]

Παρότι ο Μαρξ κατανοεί σαφώς ότι η αυξανόμενη παραγωγικότητα μπορεί να οδηγήσει σε αυξανόμενους πραγματικούς μισθούς και καθόλου σχετική υπεραξία (συμπεριλαμβάνοντας αυτή τη δυνατότητα στο δέκατο έκτο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*), βλέπουμε ότι η εξήγησή του για την έννοια της σχετικής υπεραξίας λαμβάνει υπόψη μόνο το πρώτο ενδεχόμενο, όπου οι εργάτες περιορίζονται σε ένα πάγιο σύνολο αξιών χρήσης.[32] Εδώ δεν ακολουθεί απλώς τα βήματα των κλασικών οικονομολόγων. Από τη στιγμή που διατύπωσε το σχέδιο των έξι βιβλίων του στα *Grundrisse*, εξηγούσε στον Ένγκελς ότι η υπόθεση αυτή ήταν αναγκαία για να διερευνήσει τη φύση

30. Marx, K. «Economic Manuscript of 1861-63 (Conclusion)», στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1994), τόμος XXXIV. New York: International Publishers, σσ. 65-66. Τα κεφαλαία στο πρωτότυπο.

31. Marx, K. «Economic Manuscript of 1861-63 (Conclusion)», *ό.π.*, σ. 66.

32. Marx, K. (1977). *Capital*, τόμος I, σ. 659.

του κεφαλαίου: Σε όλη την ενότητα για το κεφάλαιο εν γένει, ισχυρίζεται ότι «οι μισθοί θεωρούνται σταθερά ότι βρίσκονται στο ελάχιστο».[33] Παρομοίως σαφής ήταν και στα *Grundrisse*:

> ... Προς το παρόν, η αναγκαία εργασία υποτίθεται ως τέτοια, δηλαδή ο εργάτης εισπράττει πάντα μόνο τον ελάχιστο μισθό...[34]

Δεχόμενος αυτό το «ελάχιστο», εξηγεί εν συνεχεία ο Μαρξ, εννοεί «όχι το ακραίο όριο της υλικής ανάγκης, αλλά τον μέσο ημερήσιο μισθό, για παράδειγμα, για έναν χρόνο».[35] Εντούτοις, ήταν ανέκαθεν πρόθεση του Μαρξ να *απαλείψει* αυτή την παραδοχή. Έτσι, στην επιστολή του προς τον Ένγκελς, δηλώνει ότι «η άνοδος ή η πτώση αυτού του ελαχίστου εξετάζεται στην ενότητα περί μισθωτής εργασίας», ενώ στα *Grundrisse* εξηγεί ότι το επίπεδο της αναγκαίας εργασίας, αν και αντιμετωπίζεται ως σταθερό, μπορεί να αλλάξει, η δε «εξέταση αυτών των αλλαγών ανήκει ως τέτοια στο κεφάλαιο που ασχολείται με τη μισθωτή εργασία».

Ούτε ήταν κανένα παροδικό καπρίτσιο (όπως ισχυρίζονται κάποιοι) η πρόθεση του Μαρξ να διερευνήσει αυτά τα θέματα σε μια χωριστή μελέτη. Για παράδειγμα, στο «Οικονομικό χειρόγραφο του 1861-1863», ο Μαρξ επισημαίνει ότι το ζήτημα των «κινήσεων στο επίπεδο των αναγκών των εργατών» δεν θα εξεταστεί σε αυτό το κείμενο, «αλλά στη θεωρία για τους μισθούς της εργασίας». Προς το παρόν, επέμενε ότι είναι βασικό να θεωρείται το επίπεδο των αναγκών των εργατών «δεδομένο, καθορισμένο. Όλα τα ζητήματα που άπτονται αυτού όχι ως δεδομένου αλλά ως μεταβλητού μεγέθους ανήκουν σε μια ιδιαίτερη διερεύνηση της μισθωτής εργασίας».[36] Στη συνέχεια, στο ίδιο χειρόγραφο, ο Μαρξ σημειώνει ότι η έρευνά του εκκίνησε από την υπόθεση ότι οι μισθοί «μειώνονται μόνο με την ΥΠΟΤΙΜΗΣΗ αυτής της εργασιακής ικανότητας, ή, πράγμα που είναι το ίδιο, με τη μείωση της τιμής των μέσων συντήρησης που μπαίνουν στη σφαίρα κατανάλωσης των εργατών»· όλοι οι άλλοι λόγοι μείωσης των μισθών «δεν εμπίπτουν στα καθήκοντά μας», αλλά «ανήκουν στη θεωρία των μισθών».[37]

Μερικά χρόνια αργότερα, ο Μαρξ επανέλαβε την ίδια θέση. Στα «Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής», εξηγεί ότι «το επίπεδο των βιοτικών αναγκών των οποίων η συνολική αξία συνιστά την αξία της

33. *MECW* (1983), τόμος XL. New York: International Publishers, σ. 298.
34. Marx, K. (1973). *Grundrisse*, *ό.π.*, σ. 817.
35. Marx, K. «Economic Manuscripts», στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1994), *ό.π.*, σ. 52.
36. Marx, K. «Economic Manuscripts», στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1994), *ό.π.*, σσ. 44-45.
37. Marx, K. «Economic Manuscript of 1861-63 (Conclusion)», στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1994), *ό.π.*, σ. 23.

εργασιακής δύναμης μπορεί ως τέτοιο να ανεβαίνει ή να πέφτει. Η ανάλυση αυτών των διακυμάνσεων, ωστόσο, δεν ανήκει εδώ, αλλά στη θεωρία των μισθών».[38] Αυτή όμως δεν ήταν η τελευταία του αναφορά στο βιβλίο περί μισθωτής εργασίας. Στο εικοστό κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ παρατηρεί ότι μία έκθεση των μορφών του μισθού ανήκει στην «ιδιαίτερη μελέτη της μισθωτής εργασίας, και όχι επομένως σε αυτή την εργασία».[39]

Γιατί όμως ανέβαλε αυτή την «ιδιαίτερη μελέτη της μισθωτής εργασίας»; Πολύ απλά, διότι, πρώτον, έπρεπε να αναπτυχθεί «η γενική κεφαλαιακή σχέση». Οι διακυμάνσεις στο επίπεδο των αναγκών, παρατηρεί στο «Οικονομικό χειρόγραφο του 1861-1863», «δεν αγγίζουν τη γενική του σχέση με το κεφάλαιο». Για να γίνει κατανοητή η φύση του κεφαλαίου και της κεφαλαιακής σχέσης, ήταν ουσιώδης ο καθορισμός της αξίας της εργασιακής δύναμης, «και το μόνο σημαντικό» για αυτό ήταν να θεωρηθεί το επίπεδο των αναγκών «δεδομένο, καθορισμένο», καθώς οι διακυμάνσεις του δεν «αλλάζουν τίποτε στη γενική σχέση».[40] Όπως είχε επισημάνει στα *Grundrisse*, στην επιστολή του προς τον Ένγκελς και στα σχόλιά του για τους Φυσιοκράτες, το μόνο που χρειαζόταν για τη μελέτη του κεφαλαίου ήταν να υποτεθεί ότι «ο εργάτης εισπράττει πάντα μόνο τον ελάχιστο μισθό». Οι αλλαγές στο επίπεδο των αναγκών δεν εντάσσονται στη μελέτη του κεφαλαίου, αλλά «ανήκουν στην ιδιαίτερη διερεύνηση της μισθωτής εργασίας».

Ωστόσο, συνεχίζοντας να τονίζει αυτή τη θέση αυτής της ιδιαίτερης μελέτης της μισθωτής εργασίας, ο Μαρξ προχώρησε πέρα από τα όρια της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Όπως εξηγούσε στον Ένγκελς, η αποδοχή αυτού του πάγιου συνόλου αναγκών ως αφετηρίας βασιζόταν σε μεθοδολογικές μέριμνες:

> ... Μόνο με αυτή τη διαδικασία, είναι δυνατόν να συζητηθεί μία σχέση χωρίς να συζητηθούν και όλες οι υπόλοιπες...

Διατυπώνει την ίδια θέση στα *Grundrisse*:

> ... Όλες αυτές οι πάγιες υποθέσεις γίνονται ως τέτοιες ρευστές στην περαιτέρω πορεία της ανάπτυξης. Μόνο όμως αν τηρηθούν πιστά στην αφετηρία, είναι δυνατή η ανάπτυξή τους χωρίς να μπερδευτούν τα πάντα...

Όπως είναι χαρακτηριστικό για μία διαλεκτική παρουσίαση, δεν μπορούσαν όλες οι συναφείς κατηγορίες να ενσωματωθούν από το ξεκίνημα, αλλά έπρεπε να εισαχθούν λογικά την κατάλληλη στιγμή στην περαιτέρω πορεία της

38. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, τόμος I, σ. 1068-1069.
39. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σ. 683.
40. Marx, K. «Economic Manuscripts», στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1994), *ό.π.*, σσ. 44-47.

ανάπτυξης. Γι᾽ αυτό υπέθετε μόνο «προς το παρόν» ότι «ο εργάτης εισπράττει πάντα μόνο τον ελάχιστο μισθό», και γι᾽ αυτό τούτη η πάγια υπόθεση τηρείται «πιστά στην αφετηρία». Ασφαλώς, μία αφετηρία δεν είναι το τέλος, και ο Μαρξ (σε αντίθεση με τους μαθητές του) καταλάβαινε ότι μία αφετηρία φανερώνεται πάντα σε μια διαλεκτική παρουσίαση ως ελλιπής και μονόπλευρη.

Χαρακτηριστική μίας διαλεκτικής παρουσίασης είναι η κατανόηση ότι οι ιδιότητες των μερών πηγάζουν από ένα συγκεκριμένο όλον, του οποίου είναι μέρη. Έτσι, στην πορεία μίας διαλεκτικής παρουσίασης, η κατανόησή μας για το μέρος αλλάζει όσο προχωρούμε λογικά στην περαιτέρω πορεία της ανάπτυξης του όλου. Στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ, εισαγόμαστε αρχικά στο εμπόρευμα, αλλά αποκτούμε μια νέα κατανόηση του εμπορεύματος μόλις αναπτύξουμε λογικά από αυτό την έννοια του χρήματος. Ομοίως, η κατανόησή μας για το εμπόρευμα και το χρήμα αλλάζει άπαξ και αναπτυχθεί η έννοια του κεφαλαίου· και η κατανόησή μας για το εμπόρευμα, το χρήμα και το κεφάλαιο αλλάζει ξανά καθώς προχωρούμε από το κεφάλαιο στη σφαίρα της κυκλοφορίας στο κεφάλαιο στη σφαίρα της παραγωγής και στην πώληση εμπορευμάτων που περιέχουν υπεραξία (δηλαδή στο κεφάλαιο ως ενότητα της παραγωγής και της κυκλοφορίας).

Στο σχέδιο του Μαρξ για τα έξι βιβλία περί Οικονομίας, μόνο στο τελευταίο από αυτά τα βιβλία (για την παγκόσμια αγορά και τις κρίσεις) υποτίθεται ότι θα κατανοήσουμε όλα τα μέρη εντός αυτού του ανεπτυγμένου όλου. Διατύπωσε τη θέση αυτή ρητά περιγράφοντας το σχέδιό του:

> … Η παγκόσμια αγορά [αποτελεί] την κατάληξη, όπου η παραγωγή τίθεται ως ολότητα μαζί με όλες τις στιγμές της, αλλά εντός της οποίας συγχρόνως επενεργούν όλες οι αντιφάσεις. Έτσι, λοιπόν, η παγκόσμια αγορά αποτελεί ξανά την προϋπόθεση του όλου όπως και το υπόβαθρό του…[41]

Από την οπτική αυτή, η αναγνώριση ότι υπήρχε η ελλείπουσα πλευρά του εργάτη (και ένα ελλείπον βιβλίο περί μισθωτής εργασίας) πρέπει να μας ευαισθητοποιήσει στο ερώτημα τι ανήκει σε αυτό το βιβλίο και πώς πρέπει να επηρεάσει την κατανόησή μας σχετικά με ό,τι περιέχεται στο βιβλίο για το κεφάλαιο.

◊ ΤΟ ΕΛΛΕΙΠΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΡΟΪΟΝ

Στο βιβλίο μου *Πέρα από το Κεφάλαιο*, διερεύνησα αρκετές όψεις που σχετίζονται με το ζήτημα του ελλείποντος βιβλίου: τη μονομέρεια του *Κεφαλαίου*, τις μονόπλευρες κατηγορίες (όπως ο πλούτος και η παραγωγική εργασία), τη

41. Marx, K. (1973). *Grundrisse, ό.π.*, σσ. 227-228, 264.

σημασία του βαθμού διαχωρισμού των εργατών, τη θέση της πατριαρχίας και του ρατσισμού, τις διαστάσεις της ταξικής πάλης, το κράτος των εργατών κ.ο.κ. Εδώ, θέλω να εστιαστώ συγκεκριμένα στο ζήτημα του ελλείποντος Δεύτερου Προϊόντος.

Ας θυμηθούμε το Δεύτερο Προϊόν του κεφαλαίου, που αποκαλύπτει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Αυτά τα ανάπηρα ανθρώπινα όντα, που θεωρούν τις ανάγκες του κεφαλαίου αυταπόδεικτους φυσικούς νόμους και στα οποία μπορεί να βασίζεται στο διηνεκές το κεφάλαιο, συνάδουν με την περιγραφή του Μαρξ το 1853 για τους εργάτες που δεν συμμετέχουν στην πάλη για τους μισθούς: «απαθείς, ανόητοι, λίγο ως πολύ καλοταϊσμένα όργανα παραγωγής». Αυτή η εργατική τάξη, προέβλεψε ο Μαρξ, «είναι μια πληγωμένη, αστόχαστη, φθαρμένη, παθητική μάζα».[42] Και επανέλαβε την ίδια θέση το 1865: Οι εργάτες που δεν παλεύουν για τους μισθούς «υποβαθμίζονται σε μια επίπεδη μάζα ερειπίων πέραν κάθε σωτηρίας». Έτσι, «γίνονται ανίκανοι να ξεκινήσουν οποιοδήποτε ευρύτερο κίνημα».[43] Είναι πράγματι προϊόντα του κεφαλαίου: οι εργάτες που χρειάζεται το κεφάλαιο.

Από αντίθετη σκοπιά, ας δούμε τον εργάτη ως υποκείμενο, ως πρόσωπο με τις δικές του ανάγκες, που αγωνίζεται για να τις εκπληρώσει. Για να πετύχουν στην πάλη τους να μειώσουν την καπιταλιστική εργάσιμη μέρα σε διάρκεια και ένταση (ώστε να έχουν χρόνο και ενέργεια για τον εαυτό τους) και στην πάλη τους για υψηλότερους μισθούς (ώστε να ικανοποιούν περισσότερες από τις κοινωνικά παραγόμενες ανάγκες τους), και σίγουρα για να καταφέρουν να κατατροπώσουν τις προσπάθειες του κεφαλαίου προς την αντίθεση κατεύθυνση, οι εργάτες πρέπει να πολεμήσουν ενάντια στο διαχωρισμό τους, ενάντια στον ανταγωνισμό τους ως πωλητών εργατικής δύναμης.

Όπως διακήρυξε το Γενικό Συμβούλιο της Πρώτης Διεθνούς:

> ... Είναι εύκολα προβλέψιμο ποια θα ήταν η μοίρα του εργαζόμενου πληθυσμού, αν τα πάντα αφήνονταν στη μεμονωμένη, ατομική διαπραγμάτευση. Ο σιδηρούς νόμος της προσφοράς και της ζήτησης, αν έμενε ανεξέλεγκτος, θα υποβάθμιζε ταχύτατα τους παραγωγούς όλου του πλούτου σε επίπεδα πείνας...[44]

---

42. *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1979), τόμος XII. New York: International Publishers, σ. 169.

43. Marx, K. «Value, Price and Profit», στο: *MECW* (1985), τόμος XX. New York: International Publishers, σ. 148.

44. Marx, K. «Address of the General Council of the International Working Men's Association to the Members and Affiliated Societies», 9 Ιουλίου 1867, στο: *The General Council of the First International, 1866-1868: Minutes.* Moscow: Progress, 1964, σ. 137.

Με δυο λόγια, οι εργάτες πρέπει να οργανωθούν. Σε «επαγγέλματα χωρίς οργάνωση των εργαζομένων», υποστήριζε ο Ένγκελς, «οι μισθοί τείνουν διαρκώς να μειώνονται, και οι εργάσιμες ώρες τείνουν διαρκώς να αυξάνονται. [...] Ενώ η διάρκεια της εργάσιμης μέρας προσεγγίζει ολοένα και περισσότερο τη μέγιστη δυνατή, οι μισθοί πέφτουν ολοένα και περισσότερο στο απόλυτο ελάχιστο».[45]

Το ίδιο υποστηρίζει και ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*: Η πάλη για την εργάσιμη μέρα αποδεικνύει ότι «ο απομονωμένος εργάτης, ο εργάτης ως "ελεύθερος" πωλητής της εργατικής του δύναμης, υποκύπτει χωρίς αντίσταση άπαξ και η καπιταλιστική παραγωγή φτάσει σε ένα ορισμένο σημείο ωριμότητας».[46] Οι εργάτες, λοιπόν, καταφέρνουν να πετύχουν τους στόχους τους μόνο στο βαθμό που μπορούν να αρνηθούν τον ανταγωνισμό μεταξύ τους, μόνο εάν παραβούν τον «ιερό» νόμο της προσφοράς και της ζήτησης και απαιτήσουν –και εφαρμόσουν– τη «σχεδιασμένη συνεργασία».[47] Μάλιστα, σχολιάζοντας το 1868 τους αγώνες των εργατών στη Νέα Υόρκη για το οκτάωρο, ο Μαρξ παρατηρεί ότι «κάθε σοβαρή επιτυχία του προλεταριάτου εξαρτάται από μία οργάνωση που ενώνει και συγκεντρώνει τις δυνάμεις του». Τονίζει επίσης την ανάγκη της πάλης ενάντια στον διεθνή ανταγωνισμό των εργατών:

> ... Μόνο μια διεθνής ενότητα των εργατικών τάξεων μπορεί να διασφαλίσει τον οριστικό τους θρίαμβο...[48]

Καθόσον οι εργάτες αγωνίζονται για τα συμφέροντά τους και ξεπερνούν τις διαιρέσεις μεταξύ τους, δεν είναι απλά προϊόντα του κεφαλαίου. Η ταξική πάλη είναι μία διαδικασία παραγωγής – και η διαδικασία αυτή είναι αναγκαία, έλεγε ο Μαρξ στους εργάτες:

> ... όχι μόνο για να φέρετε αλλαγή στην κοινωνία, αλλά και για να αλλάξετε οι ίδιοι, και να προετοιμαστείτε να ασκήσετε πολιτική εξουσία...[49]

Τα ανθρώπινα όντα, όπως παρατηρούσε ο Χέγκελ, είναι προϊόντα της ίδιας της δραστηριότητάς τους – και ιδίως οι εργάτες που αγωνίζονται. Αν

45. Engels, F. «Trade Unions, I», *The Labour Standard*, 28 Μαΐου 1881, στο: W.O. Henderson (1967). *Engels: Selected Writings*. London: Penguin, σ. 104.

46. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, τόμος I, σ. 412.

47. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σ. 793.

48. Marx, K. «The fourth annual report of the General Council of the International Working Men's Association», 1η Σεπτεμβρίου 1868, στο: *The General Council of the First International, 1866-1868: Minutes*. Moscow: Progress, 1964, σ. 329.

49. Marx, K. «Revelations concerning the communist trial in Cologne», στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1979), τόμος I. New York: International Publishers, σ. 403.

και είχαν χάσει τη μάχη για το Νομοσχέδιο του Δεκαώρου, υποστήριζε ο Ένγκελς, οι εργάτες είχαν αλλάξει σημαντικά στην πορεία αυτού του αγώνα:

> ... Σε αυτό τον ξεσηκωμό, οι εργατικές τάξεις βρήκαν έναν ισχυρό τρόπο να γνωριστούν μεταξύ τους, να μάθουν την κοινωνική τους θέση και τα συμφέροντά τους, να οργανωθούν και να μάθουν τη δύναμή τους. Ο εργαζόμενος που έχει περάσει από έναν τέτοιο ξεσηκωμό δεν είναι πια ο ίδιος με πριν· και ολόκληρη η εργατική τάξη, αφού πέρασε από αυτόν, είναι εκατό φορές δυνατότερη, πιο φωτισμένη και καλύτερα οργανωμένη απ' ό,τι στην αρχή...[50]

Τι συμβαίνει, λοιπόν, όταν το κεφάλαιο έρχεται αντιμέτωπο με μία εργατική τάξη που δεν είναι πια καθ' υπόθεσιν καταπνιγμένη, αλλά έχει αναπτύξει τις ικανότητές της μέσα από τους αγώνες της; Τηρουμένων των αναλογιών, αυτή η ενοποιημένη και οργανωμένη εργατική τάξη θα καρπωθεί την πτώση στην αξία των μέσων συντήρησης, την οποία έχουν προκαλέσει οι αυξήσεις στην παραγωγικότητα. Για να διασφαλίσει τη σχετική υπεραξία, το κεφάλαιο πρέπει να εξασφαλίσει ότι οι αναλογίες *δεν* θα τηρηθούν. Το κεφάλαιο πρέπει να κατανικήσει την εργατική τάξη. Όπως υποστηρίζω στο *Πέρα από το Κεφάλαιο*, όσο οι εργάτες αγωνίζονται για να υλοποιήσουν τους δικούς τους στόχους, το κεφάλαιο πρέπει να *διαιρεί* τους εργάτες. Εάν οι χρηματικές αξίες πέφτουν, το ίδιο πρέπει να κάνουν και οι μισθοί σε χρήμα – και ο βαθμός στον οποίο το κεφάλαιο μπορεί να καταφέρει να εμποδίσει μία άνοδο των πραγματικών μισθών καθορίζει την ικανότητά του να διασφαλίζει τη σχετική υπεραξία.

Η διαίρεση της εργατικής τάξης γίνεται το σύνθημα. Και κάθε μεμονωμένος καπιταλιστής, όπως και η τάξη ως όλον, ξέρει ότι «η ικανότητα αντίστασης των εργατών μειώνεται με τον κατακερματισμό τους».[51] Ενθάρρυνση του ανταγωνισμού ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες εργατών (την οποία ο Μαρξ, περιγράφοντας την εχθρότητα μεταξύ Άγγλων και Ιρλανδών εργατών, ονόμασε «το μυστικό με το οποίο η καπιταλιστική τάξη διατηρεί την εξουσία της»)· αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία, οι οποίες, αντί να ενισχύουν τις ικανότητες των εργατών και να διανοίγουν έναν κόσμο «παραγωγικών ορμών και ροπών», χωρίζουν τις διανοητικές δυνατότητες της εργασιακής διαδικασίας από τον εργάτη και φέρνουν τη σχέση κεφαλιού και χεριού σε εχθρικό ανταγωνισμό·[52] εισαγωγή της μηχανής όχι ως προέκτασης της δύναμης των εργατών, αλλά ως ανταγωνιστή τους και συνεπώς ως όπλου εναντίον

50. Engels, F. (1850). «The Ten Hours' Question», στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1978), τόμος X. New York: International Publishers, σ. 275.
51. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, τόμος I, σ. 591.
52. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σσ. 481, 548, 643, 799.

τους[53] – όλα αυτά έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση του βαθμού διαχωρισμού των εργατών, το δε τελευταίο μάλιστα διευρύνει τον ανταγωνισμό μεταξύ εργαζομένων και ανέργων, που ωθεί τους χρηματικούς μισθούς προς τα κάτω.

Δεν είναι η αύξηση στην παραγωγικότητα που μειώνει την αναγκαία εργασία, αλλά ο βαθμός στον οποίο ο εφεδρικός στρατός εργασίας (που αναπαράγεται με τον εκτοπισμό των εργατών) διασφαλίζει ότι οι εργάτες δεν θα καρπωθούν τα κέρδη στην παραγωγικότητα. Αυτό το ζήτημα, ωστόσο, ο Μαρξ το άφησε ρητά κατά μέρος για το βιβλίο περί μισθωτής εργασίας, επιλέγοντας να δεχτεί την υπόθεση ενός σταθερού επιπέδου αναγκών:

> … Σχετικά με το αν οι μηχανές επιφέρουν άμεση μείωση των μισθών για τους εργάτες που απασχολούν, για παράδειγμα, χρησιμοποιώντας τη ζήτηση από όσους έχουν καταστεί άνεργοι ώστε να συμπιέσουν προς τα κάτω τους μισθούς των εργαζομένων, δεν εμπίπτει στα καθήκοντά μας να ασχοληθούμε με αυτή την ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ. Ανήκει στη θεωρία των μισθών…[54]

Περαιτέρω, εάν δεν αρκεί από μόνος του ο αντίκτυπος του εφεδρικού στρατού για να μην επιτρέψει την αύξηση των πραγματικών μισθών όταν αυξάνεται η παραγωγικότητα, το κεφάλαιο δεν θα διστάσει να καταφύγει στην «αιματηρή πειθαρχία», στις «αστυνομικές μεθόδους» και στον «κρατικό καταναγκασμό για να περιστείλει την πάλη μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας εντός ορίων βολικών για το κεφάλαιο». Τα μέσα αυτά ανήκουν πάντα στο οπλοστάσιό του. Δεν είναι μόνο «η ανερχόμενη αστική τάξη [που] χρειάζεται την εξουσία του κράτους» και τη χρησιμοποιεί όποτε χρειάζεται.[55]

Επιστρέφοντας στο επιχείρημα που διατύπωσε ο Μαρξ στη συζήτησή του για τη σχετική υπεραξία, εάν εξαιρέσουμε τον αντίκτυπο των μηχανών στην προσφορά και τη ζήτηση για εργασία, τι εμποδίζει τους εργάτες που έχουν αναπτύξει τις ικανότητές τους και την οργάνωσή τους να καρπωθούν τα οφέλη από τις αυξήσεις στην παραγωγικότητα μέσω κερδών στους πραγματικούς μισθούς; Εάν οι αυξήσεις στην παραγωγικότητα έπεφταν από τον ουρανό, τι θα διασφάλιζε την παραγωγή σχετικής υπεραξίας; Καθώς ο Μαρξ αναγνώρισε τις αυξήσεις στην παραγωγικότητα ως μοναδική πηγή της σχετικής υπεραξίας, συνήγαγε το συμπέρασμα ότι η «εμμενής ορμή και σταθερή τάση» του κεφαλαίου είναι να «αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας ώστε να κάνει φθηνότερα τα εμπορεύματα και, κάνοντας φθηνότερα τα εμπορεύματα, να κάνει φθηνότερο και τον ίδιο τον εργάτη». Άπαξ όμως και κατα-

53. Marx, K. (1977). *Capital*, *ό.π.*, σσ. 526, 557, 562-563.

54. Marx, K. «Economic Manuscript of 1861-63 (Conclusion)», στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1994), *ό.π.*, σ. 23.

55. Marx, K. (1977). *Capital*, *ό.π.*, τόμος I, σ. 899, 904-905.

νοήσουμε ότι οι αυξήσεις στην παραγωγικότητα ως τέτοιες *δεν* μειώνουν την αναγκαία εργασία, μπορούμε αν δούμε ότι «εμμενής ορμή και σταθερή τάση» του κεφαλαίου είναι να διαιρεί και να χωρίζει τους εργάτες.

Οι παραγωγικές δυνάμεις δεν πέφτουν από τον ουρανό. Δεν είναι ποτέ ουδέτερες, αλλά αντανακλούν πάντα τις ιδιαίτερες σχέσεις παραγωγής από τις οποίες αναδύονται. Στον καπιταλισμό, η παρόρμηση της κατανίκησης των εργατών είναι παρούσα σε όλα όσα κάνει το κεφάλαιο. Όταν το κεφάλαιο αναδιοργανώνει το χώρο εργασίας ή εισάγει νέες παραγωγικές δυνάμεις, δεν έχει ως σκοπό την αποδοτικότητα ως τέτοια, αλλά ενσαρκώνει την ανάγκη να κατανικήσει τους εργάτες προκειμένου να αυξήσει την υπεραξία. Δεδομένου του συμπεράσματος του Μαρξ ότι, στο καπιταλιστικό σύστημα, «όλα τα μέσα για την ανάπτυξη της παραγωγής υφίστανται διαλεκτική αντιστροφή ώστε να γίνονται μέσα κυριάρχησης και εκμετάλλευσης των παραγωγών», ο ίδιος οπωσδήποτε δεν θεωρούσε ουδέτερες εκείνες τις παραγωγικές δυνάμεις που υποβαθμίζουν τον εργάτη «στο επίπεδο του παραρτήματος μιας μηχανής».[56]

Μολαταύτα, γενιές μαθητών του Μαρξ βάλθηκαν να αποδείξουν με «χυδαίο εμπειρισμό», «σχολαστικές διατυπώσεις» και «δόλια επιχειρηματολογία» ότι ο Μαρξ τα είπε όλα στο *Κεφάλαιο*. Για αυτούς, τα «Δύο Καθετί» (καθετί που υπάρχει στο *Κεφάλαιο* είναι σωστό και καθετί που *δεν* υπάρχει στο *Κεφάλαιο* είναι λάθος ή ασήμαντο) είναι η αφετηρία· και ένα από τα πολλά αποτελέσματα ήταν η τάση να αντικατασταθεί με την αυτόνομη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, με την ουδετερότητα της τεχνολογίας και με ντετερμινιστικούς και αυτόματους αντικειμενικούς λόγους (χαρακτηριστικές συλλήψεις του οικονομισμού όλες αυτές) η οπτική του Μαρξ που βασιζόταν στην ταξική πάλη. Όμως, δεν έσφαλαν μόνο οι μαθητές. Οι ρίζες του προβλήματος υπάρχουν στον ίδιο τον δάσκαλο, για τον οποίο «η επιστήμη δεν ήταν κάτι παραδεδεγμένο, αλλά κάτι εν τω γίγνεσθαι».

Διότι, τελικά, αφού εισήγαγε τους εργάτες ως υποκείμενα στη συζήτησή του για την πάλη για την εργάσιμη μέρα, γιατί ο Μαρξ κατασίγασε τη φωνή του εργάτη στο επόμενο κεφάλαιο για την έννοια της σχετικής υπεραξίας; Γιατί δεν διαπνέεται το κεφάλαιο αυτό από την ίδια «αντινομία σωστού εναντίον σωστού, την πάλη ανάμεσα σε συλλογικό κεφάλαιο και συλλογική εργασία, η οποία παρήγαγε τον κανόνα για την εργάσιμη μέρα»;[57] Γιατί, με δυο λόγια, δεν υπάρχει ο καθορισμός των ιστορικών και ηθικών στοιχείων στο επίπεδο των αναγκών, που εξηγείται από την ταξική πάλη;

Η απάντηση, υποστηρίζω, είναι ότι, φτάνοντας στη συζήτηση του επιπέδου αναγκών, ο Μαρξ εγκατέλειψε (ή μάλλον ανέβαλε) την κριτική του στην Πολιτική Οικονομία και δέχτηκε απεναντίας την προκείμενη αυτής ακριβώς

56. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σ. 799.
57. Marx, K. (1977). *Capital, ό.π.*, σ. 344.

της Πολιτικής Οικονομίας: την υπόθεση ενός δεδομένου ελάχιστου μισθού, στην οποία βασίζεται η «Ρικαρδιανή Προεπιλογή». Δεν είναι, λοιπόν, άξιον απορίας ότι οι παραγωγικές δυνάμεις που εισάγονται σε αυτή τη συζήτηση αντιμετωπίζονται ως ουδέτερες – τέτοιες ήταν, άλλωστε, και για τον Ρικάρντο. Στην παράδοση αυτή, *κάθε* αύξηση στις παραγωγικές δυνάμεις έχει το ίδιο αποτέλεσμα: «κάνει φθηνότερα τα εμπορεύματα και, κάνοντας φθηνότερα τα εμπορεύματα, κάνει φθηνότερο και τον ίδιο τον εργάτη». *Ας είμαστε απολύτως σαφείς: Η κριτική των κατηγοριών της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας απαιτεί να καταδειχθεί ότι το στοιχείο που υπόκειται των κατηγοριών αυτών είναι η ταξική πάλη.*

Εάν το δωδέκατο κεφάλαιο είχε παρουσιάσει τη σχετική υπεραξία ως εξαρτώμενη από την ταξική πάλη, το εννοιολογικό κεφάλαιο περί συνεργασίας, που έπεται, θα μπορούσε να είχε τονίσει όχι μόνο το ρόλο του κεφαλαίου στην εφαρμογή της συνεργασίας στην παραγωγή (με συνακόλουθες αυξήσεις στην κοινωνική παραγωγικότητα), αλλά *και* την ανάγκη του κεφαλαίου να διαιρεί τους εργάτες ώστε να διασφαλίσει ότι το συλλογικό κεφάλαιο (και όχι η συλλογική εργασία) θα καρπωθεί το «δώρο» της κοινωνικής εργασίας. Εν ολίγοις, η ανάγκη μιας συγκεκριμένης μορφής συνεργασίας «που προσιδιάζει στην καπιταλιστική παραγωγή και τη χαρακτηρίζει» θα είχε γίνει ρητή θεωρητικά. Έτσι όπως έχουν τα πράγματα, η θεωρητική συζήτηση του Μαρξ στο δωδέκατο κεφάλαιο οδηγεί σε μία εστίαση στην ανάπτυξη ουδέτερων και αφηρημένων παραγωγικών δυνάμεων· ωστόσο, η συζήτησή του για «τις πραγματικές σχέσεις» (δηλαδή η ιστορική του περιγραφή) επιβεβαιώνει την κεντρικότητα της ταξικής πάλης και της ανάγκης του κεφαλαίου να διαιρεί τους εργάτες. Με τη ρητή εισαγωγή της ταξικής πάλης στη θεωρητική συζήτηση της σχετικής υπεραξίας, τα θεωρητικά πορίσματα θα «επιβεβαιώνονταν πλήρως από τα ΓΕΓΟΝΟΤΑ».[58]

Όλα αυτά τα προβλήματα μπορούν να αναχθούν στο πρόβλημα του ελλείποντος Δεύτερου Προϊόντος. Εάν ο Μαρξ είχε λάβει σοβαρά υπόψη του, στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, την πλευρά των εργατών, την πάλη για την ικανοποίηση των αναγκών τους, την ανάπτυξη των ικανοτήτων τους και την οργάνωσή τους ως απότοκο των αγώνων τους, δεν θα μπορούσε να δεχτεί άκριτα την κλασική προκείμενη ενός σταθερού συνόλου αναγκών. Δεν θα μπορούσε να δεχτεί την κλασική συμμετρία ανθρώπων και καπέλων, και κυρίως, δεν θα μπορούσε να αντιμετωπίσει θεωρητικά τους μισθωτούς εργάτες σαν δούλους εξαρτημένους από ένα σταθερό σύνολο αξιών χρήσης.

Προσθέτοντας την πλευρά των εργατών που λείπει από το *Κεφάλαιο*, η κατανόησή μας για το όλον αλλάζει· και μέσα σε αυτό το περαιτέρω ανεπτυγμένο όλον, το κεφάλαιο ως μέρος αποκτά και το ίδιο νέες πλευρές (για παράδειγ-

58. Marx, K. προς F. Engels, 24 Αυγούστου 1867, στο: *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1987), τόμος XLII. New York: International Publishers, σσ. 407-408.

μα, την ανάγκη να διαιρεί και να χωρίζει τους εργάτες ως μέρος της ουσίας του). Επιπλέον, με την ενσωμάτωση του Δεύτερου Προϊόντος που παράγουν οι ίδιοι οι εργάτες, το οργανικό σύστημα δεν χαρακτηρίζεται μόνο από αυτό το Δεύτερο Προϊόν του κεφαλαίου, «που, με την εκπαίδευση, την παράδοση και τη συνήθεια, βλέπει τις απαιτήσεις αυτού του τρόπου παραγωγής σαν αυταπόδεικτους φυσικούς νόμους». Μπορούμε τώρα να δούμε ξεκάθαρα ποιο είναι το μόνο στοιχείο που ωθεί πέρα από την τάση για την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων στο διηνεκές. Δεν είναι ο από μηχανής θεός του φθίνοντος ποσοστού του κέρδους και οι κρίσεις που τόσο προβλήθηκαν από τους μαθητές του Μαρξ, αλλά η ανάπτυξη των ικανοτήτων της εργατικής τάξης, ικανοτήτων που χτίζονται στην πορεία των αγώνων της.

Θα ήθελα λοιπόν να τελειώσω με ένα παράθεμα από τον –γραμμένο το 2002– Πρόλογο στη δεύτερη έκδοση του *Πέρα από το Κεφάλαιο*:

> ... Το *Πέρα από το Κεφάλαιο* τονίζει τον τρόπο με τον οποίο αναπαράγεται υπό κανονικές συνθήκες, μέσα στις υπάρχουσες σχέσεις, η εξάρτηση των εργατών από το κεφάλαιο· έτσι, επισημαίνει την κρίσιμη σημασία όχι μόνο αυτής της απομυστικοποίησης του κεφαλαίου, για την οποία εργάστηκε ο Μαρξ, αλλά και της διαδικασίας της πάλης με την οποία οι εργάτες παράγουν εαυτούς ως υποκείμενα ικανά να αλλάξουν τον κόσμο τους...

Αυτή η βασική θέση αναφορικά με την κεντρικότητα της επαναστατικής πρακτικής για την υπέρβαση του κεφαλαίου μού δίνει την ευκαιρία να κλείσω με το παράθεμα από τη Γεωργία Σάνδη με το οποίο έκλεισε ο Μαρξ την *Αθλιότητα της φιλοσοφίας*.[59] (Στο πλαίσιο της αποδεδειγμένης τάσης του κεφαλαίου να καταστρέφει και τα ανθρώπινα όντα και τη φύση, η φράση έχει αποκτήσει πρόσθετο νόημα.)

> ... [Μέχρι] να μην υπάρχουν πια τάξεις και ταξικοί ανταγωνισμοί [...], η τελευταία λέξη της κοινωνικής επιστήμης θα είναι πάντα [...] μάχη ή θάνατος, αιματηρή πάλη ή αφανισμός. Έτσι αμείλικτα τίθεται το ερώτημα...

59. *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1976), τόμος VI. New York: International Publishers, σ. 212.

Σ Χ Ο Λ Ι Α Σ Μ Ο Σ

Γιώργος Οικονομάκης

1. ΤΟ «ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΡΟΪΟΝ ΣΤΟ *ΚΕΦΑΛΑΙΟ*»

Κεντρικό στοιχείο της προβληματικής της συζητούμενης εισήγησης είναι ότι από τις υποθέσεις ανάλυσης του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* απουσιάζει ο ζωντανός ταξικός παράγοντας αντίστασης και πάλης απέναντι στην καπιταλιστική τάξη, δηλαδή η εργατική τάξη: Απουσιάζουν τα (οικονομικά και πολιτικά) αποτελέσματα της ταξικής-εργατικής πάλης.

Εξαίρεση η πάλη για τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας. Εκεί, ο Μαρξ αναδεικνύει ότι «η δημιουργία μιας κανονικής εργάσιμης ημέρας είναι το προϊόν ενός μακρόχρονου, περισσότερο ή λιγότερο συγκαλυμμένου εμφύλιου πολέμου ανάμεσα στην τάξη των κεφαλαιοκρατών και την εργατική τάξη» (Μαρξ, 1978α: 313).

Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο στο ζήτημα του καθορισμού του (πραγματικού) μισθού. Στην περίπτωση αυτή, ο Μαρξ, ακολουθώντας τη γραμμή σκέψης της κλασικής –και ιδίως της ρικαρδιανής– Πολιτικής Οικονομίας, αγνοεί τα αποτελέσματα της ταξικής πάλης. Ο εμφύλιος πόλεμος καπιταλιστών-εργατών εξαφανίζεται στον καθορισμό των μισθών.

Η συζητούμενη εισήγηση δίνει μεγάλο βάρος στο ζήτημα αυτό. Επομένως, εδώ θα εστιάσω και εγώ τον κριτικό σχολιασμό μου.

2. ΟΙ ΜΙΣΘΟΙ ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ Η «ΣΥΜΜΕΤΡΙΑ» ΚΑΠΕΛΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΩΝ

Η εισήγηση πρώτα από όλα δείχνει να αμφισβητεί τη βασική θέση της μαρξικής εργασιακής θεωρίας της αξίας αναφορικά με τη θεωρία των μισθών, σύμφωνα με την οποία: *η αξία της εργασιακής δύναμης είναι η αξία των μέσων συντήρησης που μπαίνουν στον πραγματικό μισθό του εργάτη.*

Κατά την εισήγηση, δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν *«σύμμετρα»* η αξιακή αποτίμηση ενός καπέλου, για παράδειγμα, και οι μεταβολές της, και η αξία της εργασιακής δύναμης, δηλαδή η αξία του πραγματικού μισθού και οι

μεταβολές της. Το μόνο κοινό αφορά την παραγωγή αυτή καθαυτήν: καπέλα έναντι ειδών κατανάλωσης.

Μία τέτοια «συμμετρία» έχει ως αποτέλεσμα «ο εργάτης [να] εξαφανίζεται και [να] αντιπροσωπεύεται από πράγματα. Όπως επισημάνθηκε από έναν μαθητή του Ρικάρντο, είναι η παραγωγή εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων».

3. ΕΝΑΣ ΠΡΩΤΟΣ ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Ο «σύνδεσμος» αξιακή αποτίμηση ενός καπέλου και αξιακή αποτίμηση των μέσων συντήρησης του εργάτη δεν σημαίνει και «συμμετρία» καπέλων και εργασιακής δύναμης. *Σημαίνει, όμως, ότι η θεωρία των μισθών του Μαρξ αναπτύσσεται στη βάση της εργασιακής θεωρίας της αξίας.*

Σωστά επισημαίνεται στην εισήγηση ότι στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης στο νοικοκυριό αναπτύσσεται «[μ]ια δεύτερη στιγμή της παραγωγής στην οποία [...] αξίες χρήσης [είδη κατανάλωσης] (καθώς και συγκεκριμένη, μη υπολογιζόμενη εργασία) καταναλώνονται με σκοπό την προετοιμασία της εργασιακής δύναμης για την ανταλλαγή».

Αλλά η διαφορά αυτή, μεταξύ άλλων σημαντικών διαφορών, υπενθυμίζει ότι «η μισθωτή εργασία έχει μια ιδιαιτερότητα, και η εργασιακή δύναμη διαφέρει πολύ από ένα τυπικό εμπόρευμα» (Arthur, 2003: 57).

Η εργασιακή δύναμη πράγματι δεν (ανα)παράγεται σαν εμπόρευμα στην καπιταλιστική παραγωγή αλλά εκτός αυτής. Ωστόσο, το κεφάλαιο αναγκαστικά και άμεσα συνεισφέρει στην παραγωγή της, καθώς:

1. αγοράζει ως μεταβλητό κεφάλαιο με τη μορφή χρηματικών μισθών εργασιακή δύναμη και
2. παράγει τα εμπορεύματα που εισέρχονται στην κατανάλωση της εργατικής τάξης (Fine, 2008: 5).

Η κριτική περί αντιπροσώπευσης του εργάτη από πράγματα, περί θεωρίας κοστών παραγωγής στον Μαρξ κτλ., είναι μάλλον μία υπερβολή, καθώς, ως γνωστόν, στη μαρξική θεωρία δεν παράγει νέα αξία η αξία της εργασιακής δύναμης, δηλαδή το μεταβλητό κεφάλαιο, αλλά «η ξοδευόμενη εργασιακή δύναμη» (Σταμάτης, 1997: 68).

Και όπως ο ίδιος ο Μαρξ επισημαίνει: «η εργασία σαν διαδικασία είναι, στην πραγματικότητα, η ουσία και το μέτρο της αξίας, όχι αξία» (Marx [Internet], σχετικά και: Μαρξ, 1978α: 554), δηλαδή, «η εργασία δεν είναι αξία» (Arthur, 2003: 58).

4. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΜΙΣΘΟΥ ΩΣ ΚΑΘΟΡΙΣΜΕΝΗ ΠΟΣΟΤΗΤΑ ΜΕΣΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΣΤΟΝ ΜΑΡΞ ΚΑΙ Η «ΡΙΚΑΡΔΙΑΝΗ ΠΡΟΕΠΙΛΟΓΗ» ("RICARDIAN DEFAULT")

Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* (βλ. Μαρξ, 1978α: 185, 535, 538) ο Μαρξ υποστηρίζει ότι η αξία της εργασιακής δύναμης αντιστοιχεί σε/ορίζεται ως προς έναν δεδομένο πραγματικό μισθό (= ορισμένη ποσότητα μέσων συντήρησης) και ότι εκείνο που αλλάζει με την αλλαγή της παραγωγικότητας της εργασίας είναι η αξία –όχι η μάζα– αυτών των μέσων συντήρησης.

Η θέση του Μαρξ για δεδομένο επίπεδο πραγματικού μισθού αποτελεί την αιχμή κριτικής της συζητούμενης εισήγησης στη θεωρία των μισθών του Μαρξ, καθώς το δεδομένο επίπεδο πραγματικού μισθού εκλαμβάνεται ως πλήρως αποσυνδεμένο από την ταξική πάλη, ενώ υποστηρίζεται ότι ανάγεται σε μία, θα λέγαμε, λογική *«σιδηρού νόμου των μισθών»*, κατά τους Φυσιοκράτες και τελικώς τον Ρικάρντο (βλ. σχετικά, Rubin, 1994: 192).

Στη βάση αυτή, η εισήγηση υποστηρίζει ότι ο Μαρξ ακολουθεί τη «Ρικαρδιανή Προεπιλογή» ("Ricardian Default") στη θεωρία του των μισθών, και επομένως, στο έδαφος της κλασικής (ρικαρδιανής) Πολιτικής Οικονομίας εν συνεχεία αναπτύσσει τη θεωρία του για τη σχετική υπεραξία.

5. ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΜΙΣΘΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΙΚΗ ΠΑΛΗ: ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΧΟΛΙΟ

Αντίθετα από την εισήγηση, θεωρώ ότι η ανάλυση του Μαρξ για τους μισθούς ενσωματώνει την ταξική πάλη αλλά στη βάση δομικών καθορισμών.

Θα εστιαστώ στο σχετικό ζήτημα αφήνοντας έξω από το σχολιασμό μου άλλα ζητήματα, όπως το κατά πόσο στον Μαρξ συναντάμε μία ολοκληρωμένη θεωρία των μισθών, άλλες εκτός *Κεφαλαίου* αναπτύξεις του Μαρξ στο θέμα των μισθών κτλ.

Σημειώνω, ωστόσο, ότι ο δεδομένος πραγματικός μισθός δεν αποτελεί μία θεωρητική αφαίρεση, αλλά εισάγει το ιστορικό στοιχείο –έστω και ελλειπτικά– σε μία ανάλυση που βασίζεται στη θεωρητική αφαίρεση, όπως εκείνη του *Κεφαλαίου* (βλ. και Fine, 2008: 9-10).

Γράφει ο Άρθουρ (Arthur, 2003: 56): «Ο μισθός ορίζεται μέσω της ταξικής πάλης, στο πλαίσιο ενός ιστορικά δεδομένου επιπέδου διαβίωσης». Σύμφωνα με αυτή την προβληματική, η ταξική πάλη για τον ορισμό του μισθού διεξάγεται «στο πλαίσιο ενός ιστορικά δεδομένου επιπέδου διαβίωσης». Η ταξική πάλη εδώ έχει αναφορά στη συγκυρία σε αντιδιαστολή με το «ιστορικά δεδομένο», που, όπως θα υποστηρίξω, αναφέρεται στην ιστορική συμπύκνωση της ταξικής πάλης στο πεδίο ενός κοινωνικού σχηματισμού.

6. «ΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΕΣ» ΚΑΙ ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΙΣΘΩΝ ΣΤΟΝ ΜΑΡΞ

Η θεωρία των μισθών στον Μαρξ αποτελεί πρωτίστως μία θεωρία της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης από το κεφάλαιο. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας μπορούμε να διακρίνουμε τρεις «κατηγορίες» μισθών, με διαφορετικές «χρονικότητες» και καθορισμούς, οι οποίες ωστόσο αλληλοδιαπλέκονται και, σε κάθε περίπτωση, συναρθρώνονται με την ταξική πάλη (Οικονομάκης και Σωτηρόπουλος, 2006):

1. τον πραγματικό μισθό,
2. την αξία της εργασιακής δύναμης,
3. την τιμή της εργασιακής δύναμης στην αγορά.

7. Ο ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΜΙΣΘΟΣ

Εξωτερικός ως προς τη *συγκυρία* της ταξικής πάλης καθορισμός του πραγματικού μισθού – ιστορικός καθορισμός ή ιστορική συμπύκνωση της ταξικής πάλης στο πεδίο ενός κοινωνικού σχηματισμού. Ο πραγματικός μισθός είναι σταθερός για μία μάλλον μακροχρόνια περίοδο.

Γράφει ο Μαρξ (1978α: 184):

> ... Η ίδια η έκταση των λεγόμενων απαραίτητων αναγκών, όπως και ο τρόπος της ικανοποίησής τους, είναι ιστορικό προϊόν και γι' αυτό εξαρτιέται κατά ένα μεγάλο μέρος από τη βαθμίδα του πολιτισμού μιας χώρας, και ανάμεσα στ' άλλα ουσιαστικά από το μέσα σε ποιες συνθήκες κι επομένως με τι συνήθειες και απαιτήσεις της ζωής σχηματίστηκε η τάξη των ελεύθερων εργατών. Έτσι, αντίθετα από τ' άλλα εμπορεύματα, ο καθορισμός της αξίας της εργατικής δύναμης περιέχει ένα ιστορικό και ηθικό στοιχείο. Ωστόσο, για μια ορισμένη χώρα και μια ορισμένη περίοδο, είναι δοσμένο το μέσο σύνολο των αναγκαίων μέσων συντήρησης...

Υπό την έννοια αυτή –και για δεδομένη την παραγωγικότητα της εργασίας–, ο προσδιορισμός της αξίας της εργασιακής δύναμης, πράγματι, «διαφέρει πολύ από ένα τυπικό εμπόρευμα», στην ανάλυση του Μαρξ.

Αντίθετα από την εισήγηση, θεωρώ ότι το «ιστορικό και ηθικό στοιχείο» ενσωματώνει (έστω άρρητα) την ταξική πάλη στην ιστορική της αποκρυστάλλωση στο πεδίο ενός κοινωνικού σχηματισμού, εφόσον η «βαθμίδα του πολιτισμού» αλλά και οι «συνθήκες» υπό τις οποίες συγκροτήθηκε η εργατική τάξη είναι αποτελέσματα της ταξικής πάλης.

Ο πραγματικός μισθός εκφράζει τις εμπειρικά διαπιστωμένες, αναπαρα-

γόμενες ανισότητες των πραγματικών μισθών μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών.

Ως εκ τούτου, στο ερώτημα πώς και πότε ο πραγματικός μισθός ενσωματώνει ανόδους στην παραγωγικότητα της εργασίας δεν μπορεί να υπάρξει απάντηση σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο, καθώς ανάγεται στη συγκεκριμένη ιστορία της ταξικής πάλης (βλ. και Fine, 2008: 9-10).

Ένας έτσι προσδιορισμένος πραγματικός μισθός δεν αντιστοιχεί σε ένα ελάχιστο μέσων διαβίωσης. Αντιθέτως, εξασφαλίζει την αριθμητική αύξηση της εργατικής τάξης (Μαρξ, 1978β: 1054-1055· Μαρξ 1978α: 602).

Διακυμαίνεται βραχυχρόνια (με προς τα κάτω ανελαστικότητα = το φυσικό κατώτατο όριο μέσων συντήρησης) γύρω από το δεδομένο ιστορικοκοινωνικά μέγεθός του ως αποτέλεσμα των μεταβολών στην τιμή της εργασιακής δύναμης στην αγορά.

8. Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ

Ρυθμιστική τιμή ως αξιακή μετάφραση του πραγματικού μισθού –δεδομένη για κάθε τεχνική βάση παραγωγής, άρα και παραγωγικότητα της εργασίας, όπως αυτή καθορίζεται από *τη μέση περίοδο* ή την περίοδο άνθησης του βιομηχανικού κύκλου– σταθερή επομένως για μία μάλλον μεσομακροχρόνια περίοδο (βλ. Μαρξ, 1978β: 154-155, 455, 616-617· Μαρξ, 1978α: 655).

Η κάθε φορά αξία της εργασιακής δύναμης που αντιστοιχεί στον πραγματικό μισθό αποτελεί έκφραση του ταξικού ανταγωνισμού στη μεσομακροχρόνια περίοδο, τουλάχιστον εάν θεωρήσουμε την τεχνική και την εξέλιξή της (επομένως, και την αύξηση στην παραγωγικότητα της εργασίας) ως έκφραση της ταξικής επίθεσης του κεφαλαίου ενάντια στην εργασία για την αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσής της (βλ. Μαρξ, 1978α: 452).

Η αξία της εργασιακής δύναμης καθορίζει ως «εναπομένον» αξιακό μέγεθος την υπεραξία (Μαρξ, 1978α: 536-537).

Για δεδομένη την παραγωγικότητα της εργασίας, διακυμαίνεται βραχυχρόνια με τις βραχυχρόνιες διακυμάνσεις στην τιμή της εργασιακής δύναμης στην αγορά (αξιακή έκφραση των τιμών της εργασιακής δύναμης στην αγορά).

Αντιστοίχως προς τον πραγματικό μισθό, η αξία της εργασιακής δύναμης δεν καθορίζεται από το κατώτατο όριό της (= αξία του φυσικού κατώτατου ορίου μέσων συντήρησης) (Μαρξ, 1978α: 535).

9. Η ΤΙΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ

Την αξία της εργασιακής δύναμης πρέπει να τη διακρίνουμε από τη (χρηματική) τιμή της στην αγορά (Μαρξ, 1978α: 555, 561). Όπως γράφει ο Μαρξ

(1978α: 555), η αξία της εργασιακής δύναμης είναι «η ρυθμιστική τιμή που επιβάλλεται πάνω στις τυχαίες τιμές της εργασίας στην αγορά» και αντιστοιχεί στην «"αναγκαία τιμή" (Φυσιοκράτες)» ή στη «"φυσική τιμή της εργασίας" (Άνταμ Σμιθ [Adam Smith])».

Διακυμαίνεται γύρω από την αξία της εργασιακής δύναμης (τη ρυθμιστική τιμή) ή είναι η διακύμανση της αξίας της εργασιακής δύναμης γύρω από το καθοριζόμενο ως ρυθμιστική τιμή μέγεθός της, ανάλογα με τις περιόδους του βιομηχανικού κύκλου.

Οι περίοδοι του βιομηχανικού κύκλου καθορίζουν τη διαστολή και συστολή του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού (= μεταβολή της ζήτησης αλλά και της προσφοράς εργασίας) (βλ. Μαρξ, 1978α: 655, 660-663, σχετικά και 642).

Η τιμή της εργασιακής δύναμης στην αγορά εξαρτάται, επομένως, από τη συσσώρευση κεφαλαίου στη (βραχυχρόνια) συγκυρία της ταξικής πάλης.

Εμφανίζει ανελαστικότητα προς τα κάτω αντιστοίχως προς τον πραγματικό μισθό και την αξία της εργασιακής δύναμης (βλ. και Μαρξ, 1978α: 535).

Σε πραγματικούς όρους (για δεδομένη την αξία του χρήματος/σταθερές τιμές), η (χρηματική) τιμή της εργασιακής δύναμης στην αγορά εκφράζει τις βραχυχρόνιες διακυμάνσεις του πραγματικού μισθού γύρω από το δεδομένο ιστορικοκοινωνικά μέγεθός του (όπως μπορεί να συναχθεί από την ανάλυση του Μαρξ, 1979: 339-341).

Η κατ' αυτό τον τρόπο καθοριζόμενη τιμή της εργασιακής δύναμης στην αγορά (εξαρτημένη μεταβλητή, κατά τον Μαρξ) εξαρτάται συνεπώς από τη συσσώρευση του κεφαλαίου, ενώ η συσσώρευση (η ανεξάρτητη εδώ, κατά τον Μαρξ, μεταβλητή) (βλ. Μαρξ, 1978α: 642) εξαρτάται με τη σειρά της από τον υπερκαθορισμό της ταξικής πάλης –στη (βραχυχρόνια) συγκυρία (= περίοδοι του βιομηχανικού κύκλου) και στο ιστορικό πεδίο ενός κοινωνικού σχηματισμού– επί των «εσωτερικών νόμων» της καπιταλιστικής διευρυμένης αναπαραγωγής.

Όπως σημειώνει ο Μαρξ:

> ... Η άνοδος της τιμής της εργασίας κρατιέται [...] μέσα σε όρια, που όχι μόνο αφήνουν άθικτη τη βάση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, μα εξασφαλίζουν και την αναπαραγωγή του σε αναπτυσσομένη κλίμακα... (Μαρξ, 1978α: 643).

> ... Χέρι-χέρι [...] με την αναπτυσσόμενη παραγωγικότητα της εργασίας πάει [...] το φτήναιμα του εργάτη, άρα και η αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας, ακόμα και στην περίπτωση που ανεβαίνει ο πραγματικός μισθός. Ποτέ ο μισθός δεν ανεβαίνει στην ίδια αναλογία που αυξάνει η παραγωγικότητα της εργασίας... (Μαρξ 1978α: 625-626).

Σε αντίθετη περίπτωση –και ως αποτέλεσμα των αγώνων της εργατικής τάξης για μεγαλύτερη συμμετοχή στη διανομή του εισοδήματος–, εμφανίζονται οι κρίσεις «υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου», που ταυτόχρονα αποτελούν και μηχανισμό αποκατάστασης της κερδοφορίας (Μαρξ 1978-β: 317 κ.ε.).

◊ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Arthur, Chr.J. (2003). «Κεφάλαιο και Εργασία». *Θέσεις*, τ. 82 (Ιανουάριος-Μάρτιος), σσ. 53-77.

Fine, B. (2008). "Intervention Debating Lebowitz: Is Class Conflict the Moral and Historical Element in the Value of Labour-Power?". *Historical Materialism* 16, σσ. 105-114.

Μαρξ, Κ. (1978α). *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1978β). *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙΙ. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1979). *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙ. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Marx, K. (Internet). *Economic Manuscripts of 1861-63*, Vol. 34, *MECW*, σσ. 61-86. Διαθέσιμο σε: http://marxists.anu.edu.au/archive/marx/works/1861/economic/ch36.htm.

Οικονομάκης, Γ. – Σωτηρόπουλος, Δ.Π. (2006). «Οι μισθοί στον Μαρξ: Μια διερεύνηση της μαρξικής προβληματικής στο *Κεφάλαιο*». *Θέσεις*, τ. 95 (Απρίλιος-Ιούνιος), σσ. 109-125.

Rubin, I.I. (1994). *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*. Αθήνα: Κριτική.

Σταμάτης, Γ. (1997). *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ο καπιταλισμός του Μαρξ και ο δικός μας

Ετιέν Μπαλιμπάρ

Επιστρέφουμε (για άλλη μια φορά) στο γονιμοποιό κείμενο του *Κεφαλαίου* του Μαρξ (που ο πρώτος τόμος του εκδόθηκε ξεχωριστά το 1867) μετά από 150 χρόνια χρήσεων και καταχρήσεων, κατανοήσεων και παρανοήσεων. Είναι σαν να κλείνει ένας μεγάλος ιστορικός κύκλος. Καθώς συμβαίνει να συμμετείχα σε ένα πρόγραμμα που λεγόταν «Διαβάζοντας το *Κεφάλαιο*» και έλαβε χώρα πριν από πενήντα χρόνια υπό την καθοδήγηση του Λουί Αλτουσέρ, θα θέσω στον εαυτό μου το ακόλουθο ερώτημα: Τι είδους ανάγνωση χρειαζόμαστε σήμερα για να καταλάβουμε τον ισχυρισμό του Μαρξ ότι είχε εγκαινιάσει μια «κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» (η οποία είναι πιο αναγκαία από ποτέ, εάν θέλουμε να αντιμετωπίσουμε τις τελευταίες εξελίξεις του καπιταλισμού), και συγχρόνως για να μείνουμε πιστοί στο σχέδιο του Μαρξ να αρθρώσει αυτή την κριτική με μία *πολιτική πρακτική* (ή με ένα σύνολο πρακτικών) ικανή να υπερβεί τον καπιταλισμό ως κοινωνικό σύστημα;

Η απάντησή μου είναι η εξής: Περισσότερο από ποτέ, η ανάγνωση αυτή πρέπει να είναι μια *μετασχηματιστική ανάγνωση*. Πρέπει να βασίζεται σε μια ορθή φιλολογική και εννοιολογική κατανόηση των επιχειρημάτων του Μαρξ, που σημαίνει έναν μετασχηματισμό του πραγματικού, αυθεντικού Μαρξ, όχι ενός Μαρξ στρεβλωμένου, κολοβωμένου ή φανταστικού – όθεν η σημασία όλης αυτής της ερμηνευτικής εργασίας και των εκδόσεων, που αναφέρει στην αρχή του τόμου αυτού ο Μίχαελ Χάινριχ. Κατά βάση, όμως, πρέπει τελικά να αποβλέπει στο να *ξαναγράψει το Κεφάλαιο* (ή ένα ισοδύναμό του για την εποχή μας). Θέλω να συμβάλω σε αυτή τη συλλογική δουλειά, φροντίζοντας ταυτόχρονα να τη διακρίνω από μια *ανασκευή*, έστω κι αν κάποιες κεντρικές προτάσεις του Μαρξ θα χρειαστεί να απορριφθούν ή και να αντιστραφούν ακόμη. Πρόκειται για μία νέα θεμελίωση ή για μία αλλαγή στην «αξιωματική» του έργου, η οποία θα επηρεάσει πολλαχώς τις συνέπειες των προκειμένων του.

◊ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

Θα ξεκινήσω –όχι τυχαία– με μια εξέταση της *εγγενούς έννοιας* υπό την οποία το *Κεφάλαιο* είναι ένα *ανολοκλήρωτο* έργο. Ο λόγος δεν είναι μόνο ότι ο ίδιος ο Μαρξ δεν «τέλειωσε» το γράψιμο αυτών που είχε σχεδιάσει προς δημοσίευση,

αλλάζοντας συνεχώς το πλάνο ή τη σειρά της παρουσίασης, αλλά και ότι το γραπτό του οδηγεί σε ποικίλες απορίες, οι οποίες έπρεπε να εξουδετερωθούν, να αναβληθούν ή να απωθηθούν από τον ίδιο τον Μαρξ. Χρησιμοποιώ λοιπόν το αρνητικό επίθετο σαν ενεργητικό ρήμα: «ο Μαρξ “ανολοκλήρωσε” το *Κεφάλαιο*», με έναν τρόπο που κυριάρχησε και ακόμη κυριαρχεί στις χρήσεις μας και στην κατανόησή μας. Πρέπει να «ανοίξουμε» το μαύρο κουτί και να εξαγάγουμε τις συνέπειες του ελλείποντος συμπεράσματος από τις ίδιες τις προκείμενες. Ξεχωρίζω (ιδεατά) τρεις τύπους αποριών ή δυσκολιών:

Ο *πρώτος τύπος απορίας* έχει να κάνει με την αμφισημία της «ιστορικής τάσης» που απορρέει, στην παρουσίαση του Μαρξ, από τους «νόμους της καπιταλιστικής συσσώρευσης» έτσι όπως ορίζεται στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* (και ξανά στον λεγόμενο τρίτο τόμο). Στο προτελευταίο κεφάλαιο του πρώτου τόμου (μία παράξενη διάταξη την οποία έχω σχολιάσει αλλού) βρίσκουμε τη διακηρυκτική διατύπωση για την «απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών». Λαμβάνοντας υπόψη μας διάφορες στιγμές του κειμένου (συμπεριλαμβανομένου του «Αδημοσίευτου Έκτου Κεφαλαίου»), μπορούμε να εντοπίσουμε τουλάχιστον τρεις τάσεις ή εκβάσεις που είναι λογικά δυνατές:

1. Αυτή που κυρίως συνδέθηκε με τη διατύπωση περιλαμβάνει την ιδέα ότι υπάρχει μια αναγκαία τάση προς την κατάργηση του καπιταλισμού ως συνέπεια των «εμμενών» νόμων του τελευταίου. Όθεν η επίμονη καταφυγή στο διαλεκτικό μοντέλο της «άρνησης της άρνησης». Αυτή είναι μάλιστα η καθιερωμένη «επαναστατική» ερμηνεία, που επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ο Μαρξ, σε μία υποσημείωση, συνοψίζει ρητά την «αποκαλυπτική» πρόβλεψη της κομμουνιστικής επανάστασης την οποία είχε προτείνει στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* κάπου είκοσι χρόνια νωρίτερα, όταν πίστευε ότι η κατάρρευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν θα αργούσε. Έχει ενδιαφέρον όμως ότι, εάν δούμε τις αναπτύξεις που προτείνονται στο εικοστό έβδομο κεφάλαιο του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* έτσι όπως τον ανασύστησε ο Ένγκελς, και ο οποίος φυσικά *προηγείται* του πρώτου τόμου από τη σκοπιά της συγγραφής του από τον Μαρξ, βρίσκουμε ακριβώς την ίδια ορολογία και το ίδιο διαλεκτικό παιχνίδι με την ιδέα μίας «απαλλοτρίωσης» που αρνείται τον εαυτό της. Ωστόσο, αυτά τώρα συνδέονται με μία περιγραφή εκείνων των κοινωνικών μορφών που δημιουργούνται από τον ίδιο τον καπιταλισμό και μπορούν να ιδωθούν σαν προεικονίσεις ή όργανα της υπέρβασής του «εντός του ίδιου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής»: δηλαδή της χρηματικής πίστωσης και της συγκεντροποιητικής λειτουργίας των τραπεζών, και πολύ διαφορετικά (αν όχι αντίθετα), των συνεργατικών εργοστασίων των εργατών. Αν όχι ακριβώς «ρεφορμιστική», η περιγραφή αυτή παραπέμπει ωστόσο σε μία ουσιώδη *συνέχεια*,

όχι σε μία αντιστροφή ή μία βίαιη ρήξη. Εδώ έχουμε ήδη μία αμφισημία. Όμως, υπάρχουν κι άλλες.

2. Ακολουθώντας μία πολύ διαφορετική λογική ανάλυσης και επιχειρηματολογίας, το κρίσιμο κεφάλαιο στον πρώτο τόμο για την «Εργάσιμη Ημέρα» (κεφάλαιο 9) περιγράφει μία μακρά σειρά ταξικών αγώνων (με την παρέμβαση του κράτους) που παρουσιάζονται από τον Μαρξ σαν στιγμές ενός «παρατεταμένου εμφύλιου πολέμου».[1] Αυτός ο εμφύλιος ή κοινωνικός πόλεμος παράγει ξεκάθαρα μετασχηματισμούς στη μορφή της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και στις ίδιες τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (όχι μόνο νομικούς φραγμούς ή *περιορισμούς*), ιδίως καθόσον επισπεύδει την τάση να αντικατασταθούν η εντατικοποίηση της εργασίας και η αύξηση της παραγωγικότητας από την απλή επιμήκυνση του χρόνου εργασίας, εισάγοντας έτσι αυτό που έμελλε να ονομαστεί «πραγματική υπαγωγή» και «σχετική υπεραξία». Εάν όμως μείνουμε στο γράμμα του επιχειρήματος, αυτό που σκιαγραφεί είναι μία προοπτική απεριόριστης κοινωνικής σύγκρουσης εντός της καπιταλιστικής σχέσης παραγωγής, χωρίς συγκεκριμένο προβλέψιμο τέλος. Όπως παρατηρεί ο Μαρξ σε μία διάσημη διατύπωση, «ανάμεσα σε ίσα δίκαια, αυτό που αποφασίζει είναι η βία/εξουσία (Gewalt)» – αλλά η απόφαση αυτή είναι πάντοτε αναστρέψιμη.
3. Τέλος, έχουμε την πιο ανησυχητική δυνατότητα, όπως σκιαγραφείται σε ορισμένα χωρία του «Αδημοσίευτου Κεφαλαίου»: μία *μηδενιστική* τάση, τρόπον τινά, βασισμένη στην ιδέα πως, όταν η «πραγματική υπαγωγή» της εργασιακής δύναμης στην καπιταλιστική μορφή επεκτείνεται από τη σφαίρα της παραγωγής στην ίδια τη σφαίρα της *αναπαραγωγής*, ο καπιταλισμός γίνεται από μια άποψη ικανός να ελέγχει τη ζωή των μεμονωμένων εργατών, από τη γέννηση μέχρι το θάνατό τους, πράγμα που κάνει προβληματική την ίδια τη δυνατότητα αντίστασης. Αυτός ίσως είναι ένας (αλλά μόνο ένας) από τους λόγους για τους οποίους ο Μαρξ αποφάσισε τελικά να μη συμπεριλάβει αυτές τις αναπτύξεις στο δημοσιευμένο του βιβλίο.

Έχει σημασία να παρατηρήσουμε ότι, παρόλο που όλες αυτές οι δυνατότητες υπόκεινται σε ιστορικές συνθήκες για την πραγμάτωσή τους, ιδίως όταν έχουμε να εκτιμήσουμε τις επιπτώσεις των «αντίρροπων τάσεων», παραμένουν εντός του πλαισίου αυτού που θα ονόμαζα «εξελικτικιστική» αντίληψη της Ιστορίας, με μία γραμμική χρονικότητα. Πρόκειται για ένα επιστημολογικό προαπαιτούμενο που ο ίδιος ο Μαρξ θα αρχίσει να του ασκεί

1. Συμφωνώ απολύτως με τον Μάικλ Λίμποβιτς ως προς τη σημασία αυτού του κεφαλαίου για κάθε ερμηνεία του *Κεφαλαίου* που συνδυάζει τη θεωρητική και την πολιτική σκοπιά.

εν μέρει κριτική πολύ αργότερα μόνο, στην αλληλογραφία του με τη Ρωσίδα λαϊκίστρια Βέρα Ζασούλιτς (Vera Zasulich) (αν και χωρίς να επιδοθεί σε μία γνήσια διόρθωση). Η αυθεντική *ιστορικοποίηση* της έννοιας του κεφαλαίου «διέφυγε» ξανά από τις περισσότερες μαρξιστικές θεωρίες του *ιμπεριαλισμού*, από τον Ρούντολφ Χίλφερντινγκ (Rudolf Hilferding) έως τον Νικολάι Μπουχάριν (Nikolai Bukharin) και τον Λένιν, και εφαρμόστηκε μόνο από τη Ρόζα Λούξεμπουργκ, στη *Συσσώρευση του κεφαλαίου* (1913), όπου η γενική ιδέα ότι το κεφάλαιο μπορεί να «αναπαραχθεί» μόνο μέσω της παράκαμψης μίας διαρκούς επέκτασης σε «εξωτερικούς» τρόπους παραγωγής μέσα από την αποικιοκρατία συνδυάζεται με μία «ρομαντική» εξήγηση των κρίσεων βάσει της υπερπαραγωγής και της υποκατανάλωσης (ή της «ανισορροπίας» μεταξύ των τομέων I και II), πράγμα περισσότερο συζητήσιμο. Από αυτή τη ρήξη, ορισμένοι «ανορθόδοξοι» μαρξιστές θα προχωρούσαν αργότερα στην κατεύθυνση των «θεωριών της εξάρτησης» και της «ανάλυσης των κοσμοσυστημάτων» (στην οποία θα επανέλθω στο τρίτο μέρος αυτού του κειμένου).

Πρέπει κανείς να συγκρίνει με αυτές τις πολλαπλές εκβάσεις τις *διακλαδώσεις* ή τα *σημεία αίρεσης* που μπορούν να εντοπιστούν *στην πορεία* της επιχειρηματολογίας και του ίδιου του Μαρξ. Όπως τις κατανοώ εγώ, είναι πολύ κοντά σε αυτό που ο Ντέιβιντ Χάρβεϊ (David W. Harvey) έχει περιγράψει με οξυδέρκεια ως «σημεία έντασης» στη θεωρία του Μαρξ, επιμένοντας ιδιαιτέρως (στον δεύτερο τόμο του) στο ζήτημα της σχετικοποίησης της *πίστωσης*, τόσο ως λειτουργίας της χρηματικής μορφής της κυκλοφορίας (ή, με τους όρους της Σουζάν ντε Μπρινόφ [Suzanne De Brunhoff], της αναπαραγωγής του καθολικού ισοδυνάμου), όσο και ως αναγκαίας συνθήκης της καπιταλιστικής συσσώρευσης και οικονομικής πολιτικής.[2] Όταν ξαναδιαβάζουμε όλες τις διαδοχικές εκδοχές (δημοσιευμένες ή μη) της θεωρίας του Μαρξ για την κυκλοφορία του χρήματος και των εμπορευμάτων, ξεκινώντας με τα *Grundrisse*, συνεχίζοντας με τη *Συμβολή στην κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859) και καταλήγοντας στις διαδοχικές αναθεωρήσεις της πρώτης έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, είναι πραγματικά πολύ εντυπωσιακό το πώς ο Μαρξ αποσιώπησε σταδιακά (δηλαδή ανέβαλε) καθετί που αφορούσε την «πίστωση» (αφήνοντας μόνο την *τυπική δυνατότητα* κρίσεων υπό τη μορφή «καθυστερημένης πληρωμής» ή εξόφλησης χρέους) κι έτσι «έκοψε» ή αφαίρεσε την *καπιταλιστική στιγμή* από τη συνθετική του εικόνα για τον *χρηματικό κύκλο*. Γιατί το έκανε αυτό, και ποιες συνέπειες είχε η απόφασή του στη μαρξιστική κατανόηση της αγοράς και της ίδιας της «αξιακής μορφής», που εξακολουθεί να διχάζει τους αναγνώστες του και τους οπαδούς του σήμερα; Έχει σημασία να τονίσουμε το σημείο αυτό. Το ίδιο κρίσιμο παράδειγμα μας οδηγεί να

2. Βλ. Harvey, D. (2013). *A Companion to Marx's Capital*, τόμος II. London: Verso· De Brunhoff, S. (2015). *Marx on Money*. London: Verso.

εντοπίσουμε «αξιωματικές επιλογές» που έκανε ο Μαρξ για να καταστήσει δυνατή τη διαλεκτική του ανάπτυξη, και οι οποίες εκφράζουν επίσης *ιδεολογικές* ή ακόμη και *μεταφυσικές* προϋποθέσεις. Αυτό είναι ιδιαιτέρως ορατό, πιστεύω, στη χρήση της έννοιας του «πλασματικού κεφαλαίου» (στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*), η οποία δεν παύει να ωθεί τον Μαρξ προς την κατεύθυνση της πρωτοκαθεδρίας της «πραγματικής» συσσώρευσης και της αποκήρυξης της χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας ως «τεχνητού» φαινομένου, έστω κι αν την ίδια στιγμή δείχνει στην πραγματικότητα ότι η αυτονόμηση της πίστωσης και του τόκου είναι εγγενείς διαστάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τι θα ήταν, άλλωστε, ένας «μη κερδοσκοπικός καπιταλισμός»;[3]

Ένα άλλο θεμελιώδες παράδειγμα έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο αναλύει ο Μαρξ την «αναπαραγωγή» της εργασιακής δύναμης, συζητώντας την ισοδυναμία (όπως είχε ισχυριστεί η κλασική Πολιτική Οικονομία) της αξίας της εργασιακής δύναμης (ή του «πραγματικού μισθού») με την αξία των μέσων συντήρησης. Όπως ξέρουμε, αυτό γίνεται κομβικό στοιχείο στο μοντέλο του Μαρξ για την παραγωγή της «σχετικής υπεραξίας». Ωστόσο, από την προνομιακή μας σκοπιά σήμερα (την οποία αφύπνισε η φεμινιστική κριτική), δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι ο Μαρξ αποσιωπά τελείως την ίδια τη *διαδικασία της κατανάλωσης*, χωρίς την οποία δεν θα υπήρχε «αναπαραγωγή». Και ιδίως, παραμένει τυφλός απέναντι στο γεγονός ότι λαμβάνει χώρα δαπάνη κοινωνικής εργασιακής δύναμης και στην ίδια τη σφαίρα της κατανάλωσης, δαπάνη χωρίς την οποία δεν θα υπήρχε κατανάλωση, πρωτίστως υπό τη μορφή της (απλήρωτης) *οικιακής εργασίας* των γυναικών: Η «εργασία» αυτή περιλαμβάνει τον μετασχηματισμό των αντικειμένων κατανάλωσης (μαγείρεμα, ράψιμο κ.ο.κ.), την ηθική, υλική και σεξουαλική «φροντίδα» των ανδρών από τις γυναίκες, και το «μόχθο» της εγκυμοσύνης και της ανατροφής των παιδιών (όλες τους δραστηριότητες που ολοένα και μεγαλύτερο μέρος τους έχει εμπορευματοποιηθεί ως «ανθρώπινο κεφάλαιο», αλλά που παραμένουν εν πολλοίς αόρατες για την οικονομική θεωρία, και στάθηκαν εμπράκτως αόρατες και για τον Μαρξ).[4]

Τέλος, πρέπει να εντοπίσουμε τα γνήσια *επιστημολογικά εμπόδια* που δεν επέτρεψαν στον Μαρξ να αναγνωρίσει τις ρίζες της αμηχανίας του απέναντι

---

3. Θα μπορούσε ίσως να είναι (ή μπορεί και να ήταν, μέχρι ενός σημείου, σε διαφορετικές περιόδους) ένας *ρυθμισμένος* καπιταλισμός που ενσωματώνει αντιθετικούς πολιτικούς συσχετισμούς δυνάμεων, αντί για έναν «καθαρό» τρόπο παραγωγής. Όμως, το ερώτημα του βαθμού στον οποίο οι «ρυθμίσεις» και οι «περιορισμοί» που επιβάλλει η πολιτική (συμπεριλαμβανομένων των ταξικών αγώνων, των κρατικών παρεμβάσεων κ.ο.κ.) πρέπει να αφομοιωθούν στην ίδια την «έννοια» του κεφαλαίου είναι κεντρικό θεωρητικό –και, περιττό να ειπωθεί, πολιτικό– ζήτημα. Ο Μαρξ δίστασε να το κάνει, επειδή ήθελε να διαφυλάξει την ιδέα ότι η μόνη επιλογή είναι η πλήρης έκφραση της καπιταλιστικής λογικής ή η επαναστατική ανατροπή της σε μία σοσιαλιστική/κομμουνιστική κοινωνία. Όμως, όπως υπέδειξα παραπάνω, το πραγματικό σκεπτικό του είναι πολύ πιο αμφίσημο.

4. Βλ. τη συμβολή μου στο *Political Concepts: A Critical Lexicon*, λήμμα «Exploitation», ανακτήθηκε στις 30/5/2017 από: https://www.politicalconcepts.org/balibar-exploitation/

σε συμπεράσματα ή προκείμενες των επιχειρημάτων του. Κάποια μοιάζουν «εξωτερικά», όπως η *a priori* περιγραφή των οικονομικών θεωριών μετά την «αποσύνθεση» της ρικαρδιανής σχολής ως «χυδαίας οικονομίας», χαρακτηρισμός που εμπόδισε πολλούς μαρξιστές (αν και όχι όλους) να συνεχίσουν την «κριτική» εργασία θίγοντας τις σύγχρονες οικονομικές θεωρίες και τον οικονομικό λόγο. Άλλα μοιάζουν «εσωτερικά», όπως η σύγχυση –υπό την επωνυμία «αφηρημένη εργασία»– δύο διαφορετικών θεωρητικών λειτουργιών: αφενός, της λειτουργίας που καθιστά τις αξίες μετρήσιμες ή (διαφορετικά) ορίζει μια κοινή μονάδα μέτρησης των εμπορευμάτων (που αναφέρεται ενίοτε ως «νόμος της αξίας»), και αφετέρου, της λειτουργίας της *αξιοποίησης* (διατήρησης των υπαρκτών αξιών και πρόσθεσης ενός πλεονάσματος ή υπεραξίας που πηγάζει από την υπερεργασία). Ωστόσο, διόλου δεν αποκλείεται τα εξωτερικά και τα εσωτερικά εμπόδια να είναι απλώς δύο όψεις του ίδιου νομίσματος και να έχουν να κάνουν με την ιδέα της «προτεραιότητας της παραγωγής έναντι της κυκλοφορίας» ή με το χαρακτηρισμό των μορφών κυκλοφορίας ως απλώς «φαινομένων» μίας βαθύτερης «ουσίας» που μπορεί να εξαχθεί από αυτά. Η ιδέα αυτή αρθρώνεται με τη μεγάλη σύνθεση μίας «Πολιτικής Οικονομίας της εργασίας» και μίας «Πολιτικής Οικονομίας του κεφαλαίου». Ο Μαρξ σίγουρα δεν επινόησε την ιδέα μίας «Πολιτικής Οικονομίας της εργασίας» (που αναδύθηκε στο πλαίσιο του «ρικαρδιανού σοσιαλισμού»), έτεινε όμως να εντάσσει και τον εαυτό του σε αυτή τη διχοτόμηση, έστω κι αν προσπάθησε να της δώσει έναν πιο εκλεπτυσμένο ορισμό. Οι καπιταλιστές τοποθετούνται «εκ φύσεως» (δηλαδή ως συνέπεια του φετιχισμού των φαινομένων) σε μία οπτική που υπάγει την παραγωγή στην κυκλοφορία, ενώ οι εργάτες, ως *ζωντανές εργατικές δυνάμεις*, τείνουν να υιοθετούν την αντίθετη οπτική: Εξηγούν την κυκλοφορία ως υποδεέστερη σε σχέση με την παραγωγή – μία οπτική με την οποία ήθελε να ταυτιστεί και ο Μαρξ.

Με αυτές τις σκέψεις, φτάνουμε στη υπόθεση ότι όλες οι απορίες του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* συνδέονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με την αντίληψή του για το «σοσιαλισμό» και/ή τον «κομμουνισμό» ως *αντιστροφές* των καπιταλιστικών «μορφών» και «νόμων», αντίληψη που μοιάζει να είναι το βασικό πρόβλημα πίσω από τις εντάσεις, τις διακλαδώσεις, τα σημεία έντασης, τα εμπόδια κ.ο.κ. Ακριβέστερα, η αντιστροφή αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί *δευτερεύουσα*, καθώς «αντιστρέφει» και η ίδια τις *πρωταρχικές αντιστροφές* που είχαν λάβει χώρα (υποθετικά) όταν ο καπιταλισμός μετασχημάτισε τις «προσωπικές σχέσεις» σε «αφηρημένες» και «απρόσωπες». Όθεν η επιμονή στην κατηγορία της άρνησης της άρνησης. Ωστόσο, πρέπει να έχει κανείς υπόψη του ότι, εάν αμφισβητηθεί αυτή η «κατοπτρική» αντίληψη, η πολιτική χρήση του *Κεφαλαίου* καθίσταται προβληματική (πράγμα που είναι, υποθέτω, ακριβώς ό,τι χρειαζόμαστε σήμερα).

◊ ΘΕΩΡΙΑ

Αυτή είναι η κυριότερη ενότητα του κειμένου μου (ιδεατά τουλάχιστον, διότι είναι επίσης η ενότητα που εξηγείται δυσκολότερα με «συμπυκνωμένο» τρόπο). Θέλω να την παρουσιάσω ως μια απόπειρα *γενίκευσης* της κατά Μαρξ έννοιας της *υπεραξίας* (Mehrwert), την οποία θεωρώ την κεντρική έννοια της «κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας». Θα ήθελα εδώ να εξηγήσω την πρόθεσή μου. Το να απορρίψουμε απλώς την έννοια της υπεραξίας (πράγμα που μπορεί να γίνει και με τη μορφή «μεταφράσεων» της έννοιας της υπεραξίας με όρους «πλεονάσματος», «κέρδους» κ.ο.κ.) σημαίνει να *αναθεωρήσουμε* τον μαρξισμό ως θεωρία της κυριαρχίας και της εκμετάλλευσης. Ωστόσο, η έννοια έτσι όπως κατασκευάστηκε από τον Μαρξ είναι αβάσιμη ή, εν πάση περιπτώσει, κατάφορτη από δυσκολίες. Γιατί;

Καταρχάς, υπάρχουν κάποιες περιβόητες λογικές δυσκολίες, όπως η κυκλικότητα της «απόλυτης» και της «σχετικής» υπεραξίας. Ο Μαρξ μοιάζει, όλως παραδόξως, να «μπλέκει» υπό την ίδια επωνυμία της σχετικής υπεραξίας δύο πολύ διαφορετικές τάσεις και δύο πολύ διαφορετικούς μηχανισμούς: την *εντατικοποίηση* της ατομικής εργασίας και την αυξανόμενη *παραγωγικότητα* της κοινωνικής εργασίας που καθορίζει την «αναγκαία» κατανάλωση της εργατικής τάξης ή την αναπαραγωγή της. Η εντατικοποίηση συνδυάζεται με το χρόνο (ή, μάλλον, με τη διάρκεια) για να καθορίσει το πρωτογενές ποσοστό υπεραξίας, άρα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον συνιστώσα της «απόλυτης» υπεραξίας. Γιατί αυτό το «λάθος»; Κατά τα φαινόμενα, διότι ο Μαρξ συνδυάζει μία «λογική» παραγωγή των κατηγοριών με μία «πολιτική» ανάλυση των τρόπων ταξικής πάλης που συνδέονται με τη διαδικασία της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης (ο «παρατεταμένος εμφύλιος πόλεμος», που προανέφερα). Στην πραγματική διαδικασία της εκβιομηχάνισης, όπου οι δυνάμεις της καπιταλιστικής διοίκησης και της αντίστασης της εργασιακής δύναμης έρχονται διαρκώς αντιμέτωπες (όπως στην περίπτωση του τεϊλορισμού), οι δύο όψεις της εντατικοποίησης και της αύξησης της κοινωνικής παραγωγικότητας της εργασίας δεν μπορούν ποτέ να διαχωριστούν. Έτσι, το λογικό ελάττωμα αντισταθμίζεται από ένα ιστορικό και πολιτικό πλεονέκτημα, αλλά η ίδια η έννοια χρειάζεται αποσαφήνιση.

Το σημαντικότερο, όμως, είναι το ζήτημα της *περιοριστικής* άρθρωσης του ορισμού της υπεραξίας με *ιδιαίτερες* μορφές καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, που συνδέονται με την πρώτη εκβιομηχάνιση. Αυτό περιλαμβάνει πιο συγκεκριμένα μια υποστασιοποίηση της μορφής του μισθού στην «πρωτόγονη» θεσμική τροπικότητά του, όπως την είχε παρατηρήσει ο Μαρξ, όπου η μισθωτή εργασία είναι μία «σύμβαση» ανάμεσα σε μεμονωμένους εργάτες και μεμονωμένους καπιταλιστές, όπερ στην πραγματικότητα «συγκαλύπτει» τη σχέση δυνάμεων ανάμεσα στην εκβιομηχανισμένη εργασία και την

καπιταλιστική τάξη ως τέτοια. Η σχέση παραμένει ριζικά ασύμμετρη, διότι περιγράφεται πριν ανατροφοδοτηθεί από την ίδια την ταξική πάλη, και υπάγεται σε έναν καθαρό «νόμο του πληθυσμού», όπως εξήγησε αργότερα ο Μαρξ: Δεν περιλαμβάνει ούτε τη *συνδικαλισμένη εργασία*, ούτε *την κρατική ρύθμιση*, ούτε τη «συλλογική διαπραγμάτευση» για τους μισθούς, ούτε την «κεϊνσιανή» αναδιοργάνωση των κανόνων διανομής των εισοδημάτων μεταξύ των τάξεων. Προπάντων, η παρουσίαση αυτή *αποσυνδέει τις στιγμές της «παραγωγής» και της «πραγματοποίησης»*, που απαρτίζουν από κοινού τη διαδικασία της αξιοποίησης· έτσι κάνει ασύλληπτες και ακατανόητες τις αντιφάσεις που επιδιώκει να εντοπίσει στον πυρήνα της καπιταλιστικής «κοινωνικής σχέσης». Στην πραγματικότητα, όλες οι αντιφάσεις που απαριθμεί ο Μαρξ (συμπεριλαμβανομένων των επιπτώσεων του «φθίνοντος ποσοστού κέρδους» ή του κινήτρου της επένδυσης χάριν συσσώρευσης) εξαρτώνται πάντα από το γεγονός ότι η *αξία* δεν είναι ένα ποσόν που καθορίζεται καθαρά κατά τη διάρκεια της ατομικής διαδικασίας παραγωγής· καθορίζεται εκ των υστέρων από το γεγονός ότι τα εμπορεύματα ως «φορείς» αξίας πρέπει να «επικυρωθούν» ή να «πραγματωθούν» αργότερα στην αγορά (όπου μπορούν επίσης να *απαξιωθούν*).

Ωστόσο, για να επιχειρήσει κανείς έναν νέο ορισμό, δεν πρέπει να απορρίψει το κατά Μαρξ πρόβλημα του κεφαλαίου ως «αυτοαξιοποιούμενης αξίας» – κάθε άλλο. Προτείνω, όμως, να χρησιμοποιήσουμε ως αφετηρία τους δύο διαδοχικούς ορισμούς της «υπεραξίας» που παρέχει ο Μαρξ: τον «τυπικό» ορισμό της (ως συσσώρευσης χρήματος: Μ → Μ΄) και τον «περιεχομενικό» ορισμό (η υπεραξία ως έκφραση της υπερεργασίας: Mehrarbeit → Mehrwert, ή ως «μέθοδος εκμετάλλευσης»). Όθεν, ιδεατά, μια τριμερής, τουλάχιστον, ανάπτυξη.

Μπορούμε να ξεκινήσουμε με έναν ορισμό του «κεφαλαίου» ως κοινωνικής σχέσης παραγωγής-πραγματοποίησης που καθίσταται δυνατή από την κυριαρχία της *χρηματικής μορφής* (αυτό που ο Άνταμ Σμιθ ονόμαζε «πρόσταγμα» του χρήματος). Το κεφάλαιο αρχικά παίρνει τη μορφή ενός χρηματικού «κυκλώματος», οπότε η προκατάληψη του Μαρξ ότι «σε τελευταία ανάλυση» τα εμπορεύματα είναι πάντα αυτά που «κινούν» το χρήμα, και όχι το αντίστροφο, θα πρέπει να απορριφθεί, βάσει των δικών του περιγραφών. Η επιμονή του Μαρξ στην ιδέα ότι το Ε-Χ-Ε πρέπει να έχει οντολογική προτεραιότητα έναντι του Χ-Ε-Χ, *ακόμη και* και όταν η καπιταλιστική διαδικασία παρουσιάζει την «κινητήρια δύναμη» της κυκλοφορίας σε *αντεστραμμένη μορφή* (και παρότι ισχυρίζεται και ο ίδιος ότι τα δύο κυκλώματα είναι συνιστώσες της *ίδιας* διαδικασίας κυκλοφορίας, που απαιτεί και τα δύο), μπορεί να ερμηνευτεί ως παράδοξο ίχνος μιας «προυντονικής» ή ακόμη και *αριστοτελικής απόρριψης* του χρήματος ως αντίθετου των «πραγματικών», «παραγωγικών» δραστηριοτήτων. Βαθύτερα, όμως, συνδέεται με την *πολιτική* προπαραδοχή ότι η «εργασία» (ως δραστηριότητα και ως όνομα ενός συλλογικού υποκειμένου) έχει μία συγγένεια με την *εμπορευματική* μορφή (όπου ο «διττός χαρακτήρας» της

εργασίας μεταφράζεται σε αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία), η οποία συγγένεια χάνεται (ή αλλοτριώνεται ολοσχερώς) στη *χρηματική* μορφή, που «απομονώνει» την αναπαράσταση της ανταλλακτικής αξίας και της αφηρημένης εργασίας. Αγγίζουμε εδώ αυτό που εμποδίζει τον Μαρξ να αναπτύξει μία «χρηματική θεωρία της παραγωγής» (σαν αυτή που προτείνουν σήμερα διάφοροι μεταμαρξιστές οικονομολόγοι, όπως ο Ντάνκαν Φόλεϊ [Duncan K. Foley], ο Ρικάρντο Μπελοφιόρε [Riccardo Bellofiore] ή ο Γιάννης Μηλιός και οι συνεργάτες τους, καθένας με τον τρόπο του), οδηγώντας τον συνεχώς πίσω στην ουδετεροποίηση του χρήματος στον ορισμό της εκμετάλλευσης και της συσσώρευσης. Δεν μπορεί, όμως, να υπάρξει μη χρηματική έννοια του κεφαλαίου.

Αυτό περιλαμβάνει επίσης την προκαταρκτική κατανόηση ότι, μετακινούμενη μεταξύ καθορισμών που αφορούν το κεφάλαιο ως «κοινωνικό άθροισμα» (Gesamtkapital) και το κεφάλαιο ως «επένδυση» (που το διαχειρίζονται ιδιώτες επιχειρηματίες, όσο μεγάλοι και «πολυεθνικοί» κι αν γίνονται αυτοί), η διαδικασία πρέπει να εισαγάγει τις *χρηματικές τιμές* στη συγκρότηση των ίδιων των *αξιών* (ή, μάλλον, των υπεραξιών). Η «αξία» εκφράζει την αξιοποίηση, και η σχέση «αξιών» προς «τιμές» δεν μπορεί να διαβαστεί μόνο *προς μία κατεύθυνση* (όπως στο περίφημο «πρόβλημα του μετασχηματισμού»). Είναι και η ίδια μία κυκλική διαδικασία. Πρόκειται για μία δύσκολη ιδέα, που μπορεί να μοιάζει αντιφατική, αλλά δεν νομίζω ότι μπορούμε να την αποφύγουμε. Το παράδοξο που συσκοτίστηκε από το πρόβλημα του μετασχηματισμού πηγάζει από το γεγονός ότι, προσπαθώντας να εξαλείψει την «ψευδαίσθηση του ανταγωνισμού» με κίνδυνο να παραγνωρίσει το διαλεκτικό νόημα της δικής του (μεταεγελιανής) άρθρωσης «ουσίας» και «φαινομένου», ο Μαρξ μετακινούνταν ανάμεσα σε μία «καθολική» (που είναι επίσης στατική) και μία «ατομική» σκοπιά, όπου οι επιχειρηματίες είναι απλοί «εκπρόσωποι» του παγκόσμιου κεφαλαίου, οι οποίοι εφαρμόζουν ατομικές στρατηγικές εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης που προσλαμβάνουν υπό μορφή συμβατικού μισθού. Υποτίθεται ότι κάθε φορά προχωρούν ένα βήμα παραπέρα μία προϋπάρχουσα διαδικασία συσσώρευσης, που προσθέτει συνεχώς σε ένα υπάρχον παγκόσμιο κεφάλαιο. Όμως, το γεγονός είναι ότι η *αξία* δεν «διατηρείται» *πριν* από τη διαδικασία αξιοποίησης, της οποίας είναι μέρος: Η εργασία δεν «διατηρεί» *χωριστά* την αξία του σταθερού ή πάγιου κεφαλαίου, και «δημιουργεί» ή *προσθέτει* την υπεραξία. Η διαδικασία είναι μία και ενιαία. Και προϋπόθεσή της είναι ότι υπάρχουν «δεδομένες αξίες» (συσσωρευμένα ποσά σταθερού κεφαλαίου), αλλά ότι τα εμπορεύματα που ανακύπτουν από τη διαδικασία της κυκλοφορίας με μία τιμή (των μισθών συμπεριλαμβανομένων) θα μετασχηματιστούν σε «αξία» προς συσσώρευση (η οποία παραμένει τυχαία, ή σε ασταθείς αναλογίες, διότι οι καπιταλιστές λειτουργούν σε μία αγορά της οποίας δεν γνωρίζουν ποτέ το δυναμικό).

Όμως, η σημαντικότερη και δυσκολότερη στιγμή αυτού που προτείνω

αφορά την *εργασία* ως περιεχόμενο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, που παίρνει τη μορφή μίας *δράσης* της «ζωντανής εργασίας» (η οποία ταυτίζεται επίσης με την *παροντική εργασία*: μία «μεταβλητή» επαύξηση ανάλογα με το ποσοστό εκμετάλλευσης) επί της «νεκρής εργασίας» (η οποία ταυτίζεται επίσης με την *παρελθούσα εργασία*: μία *δεδομένη* ποσότητα). Αυτό μπορεί να διατυπωθεί και με οιονεί ταυτολογική μορφή: Για τον Μαρξ, η *παρελθούσα* εργασία είναι *παθητική*, μόνο η παροντική εργασία είναι *πραγματική*, άρα και *ενεργητική*, δημιουργική. Στην αντίληψη του Μαρξ, η «νεκρή» εργασία είναι *παρελθούσα* εργασία καθόσον είναι ενσαρκωμένη ή ενσωματωμένη στα μέσα παραγωγής, τα οποία θεωρούνται «αδρανή» από τη σκοπιά της διαδικασίας αξιοποίησης. Η «ζωντανή» εργασία λαμβάνει χώρα στο *παρόν*, όπου ενώνει ή συνδυάζει δύο διαφορετικές λειτουργίες τις οποίες ο Μαρξ ανάγει στον «διττό χαρακτήρα της εργασίας»: τη διατήρηση των «υπαρκτών» αξιών και τη δημιουργία «νέας» αξίας (η οποία χωρίζεται έπειτα στην αξία της εργασιακής δύναμης και την υπεραξία). Η κρίσιμη ιδέα εδώ (την οποία πιστεύω ότι πρέπει πάση θυσία να διαφυλάξουμε) είναι ότι μία «διαφορά» (ή ένα «διαφορικό») πρέπει να λάβει χώρα στο παρόν (ή πρέπει να ενεργοποιηθεί). Δεν χρειάζεται όμως να μεταφραστεί «μυστικιστικά» στην οιονεί θεολογική ιδέα ότι «το ζωντανό πνεύμα» (= η εργασία) «ανασταίνει το νεκρό» (μία ιδέα που προέρχεται από το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο μέσω του Χέγκελ) και επίσης διαιωνίζει τη «σμιθιανή» προκατάληψη πως κάθε αξία είναι αναγώγιμη στην εργασία έτσι όπως κατανέμεται μεταξύ παρελθόντος και παρόντος. Μάλιστα, έχω υπόψη μου ότι η αμφισβήτηση αυτής της αντίληψης για την αντίθεση μεταξύ «νεκρής» και «ζωντανής» εργασίας (στην οποία εν πολλοίς ανάγει ο Μαρξ την ίδια την αντίθεση ή τον ανταγωνισμό μεταξύ «κεφαλαίου» και «εργασίας») όχι μόνο κλονίζει την παραδεδομένη ερμηνεία της «εκμετάλλευσης», αλλά και απαιτεί μία νέα κατανόηση για το *χρόνο* της αξιοποίησης.

Πιστεύω ότι πρέπει να ξεπεράσουμε τον «προντουκτιβιστικό» και «υποκειμενιστικό» χαρακτήρα της κατά Μαρξ περιγραφής της εργασίας (που έχει θεολογικές όπως και φιλοσοφικές, πολιτικές και οικονομικές ρίζες) και να αναθεωρήσουμε αρκετές διαστάσεις της έννοιας της αφηρημένης εργασίας στον Μαρξ. Αυτό περιλαμβάνει ιδίως δύο αλλαγές:

Πρώτον, πρέπει να αρθρώσουμε την εργασιακή κοινωνική μορφή με τη «φύση», η οποία, σε αυτή την κυρίαρχη θεώρηση, εκλαμβάνεται ως απλό «αντικείμενο» ή «πρώτη ύλη», παρά τον πολύ πιο διαλεκτικό ορισμό που δίνει ο Μαρξ για την «υλική ανταλλαγή» (Stoffwechsel). Στο σπουδαίο έβδομο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (*Arbeitsprozess und Verwertungsprozess*), η «εργασιακή διαδικασία» ορίζεται ως *αλληλεπίδραση* ανάμεσα στον ανθρώπινο και τον φυσικό παράγοντα, η οποία μπορεί επίσης να εκληφθεί ως «φυσική αλληλεπίδραση» και η ίδια (μία ιδέα ολοένα και πιο σημαντική σήμερα, που γίνεται φανερό ότι κάθε εργασιακή διαδικασία έχει «φυσικό κόστος» με

όρους μη αναστρέψιμων αλλαγών στο περιβάλλον). Πρέπει όμως να εκληφθεί και ως «κοινωνική διαδικασία», όπου η «φύση» απορροφάται βαθμηδόν σε μία κοινωνικοποιημένη αντικειμενικότητα, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει «καθαρή» φύση. Παραδόξως, αυτή η τέλεια αμοιβαιότητα χάνεται όταν ο Μαρξ περνά στη «διαδικασία αξιοποίησης», ως αποτέλεσμα του προνομίου που αποδίδει στην *ανθρώπινη* εργασία ή, μάλλον, στην *υποκειμενική πλευρά* της ανθρώπινης εργασίας. Στην πραγματικότητα, όμως, ο αποφασιστικός παράγοντας στις διακυμάνσεις του ποσοστού αξιοποίησης είναι η «παραγωγικότητα» (Produktivkraft), η οποία δεν είναι συνάρτηση μόνο της υποκειμενικής εργασίας, αλλά και ο (περισσότερο ή λιγότερο αποδοτικός) *συνδυασμός* της ανθρώπινης δράσης και των φυσικών πόρων – συνδυασμός στον οποίο είμαστε ολοένα και περισσότερο υποχρεωμένοι σήμερα να συμπεριλαμβάνουμε τις αρνητικές επιπτώσεις στη φύση, που είχαν «εξωτερικευτεί» κατά παράδοση από το κεφάλαιο, αλλά που, παραδόξως, είχαν επίσης εξαλειφθεί από την «οικονομία της εργασίας», όπως και από την κριτική θεωρία του ίδιου του Μαρξ (αν και όχι από το νου του γενικά),[5] επειδή για τους οικονομολόγους η «φύση» θεωρούνταν «ελεύθερος» ή «απεριόριστος» πόρος.

Δεύτερον, πρέπει να υπερβούμε το καθαρά *αριθμητικό* μοντέλο σύνθεσης των αξιών (που ριζώνει και αυτό στην αποσύνδεση παραγωγής και πραγματοποίησης). Θα ήταν αναγκαίο ένα αλγεβρικό μοντέλο, το οποίο θα λάμβανε υπόψη του τις «αρνητικές ποσότητες» της αφηρημένης εργασίας που δεν «αναγνωρίζεται κοινωνικά»: Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε τα «απολεσθέντα» ποσά κοινωνικής εργασίας ή την κοινωνική εργασία που «παραπετιέται» παγκοσμίως, ενώ συμβάλλουμε *τοπικά* στο ποσοστό εκμετάλλευσης; Εάν «αναστείλουμε» το ερώτημα της πραγμάτωσης, ή εάν πάρουμε ως δεδομένο ότι κάθε αξία που «δημιουργείται» μέσω δαπάνης αφηρημένης εργασίας «πραγματώνεται» επειδή (τουλάχιστον κατά μέσο όρο ή μακροπρόθεσμα) υπάρχει *ζήτηση* για κάθε *προσφορά* (μία παράξενη αποδοχή του νόμου του Σε (Say's Law) εντός μαρξιστικού πλαισίου), κάνουμε επίσης αφαίρεση από σημαντικά γεγονότα: Η αξία των μέσων παραγωγής (μηχανών) δεν «διατηρείται» (ή δεν διατηρείται ακέραια) αν η «πραγματοποιημένη τιμή» τους πέφτει· και η προστιθέμενη αξία (που πληρώνεται υπό μορφή μισθών, «μεταβλητού κεφαλαίου») είναι πραγματική ή πραγματώνεται μόνο κατ' αναλογία με την «κοινωνική αναγνώρισή» της ως «αναγκαίας» εργασίας – που θα πει ότι μπορεί επίσης να χαθεί ή να χρειαστεί να υπολογιστεί *αρνητικά*. Από την άλλη, όμως, είναι μάλλον αναγκαίο να μην *περιορίσουμε* την έννοια της *υπερεργασίας* που

5. Όπως δείχνει το περίφημο χωρίο στο *Κεφάλαιο* (τόμος Ι, κεφ. 15ο), που δηλώνει: «Η καπιταλιστική παραγωγή [...] αναπτύσσει την τεχνολογία και το συνδυασμό των ποικίλων διαδικασιών σε ένα κοινωνικό όλον μόνο απομυζώντας τις πρωταρχικές πηγές όλου του πλούτου: το έδαφος και τον εργάτη».

παράγει *υπεραξία* στις «παραγωγικές δραστηριότητες» που λαμβάνουν χώρα στην ίδια την «παραγωγική σφαίρα», έναν αναδιπλασιασμό που έφερνε ήδη σε αμηχανία τον Μαρξ. Μπορούμε να εξετάσουμε την επέκτασή της σε κάθε δραστηριότητα, ατομική ή συλλογική, υλική ή άυλη, «ενεργητική» ή «παθητική», που μπορεί να υπαχθεί σε μία διαδικασία αξιοποίησης, υπό τον όρο ότι περιλαμβάνει μία «μεταμόρφωση» του χρήματος σε εμπορεύματα (άρα σε χρήσεις και ανάγκες) και των εμπορευμάτων (που μπορεί επίσης να είναι «υπηρεσίες») σε χρήμα.[6]

Με αυτή την έννοια, η γενικευμένη υπεραξία δεν είναι μία ποσότητα ιδεατά μετρήσιμη ως άθροισμα· είναι μία έννοια «κοινωνικής σχέσης», που προσπαθεί να εξηγήσει το *συνδυασμό* τρόπων εκμετάλλευσης, οι οποίοι συγχωνεύονται σταδιακά καθόσον το κεφάλαιο αποσκοπεί στην «πραγματική υπαγωγή» σε πλήθος σφαιρών της κοινωνικής ζωής. Αυτό με οδηγεί στην τελευταία μου ενότητα.

◊ ΙΣΤΟΡΙΑ

Θέλω εδώ να προτείνω την υπόθεση ότι ζούμε σήμερα (σε κάθε γωνιά του πλανήτη, αν και σε διαφορετικούς βαθμούς και μορφές) στο πλαίσιο του *απόλυτου καπιταλισμού*, κατά κάποιον τρόπο.[7] Η ονομασία αυτή είναι ίσως προσωρινή, αλλά για τους σκοπούς αυτού του κειμένου την προτιμώ από τον «καθαρό» καπιταλισμό (γιατί ο καπιταλισμός δεν είναι ποτέ καθαρός) και από τον «ολικό» καπιταλισμό (γιατί θέλω να αφήσω ανοιχτό τον τύπο «ολοποίησης», που διακυβεύεται εδώ). Αντιδιαστέλλω τον *απόλυτο καπιταλισμό* στον *ιστορικό καπιταλισμό*, εκμεταλλευόμενος μία αναλογία με την εγελιανή έννοια του «απόλυτου πνεύματος» (σε αντιδιαστολή με το «αντικειμενικό» = ιστορικό πνεύμα), για μένα όμως αυτός είναι επίσης ένας τρόπος να αποδομήσω τις εγελιανές ιδέες στον Μαρξ ή να στρέψω τον «εγελιανισμό» του Μαρξ προς διαφορετική κατεύθυνση. Ίσως φανεί ότι υπάρχει ένα λογικό ελάττωμα στο ότι εξετάζω μία «ιστορία» ή έναν «ιστορικό μετασχηματισμό» του οποίου *μόνο μία στιγμή ή στάδιο* ονομάζεται ως τέτοια: «ιστορική»· είναι όμως εσκεμμένο αυτό, διότι θέλω να δείξω ότι το σχήμα της ιστορικότητας ή του «ιστορικού χρόνου», με το οποίο αποτιμούμε τη διαφορά ανάμεσα σε «απόλυτο» και

6. Αν και δεν μπορώ στ' αλήθεια να επεκταθώ εδώ, θέλω να επισημάνω τις πολύ ενδιαφέρουσες σκέψεις περί «βιοκεφαλαίου» και «υπερυγείας» που προτείνουν ο Κάουσικ Σάντερ Ράτζαν (Kaushik Sunder Rajan), στο: Sunder Rajan, K. (2006). *Biocapital: The Constitution of Postgenomic Life*. Durham: Duke University Press, και ο Τζόζεφ Ντούμιτ (Joseph Dumit), στο: Dumit, J. (2012). *Drugs for Life: How Pharmaceutical Companies Define Our Health*. Durham: Duke University Press.

7. Η έκφραση αυτή χρησιμοποιήθηκε ήδη από άλλους, αλλά όχι ακριβώς με την ίδια έννοια: βλ., για παράδειγμα, Ingmar Granstedt, «Capitalisme absolu, conscience et dissidence: Réflexions sur le Grand marché transatlantique (TAFTA)», 26/7/2015, ανακτήθηκε στις 30/5/2017 από: https://local.attac.org/rhone/spip.php?article1913

«ιστορικό καπιταλισμό», *δεν μπορεί να είναι* το ίδιο με την έννοια της ιστορικότητας που ήταν «οργανική» στην αντίληψη ότι ο καπιταλισμός παρήγαγε τη δική του «κίνηση» ή «εξέλιξη». Μετά τις νέες κριτικές αναγνώσεις του *Κεφαλαίου* του Μαρξ, που εμφανίστηκαν τη δεκαετία του '60, έχουμε πλέον υπόψη μας ότι ένας μετασχηματισμός στην ίδια την αναπαράσταση της Ιστορίας περιλαμβανόταν στην κατανόηση της «λογικής» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Όμως, το ερώτημα σε ποιο βαθμό συμμεριζόταν ο Μαρξ μία αναπαράσταση του χρόνου και της εξέλιξης, που ήταν κοινή στην οικονομική ιδεολογία και στην αστική φιλοσοφία της Ιστορίας –ουσιαστικά, αυτό που ο Βάλτερ Μπένγιαμιν (Walter Benjamin) ονόμαζε «ιστορικισμό»–, έχει επίσης παραμείνει επίμαχο. Όλα αυτά τα μεγάλα ζητήματα αποτελούν μέρος του ορίζοντα της συζήτησής μας.[8]

Ωστόσο, το να μιλάμε για «απόλυτο έναντι ιστορικού καπιταλισμού» απαιτεί μία σαφή διάκριση και άρθρωση συγχρόνως των εννοιών του *κεφαλαίου* (ως κοινωνικής σχέσης και τρόπου παραγωγής, και στη συνέχεια αναπαραγωγής, κατανάλωσης κ.ο.κ.) και του *καπιταλισμού* (που δεν υπάρχει κατά κυριολεξία στον Μαρξ, αλλά μοιράζεται κάποια χαρακτηριστικά με αυτό που ονομάζει «κοινωνικό σχηματισμό»). Ο *καπιταλισμός* δεν είναι απλώς το σύστημα εκδηλώσεων του *κεφαλαίου* ως «ουσιώδους σχέσης». Είναι μία περίπλοκη ολότητα κοινωνικών πρακτικών. Πρέπει να ξεκινήσουμε με αυτή την εννοιολογική διάκριση, προπάντων όμως πρέπει να επιστρέψουμε στο ερώτημα του επιστημολογικού εμποδίου, που δεν επέτρεψε στον Μαρξ να περάσει πραγματικά από τη *λογική* (ή την έννοια, με εγελιανούς ή οιονεί εγελιανούς όρους) στην *πραγματική Ιστορία*, με συνέπειες θετικές (μία *μη εμπειριστική* κατανόηση των «αντιφάσεων» και των ταξικών ανταγωνισμών) αλλά και αρνητικές, που εκτείνονται από τη *γραμμική εξελικτιστική* αναπαράσταση των «τάσεων» στον καπιταλισμό έως την υπονοούμενη αναγωγή των «κοινωνικών σχηματισμών» στις βιομηχανικές εθνικές κοινωνίες, παρά την πρώιμη πεποίθηση του Μαρξ ότι ο καπιταλισμός ήταν κατά την ουσία του ένα «κοσμοσύστημα» (ιδίως επειδή η *χρηματική μορφή* αναπαράγεται μόνο στην παγκόσμια αγορά). Κατά τη γνώμη μου, το μεγάλο επίτευγμα των «θεωριών της εξάρτησης» και των συνεχιστών τους (του Αντρέ Γκούντερ Φρανκ [André Gunder Frank], του Ιμάνουελ Βαλερστάιν [Immanuel Wallerstein], του Τζιοβάνι Αρίγκι [Giovanni Arrighi] κ.ά.) ήταν

8. Προτιμώ επίσης να μη χρησιμοποιήσω απλώς την κατηγορία του «νεοφιλελευθερισμού», γιατί ο νεοφιλελευθερισμός δηλώνει έναν «λόγο» (με πολιτικές/θεσμικές συνέπειες), όχι έναν κοινωνικό σχηματισμό ή μία δομή. Και προσπαθώ με τον τρόπο αυτό να προσθέσω μια διακριτή νότα στην πολυφωνία (ή κακοφωνία) περί του «τέλους του καπιταλισμού» (Βαλερστάιν, Αλτφάτερ, Μέισον κ.ά.), που ορισμένοι (θυμίζοντας τις *Zusammenbruchstheorien* στον κλασικό μαρξισμό) το βλέπουν σαν μία πλήρη κατάρρευση που θα ανοίξει το δρόμο για μία αταξική κοινωνία (η απλώς για μία κοινωνία μεγαλύτερης ισότητας, με τους όρους του Βαλερστάιν), ενώ άλλοι το βλέπουν ως αφετηρία για μία νέα εποχή καπιταλιστικής ανάπτυξης σε διαφορετικές βάσεις.

ότι, βασιζόμενες εν μέρει στην ανάλυση της Λούξεμπουργκ για τον ιμπεριαλισμό, *ιστορικοποίησαν* πραγματικά (ενάντια στον «ιστορικισμό») την έννοια του καπιταλισμού σε μαρξικές βάσεις. Αυτό περιέλαβε το μετασχηματισμό της αντίληψης του Μαρξ για τις τάσεις και τους οικονομικούς κύκλους, και για την κατανομή μίας *πολλαπλότητας* μεθόδων σε μία «παγκόσμια οικονομία» όπου δεσπόζει η «άνιση ανταλλαγή» μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας, όντας δομική συνθήκη του κέρδους, υπό την αιγίδα μίας ενιαίας χρηματικής μορφής όπου τα διαφορετικά νομίσματα είναι πλήρως μετατρέψιμα, λίγο ως πολύ. Η κριτική αυτή ελευθέρωσε την κατά Μαρξ έννοια του καπιταλισμού από τον «ευρωκεντρικό» της περιορισμό, δείχνοντας ότι υπάρχει «ιστορία», μόνο εάν υπάρχει επίσης γεωγραφική διαφοροποίηση ετερογενών οικονομιών (και κοινωνιών) στην παγκόσμια αγορά. Ο καπιταλισμός δεν προοδεύει (και δεν συσσωρεύει εξαρχής), εάν είναι ο ίδιος «τρόπος παραγωγής» παντού· χρειάζεται μια κατανομή «κέντρου» και «περιφέρειας» (ή κάποια πιο περίπλοκη).

Αυτό οδήγησε σε έναν μετασχηματισμό στη μέθοδο *περιοδολόγησης* του καπιταλισμού (όχι με *στάδια* ανάπτυξης, αλλά με *κύκλους* επέκτασης και *εποχές* διαδοχικών ηγεμονιών) και σε έναν νέο τρόπο κατανόησης της πραγμάτωσης της λογικής της «απεριόριστης συσσώρευσης», που τον διαπνέει. Όμως, παραδόξως, οδηγεί επίσης σε απορίες και νέα εμπόδια όταν το ζητούμενο είναι να κατανοήσουμε τις δομές, τις ιδιαίτερες αντιφάσεις και τάσεις του *σύγχρονου* καπιταλισμού, όπου, την ίδια στιγμή, η «παγκοσμιοποίηση» έχει φτάσει στα «άκρα» της (αλλά όχι στα εσωτερικά της όρια) και η αντίθεση «κέντρου» και «περιφέρειας» έχει σχετικοποιηθεί, γεννώντας νέους τρόπους εδαφικοποίησης, που διέπονται από την κινητικότητα του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Οι σημερινές «ζώνες» *απαξίωσης* και *υπεραξιοποίησης* του «ανθρώπινου κεφαλαίου» (με άλλα λόγια, οι περιοχές ή οι τόποι όπου ανθρωπολογικές διαφορές χρησιμοποιούνται για να διαιρεθεί ο πληθυσμός σε «ειδικευμένη» και «ανειδίκευτη», «χρήσιμη» και «άχρηστη» εργασιακή δύναμη, «μετανάστες» και «ντόπιους», «ικανούς» και «ανίκανους» ανθρώπους) δεν πολώνονται σε παγκόσμιες ζώνες και δεν χωρίζονται από ηπειρωτικές αποστάσεις, αλλά *αναδημιουργούνται τοπικά* παντού στον κόσμο, έστω κι αν οι διαιρέσεις «Βορρά-Νότου» υπάρχουν ακόμη και ορίζονται ολοένα και περισσότερο με φυλετικά και πολιτισμικά κριτήρια που μπορούν να εφαρμοστούν και έξω από τον τόπο προέλευσής τους.

Ισχυρίζομαι, επομένως, ότι η παγκοσμιοποιημένη-χρηματιστικοποιημένη οικονομία μας (με την «κουλτούρα» της, την «πολιτική» της) δεν είναι απλώς *άλλο ένα* στάδιο στην ανάπτυξη του «ιστορικού καπιταλισμού», όπου οι χαρακτηριστικές κοινωνικές ομαδοποιήσεις, σε σύγκρουση η μία με την άλλη, ήταν *έθνη και τάξεις*, σε πλήρη πόλωση μεταξύ τους, λίγο ως πολύ. Ωστόσο, έχουμε ακόμη να κάνουμε με καπιταλισμό. Για να κατανοήσουμε την ιδιαιτερότητά του, πρέπει επίσης (ως μαρξιστές) να απαλλαγούμε από ορισμένες όψεις των

«σοσιαλιστικών» πεποιθήσεων και προσδοκιών μας: Πρέπει να σκεφτούμε το γεγονός ότι ο καπιταλισμός αυτός δεν είναι μία «προετοιμασία» (ή προϋπόθεση) για έναν *επερχόμενο «σοσιαλισμό»*, αλλά είναι στην πραγματικότητα ένας *μετασοσιαλιστικός* σχηματισμός, όπως επίσης κι ένας *μεταποικιοκρατικός* σχηματισμός. Αυτό σημαίνει, πιο συγκεκριμένα, ότι οι υπερανταγωνιστικοί τρόποι του εξατομίκευσης και υποκειμενοποίησης των οικονομικώς δρώντων (που επιβάλλουν στους ίδιους τους εργάτες το μοντέλο της «αυτοεπιχειρηματικότητας» και οδηγούν σε αυτό που ο Ρομπέρ Καστέλ [Robert Castel] ονόμασε «αρνητικό ατομικισμό»)[9] αποτελούν μία συστηματική αποδόμηση των «σοσιαλιστικών» θεσμών που αναδύθηκαν από τους ταξικούς αγώνες τον 20ό αιώνα. Εκλαμβάνω εδώ το «σοσιαλισμό» με την ευρεία έννοια –ως τον στόχο του νεοφιλελεύθερου λόγου μετά τον Φρίντριχ Χάγιεκ (Friedrich August Von Hayek)–, έτσι συμπεριλαμβάνω όλα τα πολιτικά και οικονομικά καθεστώτα όπου, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, το κράτος έγινε ο «μεσολαβητικός» θεσμός μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, όχι μόνο μετασχηματίζοντας τους κανόνες του ανταγωνισμού μεταξύ των εργαζομένων (σε μια λιγότερο ή περισσότερο σταθερή συμμαχία με θεσμοποιημένα συνδικάτα), αλλά και εισάγοντας την ατομική και συλλογική προστασία από τους συνήθεις κινδύνους της προλεταριοποίησης. Οι θεσμοί της δημόσιας εκπαίδευσης και της δημόσιας υγείας –έτσι όπως αναπτύχθηκαν συγχρόνως από τον «υπαρκτό σοσιαλισμό», τα σοσιαλδημοκρατικά «κράτη πρόνοιας» και τις «πολιτικές ανάπτυξης» στον Τρίτο Κόσμο (καίτοι με άνιση επιτυχία)–, που τώρα τίθενται συστηματικά στο στόχαστρο της εμπορευματοποίησης του «ανθρώπινου κεφαλαίου», είναι ιδιαιτέρως αντιπροσωπευτικοί αυτής της «μετάβασης» που οδηγεί στον απόλυτο καπιταλισμό μέσω μίας πολιτικής και οικονομικής επανάστασης. Με αυτή την έννοια, αναδρομικά, ο *σοσιαλισμός*, στις διάφορες μορφές του, εμφανίζεται να αποτέλεσε όχι μία μετάβαση στον κομμουνισμό, αλλά μία μετάβαση στις νέες μορφές καπιταλισμού στις οποίες ζούμε τώρα, μία «στρατηγική διακλάδωση» στον Μεγάλο Μετασχηματισμό που, επί σειρά αιώνων, οδήγησε από τις προκαπιταλιστικές στις «καθαρές» καπιταλιστικές κοινωνίες. Για άλλη μία φορά, σύμφωνα με την περίφημη ρήση του Μαρξ, «l'histoire avance par le mauvais côté (η Ιστορία προχωρεί από την ανάποδη)».

Αν υιοθετήσουμε αυτή την οπτική, μπορούμε να προσπαθήσουμε να αρθρώσουμε με δομικό τρόπο τις ποικίλες καινοτομίες αυτού του «απόλυτου» καπιταλισμού, που συζητούνται συχνά από τους μαρξιστές σήμερα:

- Η προτίμηση για τη ρευστότητα συνδυάζεται με τη διαρκή κινητικότητα του κεφαλαίου υπό τη συνθήκη μίας νέας μορφής προλεταριο-

9. Castel, R. (2003). *From Manual Workers to Wage Laborers. Transformations of the Social Question*, αγγλ. μτφρ. και επιμ.: Richard Boyd. New Brunswick: Transaction Publishers.

ποίησης (του «πρεκαριάτου»)· με άλλα λόγια, υπάρχει μία (άμεση ή έμμεση) συσχέτιση ανάμεσα στην ηγεμονία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, που συνδέει την αξιοποίηση με την κερδοσκοπική εκτίμηση περιουσιακών στοιχείων, και την ακραία ελαστικότητα της επισφαλούς εργασίας ή των παραλλαγών της μαζικής κατανάλωσης που βασίζεται στην πίστωση.

- Η καθολική εμπορευματοποίηση αγαθών και υπηρεσιών οδηγεί σε μία σταθερή διαδικασία δημιουργίας νέων «πλασματικών εμπορευμάτων», με την έννοια του Πολάνι, και ειδικότερα της ίδιας της γης, αλλά και της γνώσης, του πολιτισμού, της υγείας, της περίθαλψης κ.ο.κ.
- Την πραγματική υπαγωγή της κατανάλωσης όσο και της παραγωγής στον καπιταλιστικό κύκλο, ιδίως μέσω της γενίκευσης της *χρέωσης των φτωχών*, που μπορούν τώρα να γίνονται «μαζικοί καταναλωτές» των «ίδιων» αγαθών με τους πλουσίους (αν και ούτε της ίδιας ποιότητας ούτε σε ίσες ποσότητες). Η χρέωση των φτωχών μπορεί να είναι «ιδιωτική» ή «δημόσια», επομένως, είτε άμεση, με τη μορφή δανείων από τράπεζες προς καταναλωτές, είτε έμμεση, με τη μορφή κρατικού χρέους που πρέπει να αποπληρώνεται επ' αόριστον από τους πολίτες μέσω της φορολογίας, όπως στην Αργεντινή ή την Ελλάδα (και, σε αμφότερες τις περιπτώσεις, υπάρχει ένα στοιχείο καταναγκασμού, δηλαδή μία άμεση χρήση της «ισχύος του νόμου»).

Τίποτε από αυτά, βεβαίως, δεν σημαίνει ότι ο «απόλυτος» καπιταλισμός είναι ένας πιο σταθερός σχηματισμός, απαλλαγμένος από αντιφάσεις και αγώνες, ή προορισμένος να διαρκέσει επ' άπειρον. Απεναντίας, αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα ένα άκρως ασταθές, ακόμη και χαοτικό σύστημα, για μία σειρά από λόγους:

- Την πλήρη εσωτερίκευση της χρηματοπιστωτικής κερδοσκοπίας (ή της «ορθολογικής πρόβλεψης») στην οργάνωση της παραγωγής και της κατανάλωσης, άρα μία αυξανόμενη έκθεση του καπιταλιστικού συστήματος στους κύκλους των «φουσκών» και των «κραχ» (όπως δείχνει η κρίση των ενυπόθηκων δανείων υψηλού κινδύνου το 2007).[10]
- Την καθυπόταξη των πολιτικών δομών (κρατών και υπερεθνικών οργανώσεων) στην «ψευδοκυριαρχία» της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής αγοράς. Αυτό έχει να κάνει με την τάση κατάργησης του τυπικού «διαχωρισμού» του «πολιτικού» και του «οικονομικού» πεδίου, η οποία είναι πλέον γνωστή ως *διακυβέρνηση*.[11]

---

10. Βλ. Sotiropoulos, D.P. – Milios, J. – Lapatsioras, S. (2013). *A Political Economy of Contemporary Capitalism and its Crisis: Demystifying Finance.* London: Routledge.

11. Βλ. τα δοκίμιά μου για την ελληνική κρίση, που περιλαμβάνονται τώρα στη συλλογή

- Το ταυτόχρονο των διαδικασιών εμπορευματοποίησης με κάθε είδους ακραία βία (αυτό που ο Μπερνάρ Οζιλβί [Bertrand Ogilvie] ονομάζει «παραγωγή αποβολιμαίων ανθρώπων» και η Σάσκια Σάσεν [Saskia Sassen] «απελάσεις»).[12] Πρόκειται συγχρόνως για μία ανάπτυξη της λογικής του «ανθρώπινου κεφαλαίου» ή του *πλήρους* μετασχηματισμού της εργασιακής δύναμης σε εμπόρευμα, *και* για μία εκδήλωση της «παθητικής» αντίστασης σε αυτή την τάση: Ο «νόμος του πληθυσμού» δεν είναι διαχειρίσιμος, ούτε βραχυπρόθεσμα ούτε καν μακροπρόθεσμα, όπως βλέπουμε με την «προσφυγική κρίση», που μετασχηματίζει το καθεστώς μετανάστευσης στο οποίο βασιζόταν ο καπιταλισμός προκειμένου να κατανείμει την ερηασιακή δύναμη σε αντιθετικούς τομείς. Ο πληθυσμός ως μεταβλητό μέγεθος φαίνεται ότι ξεφεύγει σήμερα από κάθε δυνατότητα «διακυβέρνησης» ή «ρύθμισης», ει μη μόνο με καταστροφικές μεθόδους.
- Τέλος, το γεγονός ότι η χρηματιστικοποίηση επιταχύνει επίσης την υλική «χρέωση» αναφορικά με το περιβάλλον (το αυξανόμενο «ανθρώπινο αποτύπωμα» στους φυσικούς πόρους/στην ικανότητα του πλανήτη για αναπαραγωγή). Λαμβάνει χώρα ένα είδος «αγώνα δρόμου» ανάμεσα στην καταστροφή των πόρων και στον πολλαπλασιασμό των μη διαχειρίσιμων απορριμμάτων, αφενός, και αφετέρου, στην επένδυση σε «νέες τεχνολογίες» που είναι «φιλικές προς το περιβάλλον» ή «προστατεύουν» πληθυσμούς από τις επιπτώσεις της υπερθέρμανσης του πλανήτη. Ο καπιταλισμός είναι καταδικασμένος να χάσει σε αυτό τον αγώνα δρόμου (το ίδιο κι εμείς, αν παραμείνουμε στον καπιταλισμό), έστω και μόνο επειδή οι τεχνολογίες στην πραγματικότητα *αυξάνουν το χρέος*, δεν το μειώνουν (ή το μειώνουν σε *τοπικό* επίπεδο και το αυξάνουν σε *παγκόσμιο*).

Ένας ανανεωμένος στοχασμός πάνω στο (απείρως περίπλοκο) ζήτημα της άρθρωσης *αντιφάσεων* και *συγκρούσεων* (ή *ανταγωνισμών*) που, στο λόγο του Μαρξ, καθόριζε επίσης την άρθρωση της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας με την «ταξική πολιτική», ή –γενικότερα– με τη συλλογική πρακτική (το «μετασχηματισμό του κόσμου), είναι επομένως στην ημερήσια διάταξη. Θέλω να αφήσω το ζήτημα αυτό ανοιχτό προς το παρόν.

Balibar, E. (2016). *L'Europe, crise et fin?* Lormont: Le Bord de l'Eau.

12. Βλ. Ogilvie, B. (2012). *L'homme jetable: Essai sur l'exterminisme et la violence extreme.* Paris: Éditions Amsterdam· Sassen, S. (2014). *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy.* Cambridge: Harvard University Press.

Σ Χ Ο Λ Ι Α Σ Μ Ο Σ

Παναγιώτης Σωτήρης

Το ίδιο το γεγονός ότι, 150 χρόνια μετά τη δημοσίευση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* του Καρλ Μαρξ, το συζητάμε ακόμη είναι απόδειξη της θεωρητικής σημασίας του αλλά και μία υπενθύμιση ότι εξακολουθούμε να ζούμε σε έναν κόσμο που τον σφραγίζουν οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις.

Πενήντα δύο χρόνια πριν, το *Να Διαβάσουμε το* Κεφάλαιο,[1] που δημοσιεύτηκε *πριν* από τις μεγάλες συζητήσεις για τη θεωρία της αξίας από τη δεκαετία του ’70 και μετά, εκκίνησε έναν νέο τρόπο όντως *να διαβάζουμε* το *Κεφάλαιο.* Να διαβάζουμε όχι μόνο το κείμενο και το συγκείμενο του *Κεφαλαίου*, με έναν κλασικό εξηγητικό ή ερμηνευτικό τρόπο, αλλά και τις σημασιολογικές μετατοπίσεις, τις απουσίες, τις σιωπές και τα κενά του κειμένου, με σκοπό να δούμε το κείμενο ως ένα πεδίο σημασιολογικών και αναλυτικών δυναμικών, αντιφατικών ή συγκρουόμενων σε ορισμένες περιπτώσεις.

Το *Να διαβάζουμε το* Κεφάλαιο επίσης εισήγαγε μία διαφορετική πρακτική της φιλοσοφίας, παρουσιάζοντας την πρακτική της *φιλοσοφικής* ανάγνωσης («Διαβάσαμε το *Κεφάλαιο* ως φιλόσοφοι», λέει ο Αλτουσέρ) ως μία παρέμβαση σε αυτές τις αντιφατικές κειμενικές, σημασιολογικές και αναλυτικές δυναμικές. Αν και ο ίδιος ο Αλτουσέρ επρόκειτο να διατυπώσει τη σύλληψη της φιλοσοφίας ως *πολιτικής παρέμβασης* (και αργότερα ως *ταξικής πάλης σε τελική ανάλυση*)[2] στη θεωρία σε αντίθεση με αυτό που όρισε ως το *θεωρητικισμό* του *Να διαβάσουμε το* Κεφάλαιο, με αυτόν το θεωρητικισμό να παίρνει τη μορφή της σύλληψης μίας «εξαγωγής» μίας επιστημονικής φιλοσοφίας της επιστήμης (της «Θεωρίας της θεωρητικής πρακτικής») που ήδη υπάρχει σε «πρακτική» μορφή μέσα στο *Κεφάλαιο*, μπορούμε να πούμε ότι ένα βασικό παράδειγμα μίας *πολιτικής παρέμβασης στη θεωρία* από τη μεριά του Αλτουσέρ μπορεί να βρεθεί στα κείμενα τα δικά του και των συνεργατών στο *Να διαβάσουμε το*

1. Althusser, L. – Balibar, É. – Ranciére, J. – Establet, R. – Macherey, σ. (1996). *Lire le Capital.* Paris: PUF. Α΄ ελληνική έκδοση: Althusser, L. – Balibar, É. – Ranciére, J. – Establet, R. – Macherey, σ. *Να Διαβάσουμε το* Κεφάλαιο, μτφρ.: Χρ. Βαλλιάνος – Δημήτρης Δημούλης. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (εξαντλημένη). Ετοιμάζεται νέα έκδοση στα ελληνικά από τις εκδόσεις Εκτός Γραμμής.

2. Althusser, L. (2016). *Ο Λένιν και η φιλοσοφία*, μτφρ.: Τάσος Μπέτζελος. Αθήνα: Εκτός Γραμμής· Althusser, L. (1973). *Réponse à John Lewis.* Paris: Maspero.

Κεφάλαιο. Και μιλώ για *πολιτική παρέμβαση*, ακριβώς γιατί την απόπειρα για μία νέα μαρξιστική ανάγνωση του *Κεφαλαίου* ως του τόπου μίας επιστημολογικής τομής για μία ιδιαίτερα πρωτότυπη θεωρία του καπιταλισμού δεν τη συνέλαβε μόνο ως μία θεωρητική διαδικασία, αλλά ως ένα πολιτικό διακύβευμα, μία μη οικονομιστική, αντιανθρωπιστική, αντιτελεολογική και αντιμεταφυσική θεωρία του καπιταλισμού ως το θεωρητικό έδαφος για μία αριστερή κριτική του σταλινισμού και για μία ανανέωση της επαναστατικής στρατηγικής στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς.

Θα ήθελα να προτείνω ότι μπορούμε ακόμη να επιμείνουμε σε αυτό το είδος *ανάγνωσης*, μολονότι τώρα μπορούμε να πούμε, χωρίς φόβο να κατηγορηθούμε ως αιρετικοί, ότι το *Κεφάλαιο* του Μαρξ είναι ένα «στέρεο θεμέλιο» για τη μαρξιστική θεωρία, ακριβώς επειδή είναι ανολοκλήρωτο, άνισο, αντιφατικό, γεμάτο μεταφυσικά και ιδεαλιστικά στοιχεία και γεμάτο σημεία και συλλήψεις, που, στην πραγματικότητα, απλώς δεν στέκουν.

Λέγοντας κάτι τέτοιο, δεν επιθυμούμε να ενταχθούμε στην ατέρμονη σειρά των αρνητών του Μαρξ. Αντιθέτως, θα ήθελα να επιμείνω ότι είναι ακριβώς εξαιτίας αυτού του αντιφατικού, ανολοκλήρωτου και με αρκετά λάθη χαρακτήρα, που έχει το *Κεφάλαιο*, που παραμένει το αναντικατάστατο σημείο αναφοράς για οποιαδήποτε θεωρητικοποίηση του καπιταλισμού. Θα ήθελα ακόμη να προσθέσω ότι είμαστε πλέον πολύ πιο συνηθισμένοι πια στην ιδέα ότι ορισμένες μορφές θεωρητικοποίησης μπορούν να πάρουν μόνο τη μορφή ανολοκλήρωτων «έργων σε εξέλιξη (Work in progress [WIP])». Ένα κοντινό παράδειγμα είναι η αναμέτρηση του Αντόνιο Γκράμσι (Antonio Gramsci) με τη θεωρητικοποίηση της ηγεμονίας και της επαναστατικής στρατηγικής στα *Τετράδια της φυλακής*.[3] Είναι η ίδια η περιπλοκότητα του κριτικού κοινωνικού στοχασμού και το γεγονός ότι δεν υπάρχει κάποιο «αρχιμήδειο σημείο», καθώς η ίδια θεωρία είναι τμήμα του πεδίου του κοινωνικού ανταγωνισμού, που καθιστούν αναπόφευκτο τέτοιες προσπάθειες να είναι, κατά τάση, ανολοκλήρωτες, αντιφατικές και βαθιά πειραματικές. Αυτό ισχύει ιδιαιτέρως, εάν όντως προσπαθούμε να ανοίξουμε νέους θεωρητικούς δρόμους. Για να χρησιμοποιήσω μία ιστορική αναλογία, εάν ο κομμουνισμός είναι η ενεργή αλλά υποτελής τάση, το «υπόγειο ρεύμα» μέσα στον κοινωνικό ανταγωνισμό, με ανάλογο τρόπο η δυνατότητα να θεωρητικοποιηθεί ο καπιταλισμός από τη μεριά αυτών που υφίστανται την εκμετάλλευση είναι το υποτελές θεωρητικό στοιχείο, αυτό που μπορεί να έρθει στο προσκήνιο μόνο μέσα από έναν σκληρό αγώνα στο *πεδίο μάχης*, το *Kampfplatz* της θεωρίας και της ιδεολογίας, έναν αγώνα που αφήνει πολλά χνάρια πάνω στο ίδιο το σώμα της επιστήμης.[4]

3. Gramsci, A. (1975). *Quaderni del carcere*, ed.: V. Gerratana. Roma: Einaudi.

4. Για την έννοια της σχισματικής επιστήμης στον Αλτουσέρ, βλ. Althusser, L. (1993). *Écrits sur la psychanalyse. Freud et Lacan*. Paris: Stock/IMec.

Ωστόσο, ο ανολοκλήρωτος χαρακτήρας του *Κεφαλαίου* του Μαρξ οφείλεται και σε έναν ακόμη λόγο: Έχει να κάνει με το ότι ο καπιταλισμός δεν είναι ένα «σύστημα» ή, τουλάχιστον, δεν είναι με την «οργανική» σημασία που αυτός ο όρος απέκτησε στην κοινωνική θεωρία στον 19ο και τον 20ό αιώνα. Ο Μαρξ, σε μια φράση που κατά κάποιο τρόπο υπονομεύει την ίδια την έννοια της ουσίας όπως προέρχεται από τη φιλοσοφική παράδοση, επέμεινε, στις *Θέσεις για τον Φόιερμπαχ*, ότι η ανθρώπινη ουσία, στην ενεργή πραγματικότητά της, είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων.[5] Κατά ανάλογο τρόπο, η ουσία του καπιταλισμού είναι το σύνολο των ενικών σχέσεων, ιστοριών και ανταγωνισμών που τείνουν να (ανα)παράγουν την κοινωνική πραγματικότητα. Και για να παραφράσουμε τον Αλτουσέρ, δεν υπάρχει η δυνατότητα μίας «τομής ουσίας» σε αυτό το σύνολο, ακόμη και στο επίπεδο στο οποίο αναφέρεται το *Κεφάλαιο*.

Με αυτή την έννοια, όντως είμαστε τώρα σε μία πολύ καλύτερη θέση να δούμε ότι ορισμένες από τις απαντήσεις που έδωσε ο Μαρξ είναι, στην πραγματικότητα, ανοιχτά ερωτήματα και κόμβοι για την ανάπτυξη της θεωρίας. Και μπορούμε να το κάνουμε αυτό ακριβώς με το να παραμείνουμε μέσα στο νέο πεδίο, στη νέα επιστημονική ήπειρο που χαρτογράφησε ο Μαρξ.

Ας δούμε τώρα μερικά από αυτά τα ανοιχτά ερωτήματα:

Πρώτα από όλα, έχουμε το ανοιχτό ερώτημα για την ίδια την έννοια της εκμετάλλευσης. Ο Αλτουσέρ προειδοποιούσε ενάντια σε κάθε «αριθμητική» ή «λογιστική» σύλληψη της υπεραξίας και κατά συνέπεια της εκμετάλλευσης, δίνοντας έμφαση στο ότι αυτό δεν είναι το αποτέλεσμα μίας ορισμένης «άνισα ίσης ανταλλαγής», αλλά το αποτέλεσμα μίας ολόκληρης ιστορίας (και ενός παρόντος) ταξικών αγώνων, που αποτυπώνονταν και στην έμφαση που έδινε ο Αλτουσέρ στην προτεραιότητα των σχέσεων παραγωγής έναντι των παραγωγικών δυνάμεων (σε πείσμα αυτού που θα προέκυπτε από μία κατά λέξη ανάγνωση του Προλόγου στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του 1859 του Μαρξ).

Με αυτή την έννοια, το *Κεφάλαιο* δεν είναι ένα βιβλίο για την «οικονομία». Είναι ένα βιβλίο για τη βία που εγγράφεται στο κέντρο των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, για τη διαρκή δραστικότητα του ταξικού ανταγωνισμού, για τις πολλές ιστορίες αγώνων που οδήγησαν σε αυτό που μπορούμε να περιγράψουμε ως την «πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο» και των πολλών αντιφάσεων και κρισιακών τάσεων, που κάνουν την αναπαραγωγή του εγγενώς ασταθή. Είναι ένα βιβλίο για την ιδεολογία και τη διαρκή αναπαραγωγή κοινωνικά αναγκαίων μορφών παραγνώρισης αλλά και τις

5. Παραπέμπω στην ανάγνωση του Ζορζ Λαμπικά (Georges Labica) και του Πιερ Μασερέ (Pierre Macherey). Βλ. σχετικά, Labica, G. (1987). *Karl Marx Les Thèses sur Feuerbach*. Paris: PUF και Macherey, P. (2008). *Marx 1845. Les "Thèses sur Feuerbach"*. Paris: Amsterdam.

συγκρουόμενες οπτικές στην καρδιά στην εκμεταλλευτικής σχέσης. Είναι ένα βιβλίο για το κράτος και την ηγεμονία.

Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να δούμε και το ερώτημα για την ανταγωνιστική σχέση ανάμεσα σε μία Πολιτική Οικονομία των εργαζομένων και του κινήματός τους και την Πολιτική Οικονομία του κεφαλαίου.[6] Στη δική μου οπτική αυτές οι δύο θέσεις, αυτές οι δύο μορφές ταξικής μεροληψίας είναι ενεργές στο *Κεφάλαιο*. Αντιπροσωπεύουν το ίδιο το γεγονός της ανταγωνιστικής σχέσης στην καρδιά της καπιταλιστικής παραγωγής. Αυτό που τείνουμε να βλέπουμε ως τον συστημικό και αυτοαναπαραγόμενο χαρακτήρα του καπιταλισμού, αυτός ο εντυπωσιακός τρόπος με τον οποίο ένα πλήθος ενικών συναλλαγών αλληλοσυνδέεται και αναπαράγεται, εν συνόλω αυτό που ο Άνταμ Σμιθ περιέγραψε μέσα από τη μεταφορά της «αόρατης χειρός», είναι, στην πραγματικότητα, το αποτέλεσμα ενός πλήθους από άνισες και ανταγωνιστικές συναντήσεις και αντιπαραθέσεις των μορφών που παίρνει η «ταξική πάλη», όλων των μορφών με τις οποίες *σώματα* διαρκώς (ανα)παράγονται ως κατάλληλα για εκμετάλλευση, του τρόπου που διαρκώς παράγονται μορφές υποκειμενικότητας που «υποστηρίζουν» αυτές τις κοινωνικές σχέσεις και μορφές. Η τάση προς την αναπαραγωγή και η τάση προς τη διακοπή αυτής της αναπαραγωγής διαπερνούν όλες τις πλευρές της κοινωνικής παραγωγής και κατά κάποιο τρόπο προσφέρουν μία εξήγηση γιατί ακριβώς δεν μπορεί να υπάρξει «αρχιμήδειο σημείο» σε σχέση με τη θεωρητικοποίηση του καπιταλισμού.

Ωστόσο, υπάρχει και κάτι ακόμη στο *Κεφάλαιο*, όλες εκείνες οι σελίδες πάνω στην ανταλλακτική αξία όχι ως μέγεθος αλλά ως κοινωνική μορφή.[7] Γιατί ο Μαρξ δεν είπε απλώς ότι η ανταλλακτική αξία καθορίζεται από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας, δεν όρισε τον τελευταίο ως κάποια μορφή ενός κοινωνικού/ιστορικού μέσου όρου, δεν εξήγησε εξίσου απλά ότι το μεταβλητό κεφάλαιο ανταλλάσσεται με εργασιακή δύναμη και όχι με εργασία, δεν όρισε την υπεραξία ως τη διαφορά ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία της εργασιακής δύναμης και την αξία που ενσωματώνεται στα προϊόντα που παράχθηκαν (έστω και με την έννοια της εργασίας μίας συλλογικής εργασιακής δύναμης), ώστε να προχωρήσει μετά στις συγκεκριμένες ιστορίες αγώνων και ανταγωνισμών που όντως ορίζουν τον καπιταλισμό;

Βέβαια, την απάντηση την ξέρουμε: Γιατί όλα αυτά παίρνουν τη μορφή, την *κοινωνική μορφή* της ανταλλακτικής αξίας. Γιατί ο καπιταλισμός είναι ταυτόχρονα αυτό το πλήθος των ιστοριών των αγώνων και των ανταγωνισμών μαζί με τους μηχανισμούς –ιδεολογικούς/ηγεμονικούς και κατασταλτικούς–

6. Σχετικά με το ερώτημα, βλ. Balibar, É. (2016). “Critique in the 21st century. Political Economy still and religion again”. *Radical Philosophy*, Vol. 200.

7. Marx, K. (2016). *Το Κεφάλαιο*, μτφρ.: Θανάσης Γκιούρας. Αθήνα: ΚΨΜ, σσ. 30-64.

που αναπαράγουν αυτές τις ανταγωνιστικές σχέσεις και την ηγεμονία του κεφαλαίου έναντι της εργασίας και την ίδια στιγμή διασφαλίζουν ότι η μορφή εμφάνισης του καπιταλισμού, της καθημερινής λειτουργίας και προφάνειάς του, είναι μία ατελείωτη χρηματικά εκπεφρασμένη ανταλλαγή εμπορευμάτων που αντιμετωπίζονται ως ανταλλακτικές αξίες (και ως οι χρηματικές εκφράσεις τους), συμπεριλαμβανόμενου και του γεγονότος ότι η ίδια η σχέση της εκμετάλλευσης, η μισθωτή σχέση, είναι επίσης μία χρηματικά εκπεφρασμένη ανταλλαγή.

Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι η αξία ως το προϊόν της αφηρημένης εργασίας ή ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος ως μέτρο αξίας δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο στοχασμού έξω από την ανταλλαγή και τη χρηματικά διαμεσολαβημένη και εκπεφρασμένη γενικευμένη ανταλλαγή. Δεν μπορούμε να στοχαστούμε τα εμπορεύματα σαν να φέρουν την αξία τους ως μία έμφυτη ποιότητα (και ποσότητα) πριν από τη στιγμή της ανταλλαγής ή, για να είμαστε περισσότερο ακριβείς, πριν από την είσοδό τους στη φαινομενικά ατελείωτη σειρά και ακολουθία ανταλλαγών που αποτελούν την καθημερινή λειτουργία του καπιταλισμού, ακόμη κι αν, συγχρόνως, δεν μπορούμε να στοχαστούμε αυτή τη γενικευμένη εμπορευματική ανταλλαγή χωρίς την παραγωγή *για την ανταλλαγή.*[8]

Με μία ορισμένη έννοια –γιατί τα πράγματα εδώ μπορούν να γίνουν περισσότερο περίπλοκα (ή διαλεκτικά σύνθετα, εάν προτιμάτε)–, στη συγχρονία του καπιταλισμού φαίνεται σαν το βέλος της αιτιότητας να πηγαίνει από τη γενικευμένη ανταλλαγή και την πρωτοκαθεδρία της αξιακής μορφής στις καπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης, από τη δύναμη του χρήματος ως αφαίρεσης στη δύναμη του καπιταλιστή. Ωστόσο, στην πραγματική διαχρονία του καπιταλισμού αυτό δεν ισχύει. Αν και η ανταλλαγή προϊόντων και τεχνουργημάτων είναι ένα στοιχείο που το συναντάμε από την προϊστορία και η ανταλλαγή εμπορευμάτων με χρήμα ξεκινά από την αρχαιότητα, ποτέ δεν υπήρξε η εποχή της «απλής εμπορευματικής παραγωγής». Στην πραγματικότητα, η γενίκευση της ανταλλαγής εμπορευμάτων, ο γενικευμένος εκχρηματισμός της παραγωγής και η επέκταση των ειδικά καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων ιδιοκτησίας, συμπεριλαμβανομένης της μισθωτής σχέσης με την «ελεύθερη εργασία», πρακτικά συμπίπτουν και με μία έννοια είναι τμήμα της ίδιας ιστορικής διαδικασίας. Την ίδια στιγμή, δεν μπορούμε να πούμε, με αιτιώδεις όρους, ότι πρώτα έχουμε παραγωγή (και εκμετάλλευση) και μετά ανταλλαγή,

8. Για όλα αυτά και για την ανάγνωση της θεωρίας της αξιακής μορφή που ακολουθεί, βλ. Rubin, I.I. (1972). *Essays on Marx's theory of value.* Detroit: Black and Red· Heinrich, M. (1999). *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition.* Münster: Verlag Westfälisches Dampfboot· Μηλιός, Γ. –Δημούλης, Δ. – Οικονομάκης, Γ. (2005). *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό.* Αθήνα: Νήσος.

καθώς η ανταλλαγή και η πρωτοκαθεδρία της αξιακής μορφής διαρκώς συγκροτούν τη συνθήκη ύπαρξης κάποιας μορφής καπιταλιστικής παραγωγής και εκμετάλλευσης. Εάν δεν υπήρχε η πρωτοκαθεδρία της αξιακής μορφής ως μίας αφαίρεσης από όλους τους συγκεκριμένους προσδιορισμούς, δεν θα είχαμε όντως το κίνητρο για όλες αυτές τις συγκεκριμένες μορφές εκμετάλλευσης και βίας, που ορίζουν τον καπιταλισμό, με τον μη οικονομιστικό τρόπο στον οποίο επέμεινε ο Αλτουσέρ.

Με αυτή την έννοια, όντως κάτι συμβαίνει με την ανταλλακτική αξία και τις τροπικότητες της αξιακής μορφής, και αυτές οι σελίδες στο *Κεφάλαιο* δεν ήταν μία σπατάλη του χρόνου του Μαρξ, που ήρθαν ως αποτέλεσμα της εμμονής του με μία πολύ ιδεαλιστική σύλληψη του πώς να ξεκινήσει ένα επιστημονικά αυστηρό βιβλίο. Ο Μαρξ συνειδητοποίησε ότι μία θεωρία του καπιταλισμού δεν μπορούσε να είναι απλώς μία εργασιακή θεωρία της αξίας με τον τρόπο του Ρικάρντο ή του Σμιθ, με την προσθήκη της εργασιακής δύναμης ως του εμπορεύματος που συμμετέχει στη μισθωτή σχέση, και μία ποσοτική θεωρία της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας. Σε αυτή την περίπτωση, ο Μαρξ θα ήταν απλώς ένας ριζοσπάστης-κομμουνιστής ρικαρδιανός και όχι ο ιδιαίτερα πρωτότυπος στοχαστής που άνοιξε δρόμο προς μία νέα θεωρητική ήπειρο. Επιπλέον, υπάρχει όντως κάτι το συστημικό στην καπιταλιστική σχέση εκμετάλλευσης και αυτό πηγαίνει πέρα από την ανισότητα, πίσω από την «ίση» ανταλλαγή στη μισθωτή σχέση. Παίρνει όντως τη μορφή μίας εκμετάλλευσης που δεν εξατομικεύεται εύκολα (με την έννοια του να μπορούμε να πούμε ότι αυτός ο εργάτης υπέστη κλοπή αυτού του ποσοστού του χρηματικά υπολογισμένου κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας), αλλά αποτελεί μία πραγματική σχέση υπαγωγής ολόκληρης της εργασιακής δύναμης, των πρακτικών και διαδράσεών της. Σε μια τέτοια προοπτική, η εκμετάλλευση μπορεί να ποσοτικοποιηθεί μόνο σε ένα στατιστικό επίπεδο.

Τώρα μπορούμε να κινηθούμε παραπέρα σε αυτή την κατεύθυνση των ανοιχτών ερωτημάτων. Ο Μαρξ επέμεινε στη διάκριση παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Γνωρίζουμε ότι για τον Μαρξ παραγωγική δεν σήμαινε απαραίτητα υλική, αφού περιλάμβανε και τις υπηρεσίες και τις διανοητικές δραστηριότητες αλλά όχι τις μη παραγωγικές ιδιωτικές εργασίες ή τους κρατικούς υπαλλήλους, δημιουργώντας έτσι ένα πρόβλημα σε σχέση με τον ορισμό των ταξικών θέσεων, συμπεριλαμβανομένου του περίφημου «προβλήματος του ορίου» σε σχέση με το όριο της εργατικής τάξης,[9] ειδικά από τη στιγμή που ένα μεγάλο μέρος του συλλογικού εργαζόμενου επιτελεί επίσης και κάποια από τα καθήκοντα του συλλογικού καπιταλιστή.

Ωστόσο, υπάρχουν και ορισμένα άλλα ερωτήματα που προκύπτουν από μία αριθμητική/λογιστική σύλληψη της υπεραξίας. Από το θεωρητικό

9. Βλ. σχετικά, Meiksins, P. (1986). "Beyond the boundary question". *New Left Review*, 1/157.

σχήμα του Κώστα Λαπαβίτσα για τις νέες μορφές εξαγωγής κέρδους μέσα από τη χρηματιστικοποίηση[10] μέχρι όλες τις προσπάθειες να συγκροτηθεί μία Πολιτική Οικονομία του Διαδικτύου, βρίσκουμε στοιχεία εκμετάλλευσης σε ένα επίπεδο του συνόλου των κοινωνικών πρακτικών διαμέσου μορφών υπαγωγής όλων των πλευρών της κοινωνικής ζωής. Οι εργαζόμενοι στο Facebook ή στην Google ασφαλώς και υφίστανται εκμετάλλευση και σίγουρα με ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό εκμετάλλευσης, όμως μέρος της παραγωγικής διαδικασίας στην οποία συμμετέχουν είναι η τεράστια συγκέντρωση πληροφοριών οι οποίες παράγονται μέσα από κοινωνικές διαδράσεις των χρηστών των υπηρεσιών που αυτές καθαυτές δεν εντάσσονται στην εκμεταλλευτική σχέση. Το ίδιο ισχύει και για την ανάγκη, πέραν της παραγωγής, να μελετήσουμε και την κατανάλωση και το πώς αυτή δομείται σήμερα.

Δεν υποστηρίζω ότι πρέπει να απεμπολήσουμε την έννοια της υπεραξίας. Άλλωστε, η πρόσφατη χρηματοοικονομική κρίση ήταν μία υπενθύμιση ότι, παρά την απόσταση ανάμεσα στη χρηματοοικονομική σφαίρα και στις πραγματικές παραγωγικές διαδικασίες, υπάρχουν στιγμές που η παραγωγή παίρνει την εκδίκησή της. Όμως, είναι σαφές ότι πρέπει να δούμε την «εκμετάλλευση» με μία πολύ πιο ευρεία έννοια. Να τη δούμε, δηλαδή, ως το σύνολο των αποτελεσμάτων που μπορεί να έχει στην κοινωνική ζωή η γενίκευση της αξιακής μορφής και ως την ικανότητα του κεφαλαίου να θέτει αξιώσεις και να οικειοποιείται με έναν επεκτατικό τρόπο όλες τις όψεις της κοινωνικής (και φυσικής) ζωής σε μία διαδικασία γενικευμένης εμπορευματοποίησης και αξιοποίησης.

Μολαταύτα, θα ήθελα να επιμείνω ότι μία τέτοια νέα έμφαση στην κεντρικότητα της *αξιακής μορφής*, αν και με μία έννοια αποτελεί μία επιστροφή στο *γράμμα* του *Κεφαλαίου*, δεν σημαίνει μία επιστροφή στον Χέγκελ, παρά το γεγονός ότι ο Μαρξ το στοχάστηκε αυτό με εγελιανούς όρους. Θα έλεγα ότι, αντί για μία σύνθετη διαδικασία αλλοτρίωσης και μετασχηματισμού της ουσίας ή της υπόστασης, αυτό που έχουμε είναι συναντήσεις ανάμεσα σε σώματα στην αλληλεπίδρασή τους, είτε στην παραγωγή είτε στην αγορά. Έχουμε συναντήσεις που τείνουν να αναπαραχθούν. Έχουμε ιδεολογικές πρακτικές, τελετουργίες και μηχανισμούς, που επιτείνουν αυτή την κατά τάση αναπαραγωγή και επανάληψη, έχουμε κρατικούς μηχανισμούς (και πρακτικές) που την εγγυώνται. Έχουμε συλλογικές πρακτικές σηµασιοδότησης και σχηματισμού ιδεολογικών στοιχείων, οι οποίες μέσω έγκλησης παράγουν μορφές υποκειμενικότητας, που έστω και με τρόπο αντιφατικό επιτρέπουν την κοινωνική αναπαραγωγή/επανάληψη. Εδώ βρίσκεται η σημασία της δουλειάς του Αλτουσέρ για την ιδεολογία και τους *ιδεολογικούς μηχανισμούς* του

10. Λαπαβίτσας, Κ. (2014). *Κέρδος χωρίς παραγωγή. Πώς το χρηματοπιστωτικό σύστημα μας εκμεταλλεύεται όλους*. Αθήνα: Τόπος.

κράτους. Κατά συνέπεια –και ταυτοχρόνως–, έχουμε την αξιακή μορφή ως μία κοινωνική μορφή στη συνθετότητά της, ως το αποτέλεσμα όλων αυτών των διαδράσεων, ως σχέση αυτή καθαυτήν, ως κοινωνική αντίληψη, συνολικά ως μία δομή που υπάρχει εμμενώς στα αποτελέσματά της. Μία τέτοια προοπτική είναι συμβατή με περισσότερο σπινοζικές αναγνώσεις της θεωρίας του Μαρξ για την εκμετάλλευση, όπως είναι αυτή που προσφέρει ο Φρεντερίκ Λορντόν (Frédéric Lordon) στην προσπάθειά του να τονίσει το ρόλο των επηρειών και των παθών στην καπιταλιστική σχέση εκμετάλλευσης.[11] Ο Λορντόν προσφέρει μία πολύ ενδιαφέρουσα σχεσιακή σύλληψη της εκμετάλλευσης, που αποφεύγει όλες τις μορφές οικονομισμού. Η σύνθετη αλληλεπίδραση επιθυμιών, παθών, επηρειών, υλικών περιορισμών, θεσμικών μορφών, ιεραρχιών εξουσίας που ορίζουν το συμβόλαιο εργασίας ως μία εκμεταλλευτική σχέση, έχει επίσης τη δυνατότητα να προσφέρει μία εναλλακτική ανάγνωση αναφορικά με την ανάδυση ιδιαίτερων μορφών υποκειμενικότητας και αλλοτρίωσης, αν και με έναν όχι υποκειμενιστικό τρόπο. Με έναν ανάλογο τρόπο, ο Τζέισον Ριντ (Jason Read) πρόσφατα προσέφερε ένα ιδιαίτερο επιχείρημα υπέρ της σημασίας της διατομικότητας[12] εντός του μαρξισμού ως της προσπάθειας να αναστοχαστούμε την παραγωγή του κοινωνικού –και ειδικά της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης– αλλά και της παραγνώρισης ως αποτέλεσμα ενικών σχέσεων, πρακτικών, επηρειών, επένδυσης παθών. Και οι δύο προσπάθειες, μαζί με άλλες παρεμβάσεις, όπως η προσπάθεια του Μασερέ να αναστοχαστεί έναν διάλογο ανάμεσα στον Καρλ Μαρξ και τον Μισέλ Φουκώ (Michel Foucault) σε σχέση με το ερώτημα της ανάδυσης του «παραγωγικού υποκειμένου» στον καπιταλισμό,[13] προσφέρουν τρόπους να αναστοχαστούμε την αξιακή μορφή με όρους ενός υλισμού της ενικότητας και της συνάντησης καθώς και αυτού που ο Ετιέν Μπαλιμπάρ όρισε ως «συνδυασμό δύο “βάσεων” εξήγησης ή δύο προσδιορισμών, ασύμβατων και αδιαχώριστων: του *τρόπου καθυπόταξης* και του *τρόπου παραγωγής*».[14]

Μία τέτοια ανάγνωση του *Κεφαλαίου* είναι επίσης συμβατή με την πρόταση του Μπαλιμπάρ ότι ο Μαρξ επιτελεί ένα είδος θεωρητικού βραχυκυκλώματος ανάμεσα στο οικονομικό και το πολιτικό, και ότι αυτό είναι η ουσία της μαρξικής κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας.[15] Όμως, ξέρουμε ότι ο Μαρξ όχι μόνο είδε αυτή την «αυτονόμηση» του οικονομικού ως πλευρά της ανάδυσης

11. Lordon, F. (2010). *Capitalisme, désir et servitude. Marx et Spinoza.* Paris: Fabrique.

12. Read, J. (2015). *The Politics of Transindividuality.* Leiden: Brill.

13. Macherey, P. (2013). *Φουκώ και Μαρξ. Το παραγωγικό υποκείμενο*, μτφρ.: Τάσος Μπέτζελος. Αθήνα: Εκτός Γραμμής.

14. Balibar, É. (1995). “The Infinite Contradiction”, transl: Jean-Marc Poisson – Jacques Lezra, in *Depositions: Althusser, Balibar, Macherey, and the Labor of Reading* (*Yale French Studies*, No. 88), ed.: Jacques Lezra. New Haven: Yale University Press, σ. 160.

15. Balibar, É. (2013). *Κράτος, μάζες, πολιτική*, μτφρ.: Τάσος Μπέτζελος. Αθήνα: Εκτός Γραμμής.

της καπιταλιστικής νεωτερικότητας, αλλά και ότι προσπάθησε να ενσωματώσει αυτό το στοιχείο σε όλες τις παραλλαγές της σύλληψής του για την κοινωνική ολότητα, από τον αναστοχασμό της διάκρισης κοινωνίας πολιτών/κράτους σε κείμενα όπως το *Εβραϊκό ζήτημα* έως την τοπογραφία του μοντέλου βάσης/υπερδομών. Από την άλλη, γνωρίζουμε ότι η κεντρικότητα αυτού που συμβαίνει στο επίπεδο της παραγωγής ή σε σχέση με την παραγωγή δεν είναι διακριτή από το κράτος, τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους (ή τους ηγεμονικούς μηχανισμούς, για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Γκράμσι). Όχι μόνο οι σχέσεις εκμετάλλευσης είναι επίσης πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις (από το φετιχισμό της αξίας και του εμπορεύματος σε όλες τις ιδεολογικές κατασκευές του *homo oeconomicus*), αλλά και το κράτος είναι παντού (ειδικά εάν ακολουθήσουμε τον Γκράμσι –και με έναν τρόπο τον Αλτουσέρ και τον Πουλαντζά– στο να στοχαστούμε ένα «ολοκληρωμένο κράτος» που συμπεριλαμβάνει την κοινωνία των πολιτών και την πολιτική κοινωνία/κράτος),[16] από την εγγύηση της τραπεζικής πίστης και του χρήματος μέχρι όλες τις παρεμβάσεις που μετασχηματίζουν τα σώματα σε «παραγωγικά υποκείμενα». Αυτή είναι η θεωρητική γονιμότητα εννοιών, όπως η κυβερνητικότητα στον Φουκώ, που μας επιτρέπουν να στοχαστούμε τον καπιταλισμό ακριβώς με όρους αυτού του πολιτικού και θεωρητικού βραχυκυκλώματος.

Η θεωρητικοποίηση αυτής της σύνθετης αλληλεπίδρασης οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών πρακτικών δεν είναι εύκολη, ιδίως, όπως είναι σαφές στην περίπτωση του Μαρξ, εάν επιχειρήσουμε μία θεωρητικά αυστηρή κατασκευή που θα προσπαθούσε να συναγάγει τα πάντα από την αξιακή μορφή. Αυτό μπορεί να εξηγήσει τον ανολοκλήρωτο χαρακτήρα του *Κεφαλαίου* και τους διάφορους τρόπους με τους οποίους διαφορετικές δυναμικές αναταράσσουν την ίδια τη διάταξη έκθεσης, όπως είναι τα κεφάλαια πάνω στη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας ή τα κεφάλαια πάνω στην πρωταρχική συσσώρευση. Μπορεί κάποιος να δει ακόμη πιο ισχυρές εντάσεις και σε πολλές στιγμές του *Κεφαλαίου*, στο πώς μία επιφανειακή ανάγνωση του *Κεφαλαίου* μπορεί να δικαιολογήσει μία ερμηνεία της κρίσης ως υποκαταναλωτικής κατάρρευσης, και το γεγονός ότι ο δεύτερος τόμος του *Κεφαλαίου* προσφέρει την απόδειξη ότι αυτό δεν ισχύει είναι ένα τέτοιο παράδειγμα. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η ίδια η έννοια της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Ο θεωρητικός πειρασμός στον Μαρξ προς μία σύλληψη ενός εγγενούς ορίου στο καπιταλιστικό κέρδος ως αποτέλεσμα του μειούμενου ρόλου της ζωντανής εργασίας στη διαδικασία παραγωγής είναι μεγάλος, παρά τις αναφορές σε αντίρροπες τάσεις και παρά την πλούσια ανάλυση του πιστωτικού κεφαλαίου και των ιδιαίτερων χρονικοτήτων του. Η έννοια ενός τέτοιου δυνητικού *ιστορικού ορίου*

16. Για την κεντρική έννοια του stato integrale στον Γκράμσι, βλ. Thomas, P. (2009). *The Gramscian Moment. Philosophy, Hegemony and Marxism*. Leiden: Brill.

ήταν όντως ένας θεωρητικός πειρασμός για τον Μαρξ, όμως, γνωρίζουμε ότι όχι μόνο δεν υπάρχει ένα τέτοιο όριο, αλλά και ότι ο κομμουνισμός δεν είναι μία αναπόφευκτη ιστορική τάση.

Το ίδιο ισχύει και για ένα άλλο κενό σημείο στο *Κεφάλαιο*, αυτό που αναφέρεται στην ταξική πολιτική. Ο Μπαλιμπάρ έχει εξηγήσει αναλυτικά γιατί βρίσκουμε την *εργασία* στο *Κεφάλαιο*, αλλά όχι το προλεταριάτο, που ήταν η βάση της πολιτικής στρατηγικής η οποία αναδύθηκε από την επιστημολογική του Μαρξ στα κείμενα μετά το 1845 και στη νέα σύλληψη του ιστορικού υλισμού. Ούτε βρίσκουμε, επίσης, κάποιο στοχασμό για τις *μάζες* που κάνουν αισθητή την παρουσία τους στο ιστορικό προσκήνιο τόσο στην Παρισινή Κομμούνα, όσο και στην άνοδο των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων.[17]

Σε σχέση τώρα με το ερώτημα του «ιστορικού» καπιταλισμού». Πιστεύω ότι μπορούμε πια να αποφύγουμε όλο τον ουσιολογισμό που κυριάρχησε σε αρκετές από τις συζητήσεις για τη μετάβαση στον καπιταλισμό. Πιστεύουμε ότι μπορούμε να στοχαστούμε την ανάδυσή του με όρους συναντήσεων. Όχι μόνο με την έννοια του Αλτουσέρ, που ακολουθώντας τον Μαρξ αναφερόταν στη συνάντηση ανάμεσα στον άνθρωπο με τα χρήματα και τον άνθρωπο με την ελεύθερη εργασιακή δύναμη, αλλά και με την έννοια της συνάντησης ανάμεσα σε ιστορικές ακολουθίες που δεν ήταν «ουσιωδώς» συνδεδεμένες εξαρχής, όπως ήταν η ανάδυση των πρώτων μορφών αγροτικού καπιταλισμού, οι τραπεζικές πρακτικές των ιταλικών πόλεων-κρατών, οι νέες μορφές κρατικής κυριαρχίας που αναδύονταν, η ανάδυση μίας αστικής κουλτούρας και πολιτοφροσύνης, ο κοινοβουλευτισμός. Όλα αυτά, χωρίς κανένα τους να είναι προκαθορισμένο να παίξει αυτόν το ρόλο, ήταν τμήμα της συνάντησης που μας έδωσε τις πρώτες παραλλαγές καπιταλισμού. Άλλες συναντήσεις, που είχαν ως αφετηρία και την αποικιοκρατία, μας έδωσαν άλλες παραλλαγές καπιταλισμού. Υπάρχουν πολλοί δρόμοι για τον καπιταλισμό και πάρα πολλοί ακόμη που δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα. Με αυτή την έννοια, δεν υπάρχει «ιδεότυπος» του καπιταλισμού, μόνο συγκεκριμένα παραδείγματα της διαρκούς εκ νέου ανάδυσης των καπιταλιστικών κοινωνικών μορφών και της ιδιαίτερης συμβιωτικής ικανότητάς τους με άλλες κοινωνικές μορφές, τρόπους παραγωγής, τρόπους καθυπόταξης, ιδεολογικές πρακτικές και κοσμοαντιλήψεις.

Νομίζω ότι, σε σχέση με έναν απόλυτο καπιταλισμό, κάποιος θα μπορούσε να πει ότι αυτό υπάρχει εδώ και πολύ καιρό. Ο διαβρωτικός χαρακτήρας του καπιταλισμού, αυτή η ικανότητά του να επηρεάζει όλες τις μορφές και τις πλευρές της κοινωνικής ζωής, ώστε να γίνει ο «κυρίαρχος τρόπος παραγωγής», πράγμα που ήδη ο Λένιν κατανοούσε στα κείμενά του για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία, δεν σημαίνει ότι είναι και ο πιο εκτεταμένος ή αυτός με τη μεγαλύτερη στατιστική βαρύτητα στους εθνικούς λογαριασμούς.

17. Balibar, É. (2013), *ό.π.*

Είναι επίσης προφανές ότι η συγκυρία μετά το 1989 καταδεικνύει ότι δεν υπάρχει κάποια αμφισβήτηση –έστω και συμβολική– ενάντια στον καπιταλισμό και ότι ο συνδυασμός ανάμεσα στην άνοδο του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου ως της κυρίαρχης μερίδας και στον νεοφιλελευθερισμό οδήγησε σε μία κατάσταση όπου η λογική της αγοράς και της καπιταλιστικής επιχείρησης έγινε ο κυρίαρχος γνώμονας ακόμη και σε χώρους, θεσμούς και πρακτικές, που υποτίθεται ότι ήταν οργανωμένα με διαφορετικό τρόπο. Συμφωνώ επίσης ότι μία από τις πιο σημαντικές πλευρές του σύγχρονου καπιταλισμού είναι ακριβώς η τάση να μετασχηματίζονται όλες οι όψεις της κοινωνικής ζωής, συμπεριλαμβανομένων αυτών που σχετίζονται με την κοινωνική αναπαραγωγή, σε πεδία επένδυσης και αξιοποίησης από τη μεριά του κεφαλαίου. Και προφανώς, πρέπει να δώσουμε μεγαλύτερη σημασία στα θέματα της κοινωνικής αναπαραγωγής συμπεριλαμβανομένων και των έμφυλων πλευρών της.

Ωστόσο, πιστεύω ότι ο απόλυτος καπιταλισμός δεν σημαίνει απαραίτητα και έναν ολοκληρωτικό καπιταλισμό. Αυτή η νέα φάση, παρ' όλες τις μορφές απαλλοτρίωσης των κοινών ή των πρακτικών που υποτίθεται ότι ήταν έξω από την αγορά, όσο απόλυτη κι αν φαντάζει στη δυναμική της, εντούτοις αναπαράγει αντιφάσεις και όρια. Υπάρχει η τάση προς την πλήρη παγκοσμιοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, που αποτυπώνεται στη γεωγραφική μετεγκατάσταση ολόκληρων παραγωγικών διαδικασιών, και την ίδια στιγμή βλέπουμε την ένταση των ανταγωνισμών ανάμεσα στους διαφορετικούς πόλους μέσα στο παγκόσμιο σύστημα. Οτιδήποτε είναι κοντά στο έθνος-κράτος παραμένει αναντικατάστατο. Υπάρχει η αντίφαση ανάμεσα στη νέα επέκταση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας και στη διαφαινόμενη σχετική καθυστέρηση στην ανάδυση ενός τεχνολογικού και κοινωνικού παραδείγματος που θα εγγυηθεί τη μεσοπρόθεσμη αύξηση της παραγωγικότητας. Υπάρχει η κρίση της ηγεμονίας που παράγεται από την ένταση της νεοφιλελεύθερης «παθητικής επανάστασης» και τη διάβρωση της δημοκρατίας ως αποτέλεσμα των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Υπάρχει το γεγονός ότι η αναπαραγωγή του συλλογικού εργαζόμενου, εάν τη συλλάβουμε με την ευρύτερη δυνατή έννοια του συνόλου των πρακτικών, δεξιοτήτων, γνώσεων, επηρειών, διαδράσεων που συμπεριλαμβάνει, πάντοτε συνεπάγεται την αναπαραγωγή της ριζικής διαφοράς και του ανταγωνισμού. Η σύγχρονη εργασιακή δύναμη μπορεί να είναι περισσότερο κατακερματισμένη, εξατομικευμένη, υπαγμένη στη λογική του κεφαλαίου, ενταγμένη σε σύνθετα δίκτυα που σε πολλές περιπτώσεις υπερβαίνουν τη διαίρεση ανάμεσα στο χώρο εργασίας και στην ιδιωτική ζωή, ανάμεσα στη «χειρωνακτική» και τη «διανοητική» εργασία, ανάμεσα στην εργασία και στον ελεύθερο χρόνο. Την ίδια στιγμή είναι πιο εκπαιδευμένη, πιο καταρτισμένη, πιο επιδέξια από οποιαδήποτε άλλη στιγμή στην Ιστορία, με τη γνώση και τις επικοινωνιακές δεξιότητες που επιτρέπουν νέες μορφές συλλογικών πρακτικών, οργάνωσης και εξέγερσης, γεγονός που παρατηρήσαμε στο

πρόσφατο παγκόσμιο κύμα διαμαρτυρίας και αγανάκτησης. Είναι αυτός ο συλλογικός εργαζόμενος, αυτή η συνάντηση ανάμεσα σε διαφορετικά στρώματα και ρόλους, που αποτελεί την «οντολογική βάση» της σύγχρονης πολιτικής: Η παθητικότητά τους ενισχύει τα συστηματικά κόμματα και τους πολιτικούς, οι εξεγέρσεις τους γράφουν ιστορία, από το Occupy! μέχρι την Ελλάδα, η απογοήτευσή τα κάνει το βασικό ακροατήριο για τις παραλλαγές του νεοφασισμού.

Γνωρίζω ότι τέτοιες θέσεις μπορεί να φανούν και ως μία άρνηση της κεντρικότητας μίας ορισμένης σύλληψης της εργασίας ως του οντολογικού θεμελίου μίας πολιτικής με κομμουνιστικό ορίζοντα. Όμως, από την άλλη μεριά, επιτρέπουν να στοχαστούμε αυτή τη γείωση του κομμουνιστικού ορίζοντα στις σύγχρονες μορφές καπιταλιστικής συσσώρευσης. Στις σύγχρονες κοινωνίες οι περισσότεροι άνθρωποι αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης. Ορισμένες/οι πωλούν την εργασιακή τους δύναμη με τρόπους πολύ κοντινούς σε μία κατά λέξη ανάγνωση του *Κεφαλαίου*. Άλλοι αποτελούν τμήμα του παγκόσμιου συλλογικού εργαζόμενου με περισσότερο έμμεσους τρόπους, όμως και αυτοί κατά έναν ορισμένο τρόπο πρέπει να πωλήσουν την εργασιακή τους δύναμη για να επιβιώσουν, με ποικίλες μορφές, σε μία διαλεκτική της υποτέλειας και της εκμετάλλευσης. Το γεγονός ότι δεν μοιράζονται μία κοινή ταυτότητα με βάση την εργασία, όπως ίσχυε με την εμφάνιση της φορντικής εργατικής τάξης, και το γεγονός ότι τους έλκουν εγκλήσεις όπως αυτές που αφορούν τον λαό έχουν οδηγήσει στον πειρασμό ενός νεολαϊκιστικού λόγου που θα απεμπολούσε τις ταξικές αναφορές. Ωστόσο, παρά τη σημασία και την ανάγκη όντως να στοχαστούμε την έννοια του λαού σε μια μεταεθνική και μετααποικιακή μορφή, πιστεύω ότι πρέπει να παραμείνουμε ακριβώς εντός της έννοιας του βραχυκυκλώματος ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική, που ξεκινά με τη μαρξική κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, και να αποπειραθούμε να αναδιατυπώσουμε μία πολιτική που να εκπροσωπεί τόσο τη συνθήκη της υποτέλειας, όσο και τη συνθήκη της εργασίας σήμερα. Κοινώς, να αναδιατυπώσουμε μία πολιτική για τον κομμουνισμό.

Και μία πολιτική με ορίζοντα τον κομμουνισμό δεν μπορεί παρά να έχει αφετηρία σημεία που σχετίζονται με την τομή του ίδιου του *Κεφαλαίου*:

1. Τη διαρκή επίγνωση του αντιφατικού και ανταγωνιστικού χαρακτήρα όλων των κοινωνικών μορφών, της διαρκούς επενέργειας του ανταγωνισμού, της διαρκούς δυνατότητας να προκύπτουν αντιστάσεις.
2. Την ανάγκη πολιτικών προτάσεων και στοχεύσεων που να ορίζουν όντως τη σύγκρουση με τον πυρήνα της λογικής του κεφαλαίου, πολιτικών που να μην περιορίζονται στην αναδιανομή ή τη διεκδίκηση μίας ευνοϊκής για την ανάπτυξη μακροοικονομικής συνθήκης, αλλά να αμφισβητούν τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις.

3. Την παραδοχή ότι η ανάδυση ανταγωνιστικών κοινωνικών μορφών που να υπερβαίνουν την κυριαρχία της αξιακής μορφής θα είναι υπόθεση μίας συνολικής διαδικασίας μετασχηματισμού, που θα υπερβαίνει κατά πολύ τις απλές σχέσεις ιδιοκτησίας ή την εισαγωγή στοιχείων σχεδιασμού και θα προϋποθέσει εκτεταμένο πειραματισμό και αξιοποίηση των ίδιων των «χναριών του κομμουνισμού», που αποτυπώνονται στις αντιστάσεις, τις συλλογικές δράσεις, τις μορφές επανοικειοποίησης χώρων και πρακτικών.

Πώς να διαβάζουμε το *Κεφάλαιο* σήμερα: Σκέψεις από τη Λατινική Αμερική

Μάρτα Χάρνεκερ

Πριν από 150 χρόνια, ο Μαρξ δημοσίευσε το *Κεφάλαιο*, ένα μεγαλόπνοο διανοητικό εγχείρημα που ήθελε να αποκαλύψει τη λογική με την οποία λειτουργεί η καπιταλιστική παραγωγή και να εφοδιάσει τους εργάτες με τα θεωρητικά εργαλεία για την απελευθέρωσή τους. Ανακαλύπτοντας τη λογική του συστήματος, ο Μαρξ μπόρεσε να προβλέψει, με μεγάλη διορατικότητα, πολλά από όσα συμβαίνουν στην καπιταλιστική οικονομία σήμερα. Δεν μπορούμε, όμως, να εφαρμόσουμε μηχανικά όσα εκτίθενται στο *Κεφάλαιο* στη σημερινή πραγματικότητα της Λατινικής Αμερικής.

Όπως εξηγεί ο Μαρξ στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης, στόχος της έρευνάς του δεν ήταν να μελετήσει έναν συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό· έλαβε την Αγγλία απλώς ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της πιο προηγμένης συγκεκριμένης έκφρασης της καπιταλιστικής παραγωγής εκείνη την εποχή.

Το σημαντικότερο μέρος της διανοητικής προσπάθειας του Μαρξ αφιερώθηκε στη μελέτη «του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των μορφών αλληλεπίδρασης [...] που αντιστοιχούν σε αυτόν»,[1] με στόχο «να αποκαλυφθεί ο οικονομικός νόμος κίνησης της νεότερης κοινωνίας». Γι' αυτό, «το ζητούμενο δεν είναι ο υψηλότερος ή χαμηλότερος βαθμός ανάπτυξης των κοινωνικών ανταγωνισμών από τους φυσικούς νόμους της καπιταλιστικής παραγωγής. Το ζητούμενο είναι οι ίδιοι οι νόμοι αυτοί».[2]

Πρέπει να μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα:

1. στη μελέτη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: ένα θεωρητικό αφηρημένο αντικείμενο,
2. στη συγκεκριμένη ιστορική μελέτη ενός κοινωνικού σχηματισμού, και
3. στη μελέτη των ταξικών αγώνων στο εσωτερικό του τελευταίου.

Καθώς δεν αναγνώρισαν αυτά τα διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης και εφάρμοσαν μηχανικά τις έννοιες του Μαρξ, λες και η πραγματικότητα δεν είχε

1. Marx, K. (1976). *Capital*, τόμος I. New York: Vintage, σ. 90. (Τα παραθέματα από κείμενα του Μαρξ, του Ένγκελς και του Λένιν μεταφράζονται από την αγγλική εκδοχή τους που χρησιμοποιεί η συγγραφέας. [Σ.τ.Μ.])
2. *Ό.π.*, σ. 90-91.

αλλάξει στα εκατόν πενήντα χρόνια που μεσολάβησαν, πολλοί Λατινοαμερικάνοι μαρξιστές διανοούμενοι και ακτιβιστές προσπάθησαν να στριμώξουν την πραγματικότητά μας στις κλασικές έννοιες, πράγμα που τους εμπόδισε να κατανοήσουν τα νέα φαινόμενα στην περιοχή πέρα από αυτές τις παραμέτρους.

Στόχος του κειμένου μου είναι να εκθέσει αυτά τα νέα φαινόμενα και να διατυπώσει ορισμένες σκέψεις σχετικά με το τι συνέβη στην περιοχή τις τελευταίες δεκαετίες, βλέποντας με ποιους τρόπους οι Λατινοαμερικάνοι μαρξιστές διανοούμενοι και ακτιβιστές προσεγγίζουν όσα εξέθεσε ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* και με ποιους τρόπους απομακρύνονται από αυτά.[3]

◊ ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΜΕΡΙΚΗ: ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΣ ΣΤΗΝ ΑΠΟΡΡΙΨΗ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

Σήμερα που ο νεοφιλελευθερισμός απορρίπτεται ολοένα και περισσότερο ανά τον κόσμο, πρέπει να θυμόμαστε ότι η Λατινική Αμερική ήταν η πρώτη περιοχή στην οποία εφαρμόστηκαν οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Η Χιλή, η χώρα μου, χρησιμοποιήθηκε ως πεδίο δοκιμών για τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές πριν τις εφαρμόσει η Βρετανίδα πρωθυπουργός Μάργκαρετ Θάτσερ στο Ηνωμένο Βασίλειο. Υπήρξε όμως και η πρώτη περιοχή στον κόσμο, μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη και τη Σοβιετική Ένωση, που προχώρησε σταδιακά στην απόρριψη αυτών των πολιτικών, οι οποίες το μόνο που έκαναν ήταν να αυξήσουν τη φτώχεια, να επιδεινώσουν τις κοινωνικές ανισότητες, να καταστρέψουν το περιβάλλον και να αποδυναμώσουν τα εργατικά και λαϊκά κινήματα γενικότερα.

ΟΙ ΦΡΙΚΑΛΕΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

Η κατάστασή μας τις δεκαετίες του ’80 και του ’90 μπορεί από μία άποψη να συγκριθεί με ό,τι πέρασε η προεπαναστατική Ρωσία στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Ό,τι ήταν για τη Ρωσία ο ιμπεριαλιστικός πόλεμος και οι φρικαλεότητές του, ήταν για τη Λατινική Αμερική ο νεοφιλελευθερισμός και οι δικές του φρικαλεότητες. Στις συνθήκες αυτές, οι λαοί μας είπαν: «Αρκετά!» και άρχισαν να αγωνίζονται, αντιστεκόμενοι πρώτα και περνώντας μετά στη αντεπίθεση, κάνοντας εφικτή στην περιοχή μας τη νίκη αριστερών προεδρικών υποψηφίων με αντινεοφιλελεύθερα προγράμματα.

3. Το κείμενο αυτό επαναλαμβάνει πολλά από όσα αναλύω στο βιβλίο μου: Harnecker, M. (2015). *A World to Build: New Paths toward Twenty-First Century Socialism.* New York: Monthly Review Press.

ΛΑΪΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ: ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ. ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ: Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΑΠΩΝ

Μπορούμε να πούμε ότι σε όλες ανεξαιρέτως τις χώρες, καίτοι με διαφορετικούς τρόπους, στην πρώτη γραμμή του αγώνα δεν ήταν πολιτικά κόμματα, αλλά λαϊκά κινήματα, και ιδίως το αγροτικό κίνημα και το κίνημα των αυτοχθόνων. Οι ολέθριες επιπτώσεις του νεοφιλελευθερισμού τα οδήγησε, σε πολλές περιπτώσεις, να μεταθέσουν την προσοχή τους από μεμονωμένα σε εθνικά θέματα, γεγονός που όχι μόνο εμπλούτισε τους αγώνες τους και τα αιτήματά τους, αλλά και τους επέτρεψε να ζητήσουν υποστήριξη από εντελώς διαφορετικά κομμάτια της κοινωνίας, που όλα τους είχαν επηρεαστεί αρνητικά από το ίδιο σύστημα.

ΤΟ ΠΛΗΓΜΑ ΤΩΝ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΜΕΤΡΩΝ

Το παραδοσιακό εργατικό κίνημα ήταν απόν από μεγάλο μέρος της λατινοαμερικάνικης πολιτικής σκηνής.

Σε μεγάλο βαθμό, αυτό οφειλόταν στην εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων οικονομικών μέτρων, όπως των επισφαλών συνθηκών εργασίας και των υπεργολαβιών, καθώς και της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής του κοινωνικού κατακερματισμού, που διαίρεσε εσωτερικά την εργατική τάξη.[4] Παρά ταύτα, δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι οι ιδεολογικές διαφορές και η προσωποπαγής ηγεσία του παραδοσιακού εργατικού κινήματος συνέβαλαν επίσης σε αυτή την εξέλιξη.

ΕΞΗΜΕΡΩΣΗ ΜΕΣΩ ΠΙΣΤΩΣΗΣ

Μία άλλη μορφή αποδυνάμωσης της εργατικής τάξης υπήρξε η προώθηση του καταναλωτισμού. Κάνοντας το περιττό ανάγκη[5] (κάτι εγγενές στην καπιταλιστική ανάπτυξη, όπως παρατηρεί ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*) και προωθώντας τις πωλήσεις επί πιστώσει, δημιουργήθηκε ένας νέος «μηχανισμός εξημέρωσης».[6]

Όπως λέει ο Χιλιανός οικονομολόγος Τομάς Μουλιάν (Tomás Moulian), η «χρέωση» επιδεινώνει τον πανικό από την απώλειας εργασίας, και αυτός είναι ένας σημαντικός «παράγοντας κοινωνικής παθητικότητας».[7]

4. Το ποσοστό των εργατών που υπόκεινται σε επισφαλείς, ανασφαλείς συνθήκες εργασίας και όσων αποκλείονται από το σύστημα αυξάνεται μέρα με τη μέρα. Οι βιομηχανικοί εργάτες και οι μεταλλωρύχοι μειώνονται, καθώς μεγάλες, ισχυρές εταιρείες αναθέτουν σε υπεργολάβους πολλές εργασίες, ελαττώνοντας έτσι κατά πολύ το βάρος του εργατικού δυναμικού σε στρατηγικούς τομείς, πολλοί από τους οποίους έχουν πουληθεί στο ξένο κεφάλαιο.

5. Marcuse, H. (1993). *El hombre unidimensional. Ensayo sobre la ideología de la sociedad industrial avanzada*. Barcelona: Planeta/Agostini, σ. 39.

6. Moulián, T. (1997). *Chile actual: anatomía de un mito*. Santiago, Chile: ARCIS-LOM, σ. 105.

7. Moulián, T. (1997). *Chile actual: anatomía de un mito*, ό.π.

ΜΙΑ ΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΔΟΜΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η άκριτη έμφαση που δόθηκε στη βιομηχανική εργατική τάξη οδήγησε τους μαρξιστές στη Λατινική Αμερική να παραγνωρίσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του επαναστατικού κοινωνικού υποκειμένου αυτής της ηπείρου, αγνοώντας τη σκέψη Λατινοαμερικάνων στοχαστών όπως ο Χοσέ Κάρλος Μαριάτεγκι (José Carlos Mariátegui) και ο Βίκτωρ Ραούλ Χάγια ντε λα Τόρε (Víctor Raúl Haya de la Torre). Για πολλά χρόνια, δεν μπορούσαμε να εκτιμήσουμε το ρόλο που είναι σε θέση να παίξουν οι αυτόχθονες και οι χριστιανοί σε επαναστάσεις στη Λατινική Αμερική.

Εφαρμόσαμε με πολύ μηχανικό τρόπο τις ταξικές κατηγορίες που χρησιμοποίησε ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* στην πραγματικότητά μας στη Λατινική Αμερική, αγνοώντας τις μετέπειτα αναλύσεις του Μαρξ για τη ρωσική κατάσταση, όπου επιβεβαίωσε τον εξέχοντα ρόλο των αγροτών σε μία χώρα όπου η βιομηχανική εργατική τάξη ήταν μειονότητα.[8]

ΜΙΑ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ

Ήταν ο Σαφίκ Χόρχε Χαντάλ (Jorge Schafik Hándal), γενικός γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος του Ελ Σαλβαδόρ και ηγέτης των ανταρτών, εκείνος που υποστήριξε τη δεκαετία του '80 ότι η βιομηχανική εργατική τάξη δεν μπορεί να θεωρείται το μόνο επαναστατικό κοινωνικό κομμάτι και ότι υπάρχουν κι άλλα κοινωνικά κομμάτια που έπρεπε να θεωρηθούν επαναστατικά υποκείμενα.

◊ Ο ΣΗΜΕΡΙΝΟΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ

Όλοι γνωρίζουμε ότι το πολιτικό τοπίο της Λατινικής Αμερικής άλλαξε ριζικά μετά την εκλογή του Ούγο Τσάβες (Hugo Chávez) το 1998. Μέσα σε λίγα χρόνια, προοδευτικοί ή αριστεροί υποψήφιοι εξελέγησαν στις περισσότερες χώρες της περιοχής.

Οι κυβερνήσεις που αυτοί σχημάτισαν, αν και πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, είχαν τουλάχιστον τέσσερις κοινές εξαγγελίες στα προγράμματά τους:

---

8. Βλ. την επιστολή του Μαρξ προς τον Ένγκελς, 10 Φεβρουαρίου 1870, όπου ο Μαρξ αναφέρεται με μεγάλο ενθουσιασμό στο βιβλίο του Φλερόφσκι *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στη Ρωσία* (1869), παραθέτοντας στα ρωσικά το ακόλουθο απόσπασμα: «Έχουμε λίγους προλετάριους, αλλά η μάζα της εργατικής μας τάξης αποτελείται από εργαζόμενους που η μοίρα τους είναι χειρότερη από οποιουδήποτε προλετάριου». *Marx Engels Collected Works (MECW)* (1988), τόμος XLIII. New York: International Publishers, σ. 423, σημείωση (d).

1. τον αγώνα για κοινωνική ισότητα,
2. τον αγώνα για πολιτικό εκδημοκρατισμό,
3. τον αγώνα για εθνική κυριαρχία και
4. τον αγώνα για περιφερειακή ενοποίηση.

Έχει εγκαθιδρυθεί ένας νέος συσχετισμός δυνάμεων που δυσκολεύει τις ΗΠΑ να πετύχουν τους στόχους τους στην περιοχή.

Όπως θα περίμενε κανείς, όμως, η αμερικανική κυβέρνηση δεν έπαψε ποτέ να επιδιώκει να σταματήσει την πρόοδο των διαδικασιών μας, και έχει σημειώσει μία σειρά από σημαντικές προσωρινές επιτυχίες τα τελευταία χρόνια. Εκμεταλλευόμενες τις μεγάλες οικονομικές δυσκολίες που προκάλεσε η παγκόσμια κρίση του καπιταλισμού, και ιδίως την πτώση στις τιμές των πρώτων υλών μας, ακραίες νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις σχηματίστηκαν στην Αργεντινή και στη Βραζιλία, και προσπαθούν να αναχαιτίσουν τις προόδους της Μπολιβαριανής Επανάστασης.

Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι ο συσχετισμός δυνάμεων σήμερα δεν είναι τόσο ευνοϊκός, όσο υπήρξε τα προηγούμενα χρόνια.

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ

Με την εξαίρεση της Κούβας, που διάλεξε το δρόμο της εδώ και πάνω από μισό αιώνα, έχουμε τώρα στην περιοχή μας:

- μία ομάδα κυβερνήσεων, με σημαντικό οικονομικό και πολιτικό βάρος, που ομνύουν ρητά στο νεοφιλελευθερισμό (ανάμεσά τους, το Μεξικό και η Κολομβία),
- μία άλλη ομάδα που, χωρίς να έρχεται σε ρήξη με τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές, δίνει έμφαση σε κοινωνικά ζητήματα (σε χώρες όπως η Ουρουγουάη και το Ελ Σαλβαδόρ),
- και μία τρίτη ομάδα που προσπαθεί να έρθει σε ρήξη με τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές χρησιμοποιώντας την υποστήριξη της λαϊκής κινητοποίησης (Βενεζουέλα, Βολιβία, Εκουαδόρ).

◊ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΤΣΑΒΕΣ

ΘΑΡΡΟΣ

Ήταν ο Πρόεδρος Τσάβες εκείνος που είχε το θάρρος να αποκαλέσει αυτή την εναλλακτική «σοσιαλισμό», παρά τις αρνητικές συνδηλώσεις του όρου. Τον αποκάλεσε σοσιαλισμό του 21ου αιώνα, προσθέτοντας το χαρακτηρισμό αυτό για να διαφοροποιήσει τον νέο σοσιαλισμό από τα σφάλματα και τις παρεκκλίσεις που συνέβησαν κατά την εφαρμογή του σοσιαλισμού κατά τον 20ό

αιώνα. Αυτός ο νέος σοσιαλισμός δεν έπρεπε να υποπέσει ξανά στα «σφάλματα του παρελθόντος» και να διαπράξει τις ίδιες «σταλινικές παρεκκλίσεις» με τις οποίες γραφειοκρατικοποιήθηκε το κόμμα και κατέληξε να απαλείψει τον πρωταγωνιστικό ρόλο του λαού.

Ο ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ

Η ανάγκη να παίξει ο λαός πρωταγωνιστικό ρόλο ήταν σταθερή θεματική στους λόγους του Προέδρου της Βενεζουέλας, όντας ένα στοιχείο που διέκρινε τις προτάσεις του για δημοκρατικό σοσιαλισμό από άλλες στις οποίες το κράτος είναι ο παράγοντας που λύνει τα προβλήματα, ενώ ο λαός εθίζεται στο να εισπράττει επιδόματα σαν δώρο.

Ο Τσάβες ήταν πεπεισμένος ότι ο σοσιαλισμός δεν μπορούσε να κηρυχθεί άνωθεν, ότι ήταν αναγκαίο να οικοδομηθεί μαζί με τον λαό. Και κατάλαβε επίσης, συμπίπτοντας σε αυτό με τον Μαρξ, ότι η πρωταγωνιστική συμμετοχή είναι αυτό που επιτρέπει στους ανθρώπους να ωριμάζουν και να αποκτούν αυτοπεποίθηση, να αναπτύσσονται ως ανθρώπινα όντα και να χτίζουν μία νέα ζωή.

ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ

Θυμάμαι πάντα το πρώτο θεωρητικό *Aló Presidente*, τη ραδιοτηλεοπτική εκπομπή της 11ης Ιουνίου 2009, όπου ο Τσάβες παρέθεσε εν εκτάσει αποσπάσματα από μία επιστολή που έγραψε ο Ρώσος αναρχικός Πιοτρ Κροπότκιν στον Λένιν, στις 4 Μαρτίου 1920:

> ... Χωρίς τη συμμετοχή των τοπικών δυνάμεων, χωρίς μια οργάνωση από τα κάτω των ίδιων των αγροτών και των εργατών, είναι αδύνατον να χτιστεί μια νέα ζωή. Το λογικό θα ήταν τα σοβιέτ να υπηρετούν ακριβώς αυτή τη λειτουργία της δημιουργίας μιας οργάνωσης από τα κάτω· όμως, η Ρωσία έχει ήδη γίνει σοβιετική δημοκρατία μόνο κατ' όνομα. Η εισβολή και η επιβολή του «κόμματος» στον λαό [...] έχει ήδη καταστρέψει την επιρροή και τη δημιουργική ενέργεια αυτού του πολλά υποσχόμενου θεσμού: των σοβιέτ...[9]

Ο ΤΣΑΒΕΣ ΕΠΙΝΟΗΣΕ ΤΟΝ ΟΡΟ «ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ 21ΟΥ ΑΙΩΝΑ»

Μπορούμε να πούμε, χωρίς αμφιβολία, ότι ο Τσάβες ήταν εκείνος που επινόησε αυτή τη φράση. Λέω την «επινόησε» με την έννοια ότι σε αυτόν οφείλεται η διάδοση του όρου, μολονότι τον είχαν ήδη χρησιμοποιήσει κάποιοι συγγραφείς, για παράδειγμα, ο Μουλιάν, στο βιβλίο του *Socialismo del siglo XXI:*

9. Kropotkin, P. (1995). *The Conquest of Bread and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, σ. 255.

La quinta via (*Σοσιαλισμός του 21ου αιώνα: ο πέμπτος δρόμος*), που εκδόθηκε το 2000.[10]

Έχοντας επίγνωση του αρνητικού φορτίου του όρου, ο Μπολιβαριανός ηγέτης αποφάσισε να εξηγήσει στον λαό του, μέσα από πολυάριθμες δημόσιες παρεμβάσεις, όλα τα οφέλη που θα του έφερνε αυτή η νέα κοινωνία, αντιδιαστέλλοντάς τη με την κατάσταση που δημιουργεί ο καπιταλισμός. Οι παιδαγωγικές του προσπάθειες ήταν τόσο επιτυχημένες, ώστε, σύμφωνα με δημοσκοπήσεις πριν από το θάνατο του Τσάβες, πάνω από το μισό του πληθυσμού της Βενεζουέλας προτιμούσε το σοσιαλισμό από τον καπιταλισμό.

ΤΙ ΣΗΜΑΙΝΕΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ 21ΟΥ ΑΙΩΝΑ;

Όταν χρησιμοποιούμε τον όρο «σοσιαλισμός του 21ου αιώνα», μιλάμε για μία ουμανιστική και αλληλέγγυα κοινωνία, με τον λαό σε πλήρη πρωταγωνιστικό ρόλο. Για μία κοινωνία που εφαρμόζει ένα οικολογικά βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης. Ένα μοντέλο που ικανοποιεί με ίσους όρους τις πραγματικές ανάγκες του πληθυσμού και όχι τις τεχνητές ανάγκες που δημιουργεί ο καπιταλισμός στην προσπάθειά του να αποκομίσει μεγαλύτερα κέρδη. Για μία κοινωνία στην οποία ο οργανωμένος λαός αποφασίζει τι θα παράγεται, σε ποια ποσότητα και με ποιον τρόπο.

Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, πολλές από αυτές τις ιδέες ανάγονται στην αυθεντική σκέψη του Μαρξ, όπως εκφράζεται συνθετικά σε κάποια χωρία του *Κεφαλαίου* και αναπτύσσεται σε μεταγενέστερα έργα.

Ο Τσάβες δεν ήταν αφελής, σε αντίθεση με ό,τι ίσως νομίζουν κάποιοι. Ήξερε ότι οι δυνάμεις που τάσσονταν ενάντια στο σχέδιό του ήταν τρομακτικά ισχυρές. Ωστόσο, το να είσαι ρεαλιστής δεν σημαίνει να αποδέχεσαι τη συντηρητική θεώρηση της πολιτικής, που τη βλέπει απλώς σαν την τέχνη του εφικτού. Για τον Τσάβες, η τέχνη της πολιτικής ήταν να κάνει το ανέφικτο εφικτό, όχι με την απλή δύναμη της θέλησης, αλλά παίρνοντας σαν αφετηρία την υπάρχουσα πραγματικότητα και δουλεύοντας για να διαμορφώσει ευνοϊκές συνθήκες και έναν συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων ικανό να αλλάξει αυτή την πραγματικότητα. Όσο ήταν στην κυβέρνηση, εργάστηκε αριστοτεχνικά για να το πετύχει αυτό, κατανοώντας ότι, για να οικοδομηθεί πολιτική εξουσία, δεν αρκούσαν οι συμφωνίες μεταξύ κορυφαίων ηγετών. Το σημαντικότερο καθήκον ήταν η συμπαράταξη των κοινωνικών δυνάμεων.

Ο ηγέτης της Βενεζουέλας κατάλαβε ότι μία κοινωνία εναλλακτική στον καπιταλισμό προϋπέθετε συγχρόνως μία παγκοσμιοποίηση διαφορετική από

10. Moulián, T. (2000). *Socialismo del siglo XXI: La quinta vía.* Santiago, Chile: Lom. Για την αντιπαράθεση σχετικά με το ποιος χρησιμοποίησε πρώτος τον όρο, βλ. το άρθρο του Javier Biardeau, «El Nuevo socialismo del siglo XXI: Una nueva guía de referencia» (Ο νέος σοσιαλισμός του 21ου αιώνα: ένας μικρός οδηγός αναφοράς), Aporrea, 2/4/2007.

τη νεοφιλελεύθερη. Δεν επιδίωξε ποτέ να οικοδομήσει το σοσιαλισμό σε μία μόνο χώρα. Ο Τσάβες ήταν απολύτως σαφής ότι δεν ήταν δυνατόν κάτι τέτοιο, και γι' αυτό έδωσε τόση έμφαση στην αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων τόσο σε περιφερειακό, όσο και σε διεθνές επίπεδο.

◊ ΜΙΑ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΠΟΥ ΞΕΚΙΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΙΣ ΠΡΟΗΓΜΕΝΕΣ ΧΩΡΕΣ

Η πιο διαδεδομένη ερμηνεία του μαρξισμού μέχρι τη Ρώσικη Επανάσταση υποστήριζε ότι ο σοσιαλισμός θα ξεκινούσε από τις πιο προηγμένες χώρες, όπου ο καπιταλισμός είχε δημιουργήσει τις υλικές και πολιτισμικές συνθήκες για αυτόν, όπως τις είχε σκιαγραφήσει ο ίδιος ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*: τη συνεχή συγκέντρωση του κεφαλαίου σε όλο και λιγότερα χέρια, καθώς αυξανόταν η «κοινωνικοποίηση της εργασίας», την τεράστια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τη «συνειδητή τεχνική εφαρμογή της επιστήμης, τη σχεδιασμένη εκμετάλλευση του εδάφους, [...] τον εγκλωβισμό όλων των λαών στο δίχτυ της παγκόσμιας αγοράς και, μαζί της, την ανάπτυξη του διεθνούς χαρακτήρα του καπιταλιστικού καθεστώτος [...] μια [εργατική] τάξη διαρκώς αυξανόμενη σε πλήθος, και καταρτισμένη, ενωμένη και οργανωμένη από τον ίδιο τον μηχανισμό της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής», μία διογκούμενη αντίφαση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις/σχέσεις παραγωγής και στη συλλογική εργασία.[11]

Η κατάσταση αυτή θα οδηγούσε, σύμφωνα με τον Μαρξ, σε μία επαναστατική κατάληψη της κρατικής εξουσίας, η οποία θεωρούνταν η αναγκαία συνθήκη που θα έκανε δυνατή την απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών, φτάνοντας στη «συνεργασία και την από κοινού κατοχή της γης και των μέσων παραγωγής, που παράγει η ίδια η εργασία».[12]

Αυτή η ιδέα της μετάβασης –που δεν συνέβη ποτέ στην πραγματικότητα– έχει χρησιμοποιηθεί σαν επιχείρημα κατά του Μαρξ, πράγμα όμως που δείχνει μόνο πως όσοι εγείρουν το εν λόγω ζήτημα δεν έχουν διαβάσει τα μεταγενέστερα γραπτά του, στα οποία τροποποίησε την αρχική του θεώρηση και άρχισε να εστιάζεται πολύ περισσότερο στις πολιτικές παρά στις οικονομικές συνθήκες της επανάστασης.

Στην επιστολή του της 27ης Σεπτεμβρίου 1877 προς τον Φρίντριχ Άντολφ

---

11. Marx, K. (1976). *Capital*, τόμος I. New York: Vintage, σ. 929. Ο Μαρξ προσθέτει: «Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε ένα σημείο όπου γίνονται ασύμβατες με το καπιταλιστικό τους κέλυφος. Το κέλυφος αυτό εκρήγνυται και γίνεται κομμάτια. Είναι το τέλος της καπιταλιστικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται».

12. Marx, K. (1976). *Capital, ό.π.*

Ζόργκε (Friedrich Adolph Sorge),[13] ο Μαρξ υποστήριξε: «Αυτή τη φορά, η επανάσταση θα ξεκινήσει στην Ανατολή». Γιατί το είπε αυτό; Λόγω της πολιτικής κατάστασης την οποία έβλεπε να διαμορφώνεται στη Ρωσία, όλα έμοιαζαν να δείχνουν ότι ήταν επικείμενος ένας πόλεμος μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας, και ότι η ρωσική κυβέρνηση θα ηττάτο, με βαρύτατες οικονομικές και πολιτικές συνέπειες.

Όμως, ο Μαρξ δεν πρόβλεψε μόνο τη δυνατότητα πολιτικής επανάστασης σε μία οπισθοδρομική χώρα. Είδε επίσης τις δυνατότητες που ανακύπτουν από την παράδοση της συλλογικής ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο, η οποία μπορούσε να παράσχει τη βάση για μία μετάβαση από την κοινότητα στο σοσιαλισμό, που θα παρέκαμπτε μία περίοδο καπιταλιστικής γεωργίας.[14]

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΙΣ ΥΠΑΝΑΠΤΥΚΤΕΣ ΧΩΡΕΣ

Η ιστορία απέδειξε ότι ο Μαρξ είχε δίκιο από αυτή την άποψη. Η οικοδόμηση του σοσιαλισμού δεν ξεκίνησε στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες που είχαν μία πολυπληθή και έμπειρη βιομηχανική εργατική τάξη, αλλά σε χώρες όπου η καπιταλιστική ανάπτυξη μόλις άρχιζε, των οποίων ο πληθυσμός ήταν στην πλειονότητά του αγροτικός και η εργατική τάξη ήταν μειονότητα.

Γιατί συνέβησαν έτσι τα πράγματα; Διότι οι πολιτικές συνθήκες υπερίσχυσαν των οικονομικών.

Η έκβαση της Ρώσικης Επανάστασης του Φεβρουαρίου του 1917 θεωρήθηκε από τον Λένιν «το πρώτο στάδιο της πρώτης από τις προλεταριακές επαναστάσεις, που είναι η αναπόφευκτη συνέπεια του πολέμου».[15] Κατά τον Λένιν, οι φρικαλεότητες του ιμπεριαλιστικού πολέμου είχαν οδηγήσει σε αυτούς τους προλεταριακούς ξεσηκωμούς, και τα δεινά αυτά μπορούσαν να γιατρευτούν μόνο εάν το προλεταριάτο έπαιρνε την εξουσία στη Ρωσία και υιοθετούσε μέτρα που, αν και όχι ακόμα σοσιαλιστικά, ήταν «βήματα προς το σοσιαλισμό».[16]

Και όπως είπα ήδη, κάτι τέτοιο συνέβη και στη Λατινική Αμερική.

Ο ΘΕΣΜΙΚΟΣ ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ: ΜΙΑ ΔΥΣΚΟΛΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ

Στη Λατινική Αμερική, η διαδικασία της μετάβασης προχωρά υπό πολύ

---

13. Marx, K., «Letter to Friedrich Adolph Sorge», Λονδίνο, 27 Σεπτεμβρίου 1877, στο: Marx K. – Engels, F. (1965). *Selected Correspondence*. Moscow: Progress, σ. 308.

14. Για το θέμα αυτό, βλ. Shanin T. et al. (1983). *Late Marx and the Russian Road, Marx and the Peripheries of Capitalism*. New York: Monthly Review Press.

15. Lenin, V.I., «Resolution on the current situation» (7th (April) All-Russia Conference of the RSDLP (B) (24-29 Apr. 1917), στο: Lenin, V.I. (1967). *Selected Works in Three Volumes*, τόμος II. Moscow: Progress, σ. 114.

16. Lenin, V.I., *ό.π.*, σ. 115.

διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες σε σχέση με αυτές που φαντάστηκε ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, και επίσης, αν και υπάρχουν κάποιες ομοιότητες, πολύ διαφορετικές από τις συνθήκες της Ρώσικης Επανάστασης.

Ο Τσάβες αντιλήφθηκε γρήγορα τις ιδιαιτερότητες αυτής της διαδικασίας μετάβασης την οποία ξεκίνησε στη χώρα του και η οποία έμελλε να γίνει ο πρόδρομος παρόμοιων διαδικασιών σε άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής. Ανάμεσά τους ήταν η συνειδητοποίηση ότι οι μπολιβαριανοί είχαν καταφέρει απλώς να ανέλθουν στην κυβέρνηση, όχι να καταλάβουν όλη την κρατική εξουσία. Έτσι, η διαδικασία της μετάβασης έπρεπε να ξεκινήσει από έναν κληρονομημένο κρατικό μηχανισμό, του οποίου τα χαρακτηριστικά ήταν λειτουργικά για το καπιταλιστικό σύστημα και δεν οδηγούσαν σε μία πρόοδο προς το σοσιαλισμό.

Παρά ταύτα, η εμπειρία έχει δείξει ότι, σε αντίθεση με τον θεωρητικό δογματισμό κάποιων κομματιών της ριζοσπαστικής Αριστεράς, μπορείς να χρησιμοποιήσεις αυτό το κληρονομημένο κράτος και να το μετασχηματίσεις σε όργανο που συμβάλλει στην οικοδόμηση της νέας κοινωνίας.

Αυτό όμως είναι δυνατόν μόνο εάν πληρούνται δύο προϋποθέσεις: Πρώτον, οι κρατικοί θεσμοί να διοικούνται από επαναστατικά στελέχη πρόθυμα να υιοθετήσουν μέτρα που θα επιτρέψουν το μετασχηματισμό των θεσμών, και δεύτερον, να υπάρχει ένα οργανωμένο λαϊκό κίνημα ικανό να ελέγχει τις πράξεις της κυβέρνησης και να πιέζει για αυτόν το μετασχηματισμό.

ΑΛΛΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΟΥ ΠΑΙΧΝΙΔΙΟΥ

Πρέπει όμως να ξεκαθαρίσουμε ότι αυτό δεν σημαίνει πως μπορούμε απλώς να αρκεστούμε να χρησιμοποιήσουμε το κληρονομημένο κράτος. Είναι αναγκαίο να οικοδομηθούν τα θεμέλια ενός νέου θεσμικού σώματος και ενός νέου πολιτικού συστήματος.

Ένα πρώτο βήμα προς την επίτευξη αυτού του στόχου είναι η αλλαγή των κανόνων του θεσμικού παιχνιδιού. Οι συντακτικές διαδικασίες που έλαβαν χώρα στη Βενεζουέλα, στο Εκουαδόρ και στη Βολιβία και αποτύπωσαν τους κανόνες αυτούς σε νέα Συντάγματα είναι σημαντικές από αυτή την άποψη.

Είμαι πεπεισμένη ότι δεν είναι δυνατόν να οικοδομηθεί ειρηνικά ο σοσιαλισμός χωρίς τη διεξαγωγή μίας συντακτικής διαδικασίας. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι μπορούμε να αντιμετωπίσουμε το ζήτημα με τρόπο βολονταριστικό. Έχει νόημα να προαχθεί μια διαδικασία αυτού του τύπου μόνο εάν οι επαναστατικές δυνάμεις πιστεύουν ότι μπορούν να συγκεντρώσουν την απαραίτητη εκλογική υποστήριξη για να διασφαλίσουν την έγκριση των αναγκαίων αλλαγών. Δεν έχει νόημα να προαχθεί μία συντακτική διαδικασία, εάν το τελικό αποτέλεσμα είναι η έγκριση ενός νέου θεσμικού πλαισίου που θα αποτελέσει εμπόδιο στην αλλαγή.

Γι' αυτό ακριβώς η Λαϊκή Ενότητα (Unidad Popular [UP]) στη Χιλή αποφάσισε να μη συγκληθεί συντακτική συνέλευση: Δεν ήταν σίγουροι αν θα κέρδιζαν. Ανέκαθεν όμως αναρωτιόμουν τι θα είχε συμβεί εάν είχαμε ωθήσει τις δυνάμεις μας στα όριά τους και είχαμε πάει από πόρτα σε πόρτα για να προωθήσουμε το ζήτημα αυτό. Είναι σημαντικό να θυμηθούμε ότι, όταν η αντιπολίτευση στη Βενεζουέλα πρότεινε ακυρωτικό δημοψήφισμα ως μέσο για την απομάκρυνση του Τσάβες από την εξουσία, οι δημοσκοπήσεις έδειχναν πως είχαν την πλειοψηφία και πως υπήρχε πραγματικός κίνδυνος να κερδίσει η παράταξη κατά του Τσάβες. Παρά ταύτα, ο Τσάβες αποφάσισε να δεχτεί την πρόκληση και διεξήγαγε μία τεράστια εκστρατεία προκειμένου να δημιουργηθεί ένας συσχετισμός δυνάμεων ικανός να διασφαλίσει τη νίκη του.

Γι' αυτό αναρωτιέμαι ποιες δυνατότητες υπάρχουν να μετατραπεί η γενικευμένη δυσαρέσκεια των Χιλιανών για το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο –πράγμα που έχει εκθέσει τόσο λαμπρά η νεολαία της χώρας μου με τους αγώνες της– σε αίτημα για μία συντακτική συνέλευση, στο οποίο κανένας πολιτικός δεν θα μπορούσε να αντιτεθεί. Τι θα γινόταν εάν κεντρίζαμε αυτή τη δυσαρέσκεια διεξάγοντας μία εκστρατεία ευαισθητοποίησης για το ζήτημα αυτό, πηγαίνοντας από πόρτα σε πόρτα, στα σχολεία και στους χώρους δουλειάς;

ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝΤΑΣ ΝΕΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ

Εκτός από την αλλαγή των κανόνων του θεσμικού παιχνιδιού, είναι ανάγκη να αναζητήσουμε ανεξερεύνητους δρόμους για την αντιμετώπιση του κληρονομημένου γραφειοκρατικού μηχανισμού. Για να παράσχει ιατρική περίθαλψη στις πιο αγνοημένες κοινωνικές ομάδες, ο Τσάβες αποφάσισε να δημιουργήσει θεσμούς που θα έτρεχαν προγράμματα έξω από τον παλιό κρατικό μηχανισμό. Αυτός ήταν ο στόχος των διάφορων κοινωνικών αποστολών που δημιούργησε η κυβέρνηση: υγεία, εκπαίδευση, διανομή βασικών προϊόντων σε χαμηλότερες τιμές κ.ο.κ.

Για παράδειγμα, ο γραφειοκρατικός μηχανισμός του Υπουργείου Υγείας δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες υγειονομικής περίθαλψης των πολύ φτωχών που ζούσαν σε απομακρυσμένα μέρη ή σε δυσπρόσιτες περιοχές, όπως οι φτωχογειτονιές στους λόφους του Καράκας, οι μικρές αγροτικές πόλεις κ.ο.κ.

Από πού προερχόταν αυτή η ανικανότητα;

Καταρχάς, οι γιατροί που εργάζονταν στο κληρονομημένο σύστημα υγείας δεν ήθελαν να πάνε σε αυτά τα μέρη – δεν τους ενδιέφερε στ' αλήθεια να παράσχουν υγειονομική περίθαλψη· σκοπός τους ήταν να βγάλουν λεφτά. Επιπλέον, δεν ήταν προετοιμασμένοι να παράσχουν το είδος περίθαλψης που χρειαζόταν, καθώς ήταν κατά βάση καταρτισμένοι ως ειδικοί, όχι ως γενικοί παθολόγοι.

Ενώ μία νέα γενιά γιατρών καταρτιζόταν στη Βενεζουέλα για να αντιμετωπιστεί αυτή η ανάγκη, η κυβέρνηση αποφάσισε να δημιουργήσει την «Αποστολή Φτωχογειτονιάς (Misión Barrio Adentro)», που έφτιαξε κλινικές στους λόφους και στις παραγκουπόλεις για να παρέχουν υγειονομική περίθαλψη στους φτωχότερους. Η κυβέρνηση ζήτησε από Κουβανούς γιατρούς βοήθεια σε αυτή την προσπάθεια. Ο θεσμός είχε τόσο θετικά αποτελέσματα και έγινε τόσο θερμά δεκτός από τον λαό της Βενεζουέλας, ώστε η αντιπολίτευση λέει τώρα στις προεκλογικές εκστρατείες της πως θα κρατήσει αποστολές, αλλά θα τις κάνει πολύ πιο αποτελεσματικές.

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΗΜΕΝΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ (Ο ΣΤΡΑΤΟΣ)

Οι πιο προχωρημένες κυβερνήσεις έχουν αποδειχτεί όχι μόνο ικανές να δημιουργούν νέους θεσμούς, καταλληλότερους για τα νέα καθήκοντα, αλλά και να μετασχηματίζουν, μέχρι ενός σημείου, τον κληρονομημένο κρατικό μηχανισμό, για παράδειγμα, τις ένοπλες δυνάμεις.

Και από αυτή την άποψη, επίσης, θα βοηθούσε να είχαμε ένα νέο Σύνταγμα που θα προέβλεπε στα διάφορα άρθρα του τον νέο τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας και θα εγκαθίδρυε μία νέα κοινωνική τάξη ταγμένη στην υπηρεσία του λαού, όχι των ελίτ. Ένα τέτοιο Σύνταγμα θα εξασφάλιζε ότι ο φυσικός πλούτος της εκάστοτε χώρας, που είναι εκχωρημένος σε πολυεθνικές, θα επέστρεφε στα χέρια του κράτους, εξασφαλίζοντας έτσι τη συγκρότηση ενός ανεξάρτητου και κυρίαρχου κράτους που θα ενθάρρυνε τον λαό να παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο από διάφορες απόψεις. Και καθώς μία από τις λειτουργίες των ενόπλων δυνάμεων είναι να διαφυλάττουν την τάξη στη χώρα, υπερασπίζοντας αυτή τη νέα τάξη, οι πρωταγωνιστές αυτοί θα υπεράσπιζαν την πατρίδα και τα συμφέροντα της συντριπτικής πλειονότητας του πληθυσμού, όχι τα συμφέροντα των ελίτ.

Αυτό ακριβώς συνέβη στη Βενεζουέλα. Το νέο Σύνταγμα έγινε σημαντικός σύμμαχος στη διαδικασία, διότι η υπεράσπιση του Συντάγματος δεν σημαίνει τίποτε, εάν δεν περιλαμβάνει την υπεράσπιση των αλλαγών που θέσπισε η κυβέρνηση Τσάβες. Αυτό ακριβώς το Σύνταγμα ήταν που επέτρεψε στην πλειονότητα του στρατού της Βενεζουέλας να στασιάσει ενάντια στους αξιωματικούς που υποστήριζαν το πραξικόπημα και να μην υπακούσει στις διαταγές των ανωτέρων του.

Λόγω έλλειψης χώρου, δεν μπορώ να παρουσιάσω εδώ μία σειρά από άλλα μέτρα που μπορούν να βοηθήσουν στο μετασχηματισμό ενός τόσο σημαντικού θεσμού του κράτους.

◊ ΑΛΛΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΝΕΚΥΨΑΝ

ΑΛΛΑΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Οι κυβερνήσεις αυτές είναι ικανές να εφαρμόσουν μία συνεκτική στρατηγική για την αλλαγή των σχέσεων παραγωγής, υλοποιώντας την ιδέα του Μαρξ ότι οι παραγωγοί του κοινωνικού πλούτου είναι εκείνοι που πρέπει να πάρουν τη μοίρα τους στα χέρια τους.

Τι σημαίνει κοινωνικός πλούτος;

Τι νοείται, όμως, ως κοινωνικός πλούτος;[17] Ο Μαρξ υποστήριζε ότι υπάρχουν μόνο δύο πηγές πλούτου: η φύση και η ανθρώπινη εργασία, με την τελευταία να είναι η πιο αποφασιστική. Χωρίς την παρέμβασή της, ο δυνητικός πλούτος που περιέχεται στη φύση δεν θα μπορούσε να γίνει ποτέ πραγματικός πλούτος.[18]

Ο Μαρξ παρατήρησε ότι, εκτός από τη «ζωντανή ανθρώπινη εργασία», υπάρχει επίσης η «νεκρή εργασία», όπως την ονόμασε. Η εργασία που ενσωματώνεται στα εργαλεία, στις μηχανές, στα εγγειοβελτιωτικά έργα και, βεβαίως, στις διανοητικές και επιστημονικές ανακαλύψεις που αυξάνουν σημαντικά την κοινωνική παραγωγικότητα είναι ένα κληροδότημα που περνά από γενιά σε γενιά: Είναι κοινωνική κληρονομιά, πλούτος του λαού.

Όμως, ποιος κατέχει αυτό τον πλούτο, αυτή την κοινωνική περιουσία; Ο καπιταλισμός, μέσω μίας διαδικασίας φενακισμού, μας έχει πείσει ότι οι νόμιμοι κάτοχοι αυτού του πλούτου είναι οι καπιταλιστές. Ο σοσιαλισμός, αντιθέτως, ξεκινά αναγνωρίζοντας ότι ο πλούτος που ενσωματώνει την εργασία γενεών είναι κοινωνική κληρονομιά· δεν ανήκει σε συγκεκριμένους ανθρώπους ή σε συγκεκριμένες χώρες, και επομένως πρέπει να χρησιμοποιείται προς το συμφέρον της κοινωνίας συνολικά, όχι για την εξυπηρέτηση ιδιωτικών συμφερόντων.

Το ερώτημα είναι: Πώς εξασφαλίζουμε ότι θα συμβεί αυτό; Ο μόνος τρόπος είναι με την αποϊδιωτικοποίηση αυτών των πόρων, το μετασχηματισμό τους σε κοινωνική ιδιοκτησία.

Από την κρατική στη συλλογική ιδιοκτησία: η κρατική ιδιοκτησία, μόνο μία νομική αλλαγή

Όμως, κοινωνική ιδιοκτησία και κρατική ιδιοκτησία δεν είναι το ίδιο. Στην

17. Ο Μάικλ Λέμποβιτς αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στην ανάλυση αυτού του θέματος, στο: Lebowitz, M. (2010). *The Socialist Alternative: Real Human Development.* New York: Monthly Review Press. Βλ. Κεφ. 1: «The wealth of people», σσ. 31-45.

18. «Η εργασία», έγραψε ο Μαρξ, παραθέτοντας τον Γουίλιαμ Πέτι, «είναι ο πατέρας του υλικού πλούτου, η γη είναι η μητέρα του». Βλ. Marx, K. (1976). *Capital*, τόμος I, σ. 134.

πρώτη φάση του σοσιαλισμού, η εναπόθεση των κυριότερων μέσων παραγωγής στα χέρια του κράτους δεν είναι τίποτε περισσότερο από μία νομική αλλαγή: τα μέσα παραγωγής βρίσκονται τώρα στα χέρια του κράτους. Ωστόσο, υπό κρατική ιδιοκτησία, η εργασιακή διαδικασία ελάχιστα αλλάζει. Το αλλοτριωμένο καθεστώς των εργατών στη διαδικασία παραγωγής παραμένει απαράλλαχτο, η υποταγή σε μία εξωτερική δύναμη συνεχίζεται και υπό τους νέους, σοσιαλιστές διευθυντές. Αυτό είναι τύποις συλλογική ιδιοκτησία, γιατί το κράτος αντιπροσωπεύει την κοινωνία, όμως η πραγματική ιδιοποίηση (ιδιοκτησία) δεν είναι ακόμη συλλογική.

Γι' αυτό υποστηρίζει ο Ένγκελς:

> … Η κρατική ιδιοκτησία των παραγωγικών δυνάμεων δεν είναι μεν η λύση της σύγκρουσης, αλλά μέσα της κρύβονται οι τεχνικές συνθήκες που σχηματίζουν τα στοιχεία αυτής της λύσης. Η λύση αυτή δεν μπορεί παρά να συνίσταται στην πρακτική αναγνώριση της κοινωνικής φύσης των νεότερων δυνάμεων παραγωγής, και επομένως στην εναρμόνιση με τον κοινωνικοποιημένο χαρακτήρα των μέσων παραγωγής. Και αυτό μπορεί να επέλθει μόνο όταν η κοινωνία πάρει απροκάλυπτα και άμεσα στα χέρια της τις παραγωγικές δυνάμεις…[19]

Αυτό πλέον δεν επιτρέπει άλλη διεύθυνση πλην της διεύθυνσης από την ίδια την κοινωνία.

Η διεύθυνση από την κοινωνία έτσι όπως τη συνέλαβε ο Μαρξ περιλαμβάνει την άσκηση «συνειδητού και σχεδιασμένου ελέγχου».[20]

---

19. Engels, F., «Socialism: Utopian and Scientific», στο: *Marx/Engels Selected Works* (1970), τόμος III. Moscow: Progress, σσ. 95-151. Η διατύπωση: «που πλέον δεν επιτρέπει άλλη διεύθυνση πλην της διεύθυνσης από την ίδια την κοινωνία» είναι από την ισπανική μετάφραση αυτού του κειμένου, στο: Marx K. – Engels, F. (1974). *Obras escogidas en tres tomos*, τόμος III. Moscow: Progress, σ. 153.

20. Ο Μαρξ φαντάστηκε «την υλική διαδικασία παραγωγής» που θα αντικαθιστούσε τον καπιταλισμό σαν «την παραγωγή ελεύθερων συνεταιρισμένων ανθρώπων [που] υπόκειται στον συνειδητό και σχεδιασμένο έλεγχό τους […] μια ένωση ελεύθερων ανθρώπων, που εργάζονται κατέχοντας από κοινού τα μέσα παραγωγής και δαπανώντας εκεί πολλές διαφορετικές μορφές εργατικής δύναμης με πλήρη αυτοσυνείδηση ότι αποτελούν μια ενιαία κοινωνική δύναμη […] Το συνολικό προϊόν της φανταστικής μας ένωσης είναι ένα κοινωνικό προϊόν. Ένα μέρος αυτού του προϊόντος χρησιμεύει ως καινούργια μέσα παραγωγής και παραμένει κοινωνικό. Ένα άλλο μέρος, όμως, καταναλώνεται ως μέσα συντήρησης. Το μέρος αυτό πρέπει να κατανέμεται μεταξύ τους. Ο εργασιακός χρόνος παίζει σε αυτή την περίπτωση διπλό ρόλο. Ο καταμερισμός του σε συμφωνία με το οριστικό κοινωνικό σχέδιο διατηρεί την ορθή αναλογία ανάμεσα στις διαφορετικές λειτουργίες της εργασίας και τις ποικίλες ανάγκες των ενώσεων. Από την άλλη, ο εργασιακός χρόνος χρησιμεύει επίσης ως μέτρο του ρόλου που παίζει κάθε άτομο στην κοινή εργασία και του μεριδίου του από το συνολικό προϊόν που προορίζεται για ατομική κατανάλωση» (Marx, K. (1976). *Capital*, ό.π., τόμος I, σσ. 171-172). Στο πρόγραμμα της Γκότα, ο Μαρξ θα όριζε σαφέστερα τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει αυτή η κατανομή.

Συμμετοχικός σχεδιασμός: ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία παίρνει στα χέρια της τον κοινωνικό πλούτο

Αυτές οι ιδέες του Μαρξ και του Ένγκελς ερμηνεύτηκαν στο σοσιαλισμό του 20ού αιώνα ως απόδειξη της αναγκαιότητας να θέτει μία κεντρική Αρχή τους στόχους και τα μέσα για την επίτευξή τους, συντονίζοντας άνωθεν όλες τις προσπάθειες για την οικοδόμηση της νέας κοινωνίας. Αυτό οδήγησε σε έναν γραφειοκρατικό κεντρικό σχεδιασμό που δεν έδινε προτεραιότητα στις ανάγκες του λαού.

Η διαδικασία του σχεδιασμού τον 21ο αιώνα πρέπει να έχει πολύ διαφορετική εστίαση. Οφείλει να είναι μία εξόχως συμμετοχική διαδικασία, όπου οι άνθρωποι στις γειτονιές τους και στους χώρους δουλειάς τους θα ωθούν τη διαδικασία προς τα εμπρός.

Εδώ ακριβώς μού φαίνεται σημαντική η συμβολή του Πατ Ντιβάιν (Pat Devine). Διακρίνει διαφορετικά επίπεδα συμμετοχής κατ' αναλογία με τα διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής ιδιοκτησίας. Κάθε επίπεδο συνδέεται με αυτούς που «επηρεάζονται από τις αποφάσεις για τη χρήση των εκάστοτε πόρων, κατ' αναλογία με το βαθμό στον οποίο επηρεάζονται».[21]

Σύμφωνα με τη λογική αυτή, ένα αρτοποιείο που παράγει ψωμί και γλυκά για μία δεδομένη γεωγραφική περιοχή (μία κοινότητα, για παράδειγμα), που οι εργάτες του ζουν σε αυτή την περιοχή και που οι πρώτες ύλες του προέρχονται επίσης από αγρότες της περιοχής, πρέπει να είναι ιδιοκτησία της κοινότητας αυτής. Δεν έχει νόημα το αρτοποιείο αυτό να είναι ιδιοκτησία του έθνους συνολικά.

Απεναντίας, στην περίπτωση ενός στρατηγικού τομέα όπως το πετρέλαιο, θα ήταν παράλογο το εργατικό δυναμικό του κλάδου να αξιώνει την ιδιοκτησία ενός πόρου που ανήκει σε όλους τους κατοίκους της χώρας (ή και στην ανθρωπότητα συνολικά). Το πλεόνασμα που παράγεται δεν μπορεί να αφιερώνεται μόνο στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των εργατών, αλλά και σε νέες επενδύσεις στην εταιρεία, στην υποστήριξη της ανάπτυξης κοινοτήτων, ενώ, όντας πλούτος όλου του έθνους, σημαντικό τμήμα αυτού του πλεονάσματος πρέπει να πηγαίνει στον εθνικό προϋπολογισμό. Η νομική ιδιοκτησία αυτής της επιχείρησης πρέπει να ανήκει στο κράτος. Ο πρακτικός έλεγχος στη διαδικασία της παραγωγής πρέπει να ασκείται από τους εργάτες της επιχείρησης, αλλά ο προορισμός του προϊόντος, μετά την αφαίρεση των επενδύσεων και της αμοιβής των εργατών, πρέπει να αποφασίζεται από την κοινωνία συνολικά.

21. Devine, P., «Social Ownership and Democratic Planning», στο: Pat Devine – Andrew Pearmain – David Purdy (eds) (2008). *Feelbad Britain*. London: Lawrence & Wishart, σ.σ. 117-129. Το άρθρο αυτό είναι αναθεωρημένη εκδοχή του «The Political Economy of Twenty-first Century Socialism», *Soundings* 37 (2007), σσ. 105-115. Βλ. το βιβλίο του: Devine, P. (1988). *Democracy and Economic Planning: The Political Economy of a Self-governing Society*. Cambridge: Polity Press.

Συμμερίζομαι με τον Πατ Ντιβάιν την ιδέα ότι οι δρώντες στον συμμετοχικό σχεδιασμό θα ποικίλλουν ανάλογα με τα διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής ιδιοκτησίας. Στην περίπτωση του κοινοτικού αρτοποιείου, οι αποφάσεις σχετικά με το πόσο προϊόν θα παραχθεί, με τι πρώτες ύλες, ποιας ποιότητας, σε τι ποικιλία, πότε θα είναι έτοιμο το προϊόν, πώς θα διανεμηθεί, πόσα θα επενδυθούν στη διατήρηση ή την επέκταση της επιχείρησης κ.ο.κ. πρέπει να λαμβάνονται όχι μόνο από αυτούς που εργάζονται στο αρτοποιείο, αλλά και από τους ανθρώπους που παράγουν τις πρώτες ύλες του και από τους καταναλωτές ψωμιού και γλυκών στη μικρή πόλη.

Αν και οι εργάτες πετρελαίου πρέπει να συμμετέχουν στη διοίκηση της διαδικασίας παραγωγής της εταιρείας τους, οι αποφάσεις αναφορικά με τις επανεπενδύσεις, τις νέες επενδύσεις, το μάρκετινγκ, τον προορισμό του υπολοίπου από το πλεόνασμα κ.ο.κ. πρέπει να περιλαμβάνουν ολόκληρη την κοινωνία. Και στις δύο περιπτώσεις, η τοπική ή εθνική κοινωνία πρέπει να είναι παρούσα μέσω των ποικίλων αντιπροσώπων ή εκπροσώπων της.

Είμαστε πεπεισμένοι ότι η διαδικασία του συμμετοχικού σχεδιασμού είναι το μέσο εκείνο το οποίο επιτρέπει στην ιδιοκτησία που έχει περάσει νομικά στα χέρια του κράτους (ένα από τα κεντρικά χαρακτηριστικά του σοσιαλισμού) να μεταμορφωθεί σε πραγματική κοινωνική ιδιοκτησία. Οι τρόποι θα εξαρτηθούν από το εκάστοτε επίπεδο κοινωνικής ιδιοκτησίας.

Η στρατηγική για την αλλαγή των σχέσεων παραγωγής

Εάν κατανοήσουμε ότι αλλαγή της σχέσης παραγωγής δεν σημαίνει μόνο μεταβίβαση εταιρειών στο κράτος, δηλαδή δεν είναι μία απλή νομική αλλαγή με την οποία μεταβιβάζεται ιδιοκτησία σε άλλους κατόχους (στο λαϊκό κράτος), θα καταλάβουμε ότι δεν είναι εύκολη υπόθεση. Αλλαγή των σχέσεων παραγωγής σημαίνει αλλαγή στάσεων και ιδεών,[22] και οι αλλαγές αυτές δεν μπορούν να συμβούν από τη μια μέρα στην άλλη. Είναι μία περίπλοκη διαδικασία που χρειάζεται χρόνο.

Είναι ανάγκη, επομένως, να σχεδιάσουμε μία συνεκτική στρατηγική με στόχο το μετασχηματισμό των υπαρκτών σχέσεων παραγωγής στις νέες σχέσεις που χαρακτηρίζουν το σοσιαλισμό του 21ου αιώνα. Τα μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν και η ταχύτητα της εφαρμογής τους θα εξαρτηθούν από την αφετηρία και από τον υπάρχοντα συσχετισμό δυνάμεων.

Για να το εξηγήσω σαφέστερα αυτό, καταγράφω στη συνέχεια (ακολουθώντας τον Καναδό μαρξιστή Μάικλ Λίμποβιτς) κάποια από τα μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν, πρώτον, αναφορικά με τις κρατικές εταιρείες, δεύτερον,

22. Lebowitz, M., «Building New Productive Relations Now», στο Michael Lebowitz (2015). The Socialist Imperative: *From Gotha to now*. New York: Monthly Review Press. Οι περισσότερες από τις ιδέες που παρουσιάζω εδώ αναπτύσσονται διεξοδικότερα σε αυτό το κείμενο.

αναφορικά με τους συνεταιρισμούς και, τρίτον, αναφορικά με τις καπιταλιστικές εταιρείες.

α. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ

Εξυπακούεται ότι οι ευκολότερες μεταβάσεις μπορούν να γίνουν στις κρατικές εταιρείες, αφού αυτές κατέχονται τύποις από την κοινωνία εν γένει και είναι ρητά ταγμένες στην υπηρεσία των συμφερόντων της εν λόγω κοινωνίας.

Σε τέτοιες εταιρείες, θα ήταν εφικτό να περάσουμε από την τυπική ιδιοκτησία στην πραγματική ιδιοποίηση, με:

- τη δημιουργία εργατικών συμβουλίων που θα επέτρεπαν στους εργάτες να παίζουν ρόλο στη διοίκηση της εταιρείας,
- την οργάνωση της παραγωγής για την ικανοποίηση των κοινοτικών αναγκών,
- το άνοιγμα των βιβλίων και τη διασφάλιση πλήρους διαφάνειας, ώστε να μπορούν οι εργάτες να ασκούν μία λειτουργία κοινωνικής λογοδοσίας και να καταπολεμούν τη σπατάλη, τη διαφθορά και τα γραφειοκρατικά στοιχεία,
- την εκλογή διευθυντών που συμμερίζονται αυτό το όραμα και χαίρουν της εμπιστοσύνης των εργατών,
- την εφαρμογή ενός νέου τύπου αποδοτικότητας σε αυτές τις εταιρείες, έτσι ώστε, καθώς θα βελτιώνεται η παραγωγικότητα, οι εργάτες να μπορούν να επιτυγχάνουν ολοένα και μεγαλύτερη ανθρώπινη ανάπτυξη (θεσπίζοντας ένα ωράριο εργασίας που θα προβλέπει χρόνο για την κατάρτιση των εργατών, ώστε η συμμετοχή στη διοίκηση να είναι πραγματικά αποδοτική και όχι απλώς τυπική) με ταυτόχρονο σεβασμό του περιβάλλοντος.

Κατά τον Λίμποβιτς, είναι πιθανό κάποιες εταιρείες που θα ακολουθήσουν αυτό τον τύπο κοινωνικής πολιτικής να μην είναι επικερδείς στην αρχή. Επειδή όμως οι πολιτικές αυτές μπορούν να θεωρηθούν κοινωνική επένδυση, τις ζημίες τους θα πρέπει να τις καλύψει όλη η κοινωνία.

β. ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ

Οι συνεταιρισμοί πρέπει να ενθαρρυνθούν να ξεπεράσουν τη στενή εστίασή τους στα συμφέροντα των ομάδων που τους απαρτίζουν. Πώς μπορεί να επιτευχθεί αυτό; Ένας τρόπος είναι η ανάπτυξη οργανικών δεσμών με την υπόλοιπη κοινωνία.

Για να συμβεί αυτό, έχει σημασία να ενθαρρύνουμε το σχηματισμό

δεσμών σε δύο τομείς. Πρώτον, ανάμεσα στους συνεταιρισμούς, ώστε να σχετίζονται μεταξύ τους με τρόπο συνεργατικό, όχι ανταγωνιστικό. Σε κάποιες περιπτώσεις, ίσως είναι δυνατόν να ενοποιηθούν άμεσα οι δραστηριότητές τους χωρίς να χωρίζονται από εμπορικές πράξεις. Και δεύτερον, ανάμεσα στους συνεταιρισμούς και στις κοινότητες. Αυτός είναι ο καλύτερος τρόπος για να απομακρυνθεί κάθε συνεταιρισμός από τα ιδιωτικά συμφέροντά του και να εστιαστεί στα συμφέροντα και στις ανάγκες του λαού γενικά.

γ. ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ

Ίσως είναι δυνατόν να μετασχηματίσουμε σταδιακά τις καπιταλιστικές εταιρείες βρίσκοντας διάφορους τρόπους υπαγωγής της οικονομικής τους δραστηριότητας στα συμφέροντα του εθνικού οικονομικού σχεδίου. Ο Λίμποβιτς το ονομάζει αυτό «σοσιαλιστικές προϋποθέσεις (socialist conditionality)».

Τα μέτρα αυτά θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν:

- την απαίτηση για διαφάνεια και ανοιχτά βιβλία ώστε οι κοινότητες και οι εργάτες να μπορούν να τα ελέγχουν,
- τη χρήση ενός συστήματος τιμών και φόρων, που θα υποχρεώνει τις εταιρείες να μεταφέρουν ένα μέρος των πλεονασμάτων τους σε άλλους τομείς της οικονομίας, κάνοντας έτσι εφικτή τη δημιουργία νέων εταιρειών ή τη βελτίωση των κοινωνικών υπηρεσιών για τον πληθυσμό,
- τη χρήση του ανταγωνισμού με κρατικές εταιρείες ή με επιχορηγούμενους συνεταιρισμούς ώστε να υποχρεωθούν οι καπιταλιστικές εταιρείες να μειώσουν τις τιμές τους και τα κέρδη τους,
- τη χρήση κυβερνητικών ρυθμίσεων που θα απαιτούν από τις εταιρείες να μετασχηματίσουν τα ωράριά τους ώστε να προβλέπεται ένας ορισμένος αριθμός ωρών για την κατάρτιση των εργατών, και που θα τις υποχρεώνουν να εφαρμόσουν συγκεκριμένους τρόπους για τη συμμετοχή των εργατών στη λήψη των αποφάσεων σχετικά με τη διοίκηση της εταιρείας.

Γιατί όμως να δεχτούν οι καπιταλιστικές εταιρείες τέτοια μέτρα, εάν μπορούν να μεταφερθούν σε άλλα μέρη του κόσμου, όπου δεν θα βαρύνονται με αυτές τις δαπάνες; Ίσως συμφωνήσουν, εάν οι ιδιοκτήτες έχουν ισχυρή πατριωτική συνείδηση και εάν η επαναστατική κυβέρνηση ανταμείψει τη συνεργασία τους με το εθνικό σχέδιο ανάπτυξης δίνοντάς τους εύκολη πίστωση από κρατικές τράπεζες και παρέχοντας εγγυήσεις ότι κρατικές εταιρείες ή το ίδιο το κράτος θα αγοράζουν τα προϊόντα τους σε αποδεκτές τιμές. Δηλαδή, εάν το κράτος χρησιμοποιήσει την ισχύ του

για να αλλάξει τους κανόνες του παιχνιδιού, υπό τους οποίους μπορούν να επιβιώσουν οι καπιταλιστικές εταιρείες.

Εάν όμως ο στόχος της κυβέρνησης είναι να αρχίσει να κινείται προς μία κοινωνία χωρίς εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενους, γιατί να σχεδιάσει μία στρατηγική για την ενσωμάτωση των καπιταλιστικών εταιρειών στο εθνικό σχέδιο, εάν αυτές συνεχίζουν να εκμεταλλεύονται τους εργάτες;

Ο λόγος είναι πολύ απλός: Το κράτος δεν είναι ικανό να αναλάβει τη διοίκηση όλων αυτών των εταιρειών μέσα σε μια νύχτα. Δεν έχει ούτε τους οικονομικούς πόρους ούτε τη διοικητική εμπειρία που απαιτείται. Παρά ταύτα, δεν πρέπει ποτέ να παραβλέπουμε το γεγονός ότι οι καπιταλιστικές εταιρείες που βρίσκονται σε αυτή την κατάσταση θα συνεχίσουν διαρκώς να προσπαθούν να μειώσουν το βάρος των «σοσιαλιστικών προϋποθέσεων» που προαναφέραμε. Συγχρόνως, η επαναστατική κυβέρνηση, με τη συνεργασία εργατών και κοινοτήτων, θα προσπαθεί να εισαγάγει ολοένα και περισσότερα σοσιαλιστικά γνωρίσματα σε αυτές τις εταιρείες. Θα υπάρξει, επομένως, μία διαδικασία ταξικής πάλης, στην οποία κάποιοι θα προσπαθούν να ανακτήσουν το χαμένο έδαφος επιστρέφοντας στο καπιταλιστικό παρελθόν και άλλοι θα προσπαθούν να αντικαταστήσουν την καπιταλιστική λογική με μία ουμανιστική λογική, βασισμένη στην αλληλεγγύη, που θα επιτρέπει σε όλα τα ανθρώπινα όντα να αναπτυχθούν πλήρως.

Γενικά, πρέπει να αγωνιστούμε για να εξασφαλίσουμε ότι η κατοχή των μέσων παραγωγής θα γίνεται ολοένα και πιο κοινωνική, εξασφαλίζοντας συγχρόνως ότι θα επιτραπεί στην ιδιωτική ιδιοκτησία μικρής κλίμακας να υπάρχει.

ΕΝΑ ΜΟΝΤΕΛΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΥ ΣΕΒΕΤΑΙ ΤΗ ΦΥΣΗ

Ένα άλλο σημαντικό καθήκον που αντιμετωπίζουν οι κυβερνήσεις μας είναι η εφαρμογή ενός μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης που δεν θα βασίζεται στην αδιάκριτη εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, όπως παρατηρεί ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*,[23] αλλά θα επιδιώκει απεναντίας να ανασυστήσει τον αναγκαίο αρμονικό μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπων και φύσης.

---

23. «[Κάθε] πρόοδος στην καπιταλιστική γεωργία προκύπτει από την πρόσφατη τέχνη της καταλήστευσης όχι μόνο του εργάτη, αλλά και του εδάφους· κάθε πρόοδος στην αύξηση της γονιμότητας του εδάφους για ένα δεδομένο διάστημα είναι πρόοδος στην εξάντληση των πιο ανθεκτικών πηγών αυτής της γονιμότητας [...] Η καπιταλιστική παραγωγή επομένως δεν αναπτύσσει τις τεχνικές και τον βαθμό συνδυασμού της κοινωνικής προόδου της παραγωγής παρά μόνο υπονομεύοντας συγχρόνως τις πρωταρχικές πηγές όλου του πλούτου: το έδαφος και τον εργάτη» (Marx, K. [1976]. *Capital*, *ό.π.*, τόμος I, σ. 638).

Αντιμετώπιση της φτώχειας και σεβασμός της φύσης

Το έργο αυτό μόνο εύκολο δεν είναι. Το μεγάλο δίλημμα που αντιμετωπίζουν αυτές οι χώρες είναι πώς να βγάλουν τον λαό τους από τη φτώχεια και να φροντίσουν τις βασικές του ανάγκες με ταυτόχρονο σεβασμό προς τη φύση. Ο στόχος ενός είδους «μηδενικής ανάπτυξης», όπως έχουν προτείνει κάποιοι, η αποφυγή της κατανάλωσης ρυπογόνου ενέργειας και συνεπώς η αποφυγή των επιβαρυντικών της συνεπειών για το περιβάλλον, θα σήμαινε αποδοχή των υπαρκτών ανισοτήτων μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών, δηλαδή μεταξύ ανεπτυγμένων κοινωνιών που έχουν φτάσει σε υψηλό βιοτικό επίπεδο και της πλειονότητας της ανθρωπότητας, που απέχει πολύ από αυτές τις συνθήκες. Είναι πολύ ευκολότερο να ζητάς από τους άλλους να πάψουν να αναπτύσσονται, εάν έχεις ήδη ικανοποιήσει τις δικές σου ανάγκες.

Θεωρούμε ότι, προκειμένου να γίνει γόνιμη συζήτηση επί του θέματος, πρέπει να δεχτούμε δύο στοιχεία. Το πρώτο είναι ότι πρέπει εξαρχής να αναγνωρίσουμε πως τα ανθρώπινα όντα αναγκάζονταν ανέκαθεν να εξορύσσουν από τη φύση και κατά πάσα πιθανότητα θα χρειαστεί να συνεχίσουν να το κάνουν, στον ένα ή τον άλλο βαθμό. Το πρόβλημα δεν είναι αν πρέπει να εξορύσσουμε από τη φύση, αλλά πώς να το κάνουμε με τρόπο που διατηρεί τον υγιή μεταβολισμό μεταξύ ανθρωπότητας και φύσης, όπως τον ονόμασε ο Μαρξ. Οι πρώτοι κάτοικοι του πλανήτη πορίζονταν καρπούς από τα δέντρα, ψάρια από τη θάλασσα κ.ο.κ., αλλά εκείνες τις εποχές, όπως και σε επόμενους αιώνες, το έκαναν διατηρώντας αυτό τον υγιή μεταβολισμό. Ωστόσο, με την άνοδο του καπιταλιστικού συστήματος, το κίνητρο του κέρδους που είναι εγγενές σε αυτό οδήγησε στην πρωτοκαθεδρία της μέγιστης εκμετάλλευσης της φύσης ανεξαρτήτως των επιπτώσεων της οικονομικής δραστηριότητας στην τελευταία, καταστρέφοντας έτσι τον προϋπάρχοντα υγιή μεταβολισμό. Σε αυτό το πλαίσιο, εξορύσσονται ολοένα και περισσότερα, και οι φυσικοί πόροι αποψιλώνονται, με όλες τις πρόσθετες συνέπειες που έχει αυτό στην κλιματική αλλαγή.

Για να ξεκινήσουμε μία παραγωγική συζήτηση, θεωρώ ουσιώδες να καταλάβουμε ότι οι πόροι που βρίσκονται σε μία ορισμένη περιοχή –μεταλλεύματα, πετρέλαιο, αέριο, υδροφόροι ορίζοντες, πηγές, δάση– δεν πρέπει να θεωρούνται πόροι που ανήκουν στους κατοίκους της. Όμως, το πετρέλαιο στη Βενεζουέλα και στο Εκουαδόρ, το αέριο στη Βολιβία και ο χαλκός στη Χιλή είναι μάννα εξ ουρανού. Είναι πόροι που ανήκουν στην κοινωνία συνολικά, επομένως η κοινωνία συνολικά είναι αυτή που πρέπει να αποφασίζει αν θα εξαχθούν ή όχι. Βεβαίως, είναι ανάγκη να γίνει σοβαρός διάλογος με όσους ζουν στην περιοχή, ώστε να διασφαλιστεί ότι θα ληφθούν υπόψη οι ανησυχίες τους και θα ικανοποιηθούν οι ανάγκες τους με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Και οι κάτοικοι, όμως, πρέπει να καταλάβουν ότι τα συμφέροντα που διακυβεύονται σε τέτοιες περιπτώσεις υπερβαίνουν τα συμφέροντα των επιμέρους κοινοτήτων.

Η ανάγκη για ένα διαφορετικό είδος ανάπτυξης

Αν μπορούμε να συμφωνήσουμε στα δύο προηγούμενα σημεία, αυτό που πρέπει να διατυπώσουμε στη συνέχεια είναι συγκεκριμένες προτάσεις σχετικά με το πώς θα χρησιμοποιήσουμε τους φυσικούς μας πόρους σήμερα και υπό τις υπάρχουσες συνθήκες προκειμένου να προχωρήσουμε, σιγά σιγά, στην οικοδόμηση ενός μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης που θα μας επιτρέπει να αποκαταστήσουμε αυτό τον υγιή μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπων και φύσης.

Το ζήτημα, λοιπόν, δεν είναι να πούμε όχι στην ανάπτυξη, αλλά μάλλον να «συλλάβουμε και να κάνουμε πραγματικότητα γνήσια ανθρώπινα μοντέλα ανάπτυξης», ώστε να ικανοποιούν «ισότιμα τις ανάγκες των κατοίκων χωρίς να θέτουν σε κίνδυνο την ικανοποίηση των αναγκών των επόμενων γενεών».[24] Με άλλα λόγια, να συγκροτήσουμε μία κοινωνία στην οποία θα αποφασίζει ο οργανωμένος λαός τι θα παράγεται και πώς θα παράγεται.

Από αυτή την άποψη, οι κυβερνήσεις μας θα έπρεπε να έχουν σημειώσει πρόοδο, και θα έπρεπε να έχουν γίνει κάποια σημαντικά βήματα σε πολλές περιπτώσεις. Πρέπει, ωστόσο, να αναγνωρίσουμε ότι υπάρχει ακόμη μεγάλο χάσμα ανάμεσα στον θεωρητικό λόγο και στα πρακτικά βήματα που έχουν ήδη γίνει. Τουλάχιστον, όμως, οι κυβερνήσεις μας έχουν αποδείξει ότι έχουν την πρόθεση να προχωρήσουν προς αυτή την κατεύθυνση.

Ένα σημαντικό βήμα υπήρξε η χρήση εξορυκτικών πόρων για την αντιμετώπιση της φτώχειας. Δημιουργούμε επίσης καλύτερες περιβαλλοντικές συνθήκες διότι, σε πολλές περιπτώσεις, η φτώχεια είναι μείζων παράγοντας στην επιβάρυνση του περιβάλλοντος. Η παράνομη υλοτομία για ξυλεία που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως καύσιμη ύλη για το μαγείρεμα και τη θέρμανση είναι ένα από τα σαφέστερα παραδείγματα εδώ.

Η λαϊκή συμμετοχή στην υπεράσπιση του περιβάλλοντος

Καθώς η πρόκληση είναι τεράστια και οι πειρασμοί πολλοί, θεωρώ πολύ ενδιαφέρον ότι το Σύνταγμα της Βολιβίας συνιστά «λαϊκή δράση» απέναντι σε κάθε παραβίαση ή απειλή ενάντια σε μία σειρά δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των περιβαλλοντικών.[25] Προτείνει επίσης τη δημιουργία ενός δικαστηρίου δραστηριοποιούμενου αποκλειστικά σε αγροπεριβαλλοντικά ζητήματα.[26] Οι πρώτες εκλογές για τη συγκρότηση αυτού του δικαστηρίου διεξήχθησαν τον Οκτώβριο του 2011.

---

24. Tello, E. (1997). «Economía y ecología en el camino hacia ciudades sostenibles». *Papeles de la FIM* 8, σ. 135.

25. Το άρθρο 135 του Συντάγματος της Βολιβίας προβλέπει ότι ο οργανωμένος λαός μπορεί και πρέπει να αντιδρά με αυτό που το Σύνταγμα ονομάζει «λαϊκή δράση» ενάντια σε κάθε παραβίαση ή απειλή κατά μίας σειράς δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του περιβάλλοντος.

26. Τα άρθρα 187-190 προβλέπουν τη δημιουργία ενός δικαστηρίου αφιερωμένου αποκλειστικά σε αγροπεριβαλλοντικά ζητήματα.

ΔΙΑΣΦΑΛΙΣΕΙΣ ΟΤΙ ΟΙ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΘΑ ΛΑΜΒΑΝΟΥΝ ΠΑΝΤΑ ΥΠΟΨΗ ΤΟΥΣ ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΠΡΟΪΟΝ ΚΑΘΕ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

Μετασχηματίζοντας τη φύση και μετασχηματίζοντας τον εαυτό μας

Είπαμε πως ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του σοσιαλισμού του 21ου αιώνα είναι ότι δεν μπορεί να κηρύσσεται άνωθεν, αλλά πρέπει να οικοδομείται από τον λαό.

Και εδώ βρίσκουμε ξανά την αυθεντική σκέψη του Μαρξ. Ο Μαρξ υποστήριξε ότι η εργασία μετασχηματίζει όχι μόνο τη φύση, αλλά συγχρόνως και τον άνθρωπο που εκτελεί την εργασία αυτή:[27]

> … Ενώ στον καπιταλισμό ο εργάτης αλλοτριώνεται και συντρίβεται, η κοινωνία των συνεταιρισμένων παραγωγών θα κάνει δυνατή μια ανώτερη μορφή κοινωνίας, μια κοινωνία στην οποία η πλήρης και ελεύθερη ανάπτυξη κάθε ατόμου [είναι] η καθοδηγητική αρχή…[28]

Ο Λέμποβιτς έχει διερευνήσει εν εκτάσει την ιδέα αυτή σε αρκετά από τα βιβλία του που είναι αφιερωμένα στο ζήτημα του σοσιαλισμού του 21ου αιώνα. Έχει αναδείξει τη σχέση ανάμεσα σε ανθρώπινη ανάπτυξη και επαναστατική πρακτική ως τον «κρίσιμο σύνδεσμο» στον Μαρξ. Κατά τον Λέμποβιτς,[29] κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα καταλήγει σε ένα διπλό προϊόν: «την αλλαγή τόσο του αντικειμένου της εργασίας όσο και του ίδιου του εργάτη».[30]

Συμμεριζόμενη αυτή την οπτική, προτιμώ να κάνω λόγο για ένα υλικό αντικειμενικό προϊόν (το παραγόμενο αντικείμενο) και ένα υποκειμενικό ή ανθρώπινο προϊόν (την αλλαγή στον άνθρωπο που διεξάγει την εκάστοτε εργασία ή πρακτική).

Και, καθώς αναφερθήκαμε προηγουμένως στον πολύ σημαντικό ρόλο που παίζει ο συμμετοχικός σχεδιασμός στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού, θα θέλαμε να χρησιμοποιήσουμε αυτό το παράδειγμα για να φωτίσουμε την ιδέα του διπλού προϊόντος. Όταν οι κάτοικοι μίας κοινότητας επεξεργάζονται το κοινοτικό τους σχέδιο, ως αποτέλεσμα αυτής της δραστηριότητας έχουμε ένα διπλό προϊόν. Το πρώτο προϊόν είναι το ίδιο το σχέδιο, που είναι ένα αντικειμενικό υλικό προϊόν το οποίο καταρτίστηκε με συμμετοχικό τρόπο και είναι απτό με την έννοια ότι μπορούν να το δουν οι πάντες. Το δεύτερο είναι ένα υποκειμενικό πνευματικό προϊόν, πολύ λιγότερο απτό, που μπορούν να

---

27. «Μέσω της κίνησης αυτής, δρα στην εξωτερική φύση και την αλλάζει, και έτσι αλλάζει ταυτόχρονα τη δική του φύση» (Marx, K. [1976]. Capital, *ό.π.*, τόμος I, σ. 383).

28. Marx, K. [1976]. *Capital, ό.π.*, σ. 739.

29. Βλ. Lebowitz, M., «The Production of People», Κεφ. 2 στο: Michael Lebowitz (2010). *The Socialist Alternative: Real Human Development*. New York: Monthly Review Press, σσ. 47-63.

30. Lebowitz, M. (2010). *The Socialist Alternative: Real Human Development, ό.π.*, σ. 52.

το δουν μόνο διορατικά μάτια. Είναι ο μετασχηματισμός του λαού, η ανάπτυξή του ως ανθρώπινων όντων, που συμβαίνει ως συνέπεια της εμπλοκής του σε αυτή τη διαδικασία.

Πρόκειται για μία εκπαιδευτική διαδικασία στην οποία οι συμμετέχοντες μαθαίνουν να ρωτούν για τις αιτίες των πραγμάτων, να σέβονται τη γνώμη των άλλων, να κατανοούν ότι τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν δεν αφορούν αποκλειστικά το δρόμο τους ή τη γειτονιά τους, αλλά σχετίζονται με τη γενικότερη κατάσταση της οικονομίας, με την εθνική κοινωνική κατάσταση, ακόμη και με τις διεθνείς συνθήκες. Μαθαίνουν ότι τα προβλήματα του καθενός και της κάθε κοινότητας πρέπει να εξετάζονται στο πλαίσιο της πραγματικότητας που αντιμετωπίζουν και άλλοι άνθρωποι και άλλες κοινότητες, και η οποία μπορεί να είναι πολύ πιο δυσεπίλυτη και επείγουσα από τη δική τους. Μέσω αυτού, δημιουργούνται νέες σχέσεις αλληλεγγύης και συμπληρωματικότητας, που δίνουν έμφαση στη συλλογικότητα, όχι στο άτομο.

Όλα αυτά σημαίνουν ότι όσοι συμμετέχουν σε αυτή τη διαδικασία είναι πολιτικοποιημένοι, με την ευρύτερη έννοια του όρου, και αναπτύσσουν ένα ανεξάρτητο πνεύμα που δεν μπορούν πια να το χειραγωγήσουν τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, τα οποία παραμένουν σε συντριπτικό ποσοστό στα χέρια της αντιπολίτευσης.

Όταν ο λαός εμπλέκεται στη διαδικασία σχεδιασμού, ωριμάζει. Αυτό δίνει αξιοπρέπεια στους ανθρώπους, ενισχύει την αυτοεκτίμησή τους και διευρύνει τη γνώση τους για πολιτικά, πολιτισμικά, κοινωνικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά θέματα. Και το κυριότερο, δεν νιώθουν πια σαν επαίτες που ζητούν λύσεις από το κράτος. Γίνονται δημιουργοί του ίδιου του πεπρωμένου τους, όπως και του πεπρωμένου της κοινότητάς τους.

Αυτό ακριβώς το υποκειμενικό προϊόν είναι που δεν λαμβάνουν ποτέ υπόψη τους οι τεχνοκράτες. Προτιμούν τα τέλεια έγγραφα από έγγραφα χαμηλότερης ποιότητας, που έχουν όμως το πλεονέκτημα ότι φτιάχτηκαν από τον λαό.

Πιστεύω ότι με αυτή την εξήγηση μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα γιατί η λαϊκή συμμετοχή παίζει τόσο κεντρικό ρόλο στο σοσιαλισμό του 21ου αιώνα. Η συμμετοχή και ο πρωταγωνιστικός ρόλος είναι που επιτρέπουν στον λαό να ωριμάσει, να αποκτήσει αυτοπεποίθηση, δηλαδή να φτάσει στην πλήρη ανθρώπινη ανάπτυξη.

Παρατηρώ με ενδιαφέρον ότι το μπολιβαριανό Σύνταγμα (που εγκρίθηκε με συνταγματικό δημοψήφισμα το 2009) είναι, πιθανότατα, το μοναδικό στο είδος του που θεσπίζει μία άμεση σχέση ανάμεσα στον πρωταγωνιστικό ρόλο του λαού και στην ολοκληρωμένη ανθρώπινη ανάπτυξη, τόσο την ατομική, όσο και τη συλλογική.

Πόσο διαφορετική θα ήταν η σημερινή κατάσταση στη Λατινική Αμερική εάν οι προοδευτικές κυβερνήσεις μας λάμβαναν ανέκαθεν υπόψη τους, στις

διαφορετικές γραμμές δράσης που υιοθέτησαν, αυτή την ιδέα του διπλού προϊόντος και εάν, αντί να λύνουν τα προβλήματα άνωθεν, είχαν ζητήσει περισσότερο τη συμμετοχή του λαού για την εύρεση λύσεων;

Δυστυχώς, πολλές φορές επικράτησε η τεχνοκρατική θεώρηση: «Αν τα κορυφαία στελέχη έχουν σαφείς και σωστές ιδέες, γιατί να χάνουμε χρόνο συζητώντας με τον λαό; Αυτό που μετράει είναι να παρουσιάσουμε γρήγορες λύσεις». Δεν αναρωτήθηκαν ποτέ για το υποκειμενικό, ανθρώπινο αποτέλεσμα που θα επιτύγχαναν ακολουθώντας αυτή τη γραμμή δράσης. Άργησαν υπερβολικά να συνειδητοποιήσουν ότι, χωρίς τη συμμετοχή του λαού, πολλά μέτρα δεν είχαν την αποτελεσματικότητα που θα μπορούσαν να έχουν και, το χειρότερο, δεν προετοίμαζαν τον λαό να υπερασπίσει τα επιτεύγματα: Δεν δημιουργούσαν τις ικανότητες για τη διεξαγωγή νέων, νικηφόρων μαχών.

Συμπερασματικά, πρόθεση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* –που εκδόθηκε πριν από 150 χρόνια– ήταν να εκθέσει διεξοδικά τη λογική με την οποία λειτουργεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Το κατάφερε αφού αφιέρωσε χρόνια έρευνας σε ό,τι συνέβαινε στις πιο προηγμένες καπιταλιστικές χώρες. Όπως ξέρουμε, όμως, αναγνώρισε μία διαφορά ανάμεσα στον δυτικοευρωπαϊκό και τον ρωσικό δρόμο. Η δική μας πρόθεση, ως Λατινοαμερικάνων επαναστατών ακτιβιστών, πρέπει να είναι διαφορετική. Πρέπει να μπορέσουμε να αναπτύξουμε έναν λατινοαμερικάνικο δρόμο για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, αναζητώντας λύσεις χωρίς τις παρωπίδες του δογματικού μαρξισμού.

Μολονότι οι στόχοι που θέλουμε να πετύχουμε είναι οι ίδιοι με αυτούς που σκιαγράφησε πολύ συνοπτικά ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, ιδίως αναφορικά με την επιδίωξη της πλήρους ανθρώπινης ανάπτυξης, ο δρόμος μας είναι αναμφίβολα πρωτότυπος. Είμαστε υποχρεωμένοι «να επινοήσουμε ώστε να μην κάνουμε λάθη», όπως λέει ο Σιμόν Ροντρίγκεζ (Simón Rodríguez). Παρά ταύτα, για να οικοδομήσουμε μία στερεή οικονομική βάση η οποία θα μας επιτρέψει να πραγματώσουμε αυτή την πλήρη ανθρώπινη ανάπτυξη που οραματιζόμαστε, πρέπει επίσης να έχουμε κατά νου τη λογική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τις επιπτώσεις της στον σημερινό κόσμο, όπως τις περιέγραψε ο Μαρξ στο αριστούργημά του.

Σ Χ Ο Λ Ι Α Σ Μ Ο Σ

Πέτρος Ψαρρέας

◊ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

150 χρόνια πριν, στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ αποφαίνεται: «Κάθε αρχή και δύσκολη – αυτό ισχύει για όλες τις επιστήμες».[1]

Η απόφανση αυτή είναι δηλωτική των προθέσεων του ίδιου του συγγραφέα τόσο για το είδος και το στόχο της συνεισφοράς του, όσο και για την αντιμετώπιση του ίδιου του έργου του, γεγονός που αποτελεί ακόμη επίδικο στο εσωτερικό των μαρξιστικών ρευμάτων, αλλά και ευρύτερα της Αριστεράς, παρά τους εκάστοτε συνήθεις επιθετικούς προσδιορισμούς περί επιστήμης.

Ο Μαρξ όρισε ρητά το θεωρητικό αντικείμενο της έρευνάς του, τον «καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» (ΚΤΠ), αναφερόμενος στον αιτιακό πυρήνα των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων σε κάθε καπιταλιστική κοινωνία.

Με αυτό τον τρόπο, συγχρόνως, συγκρότησε μία θεωρητική περιοχή, ένα σύνολο εννοιών, ένα θεωρητικό σύστημα και παράλληλα ένα θεωρητικό εργαλείο για τη μελέτη των σχέσεων που συνέχουν κάθε κοινωνία όπου ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι κυρίαρχος.

Είκοσι δύο χρόνια πριν από την έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, το 1845, στην όγδοη θέση για τον Φόιερμπαχ ο Μαρξ έγραφε:

> … Η κοινωνική ζωή είναι στην ουσία της πραχτική. Όλα τα μυστήρια, που παρασέρνουν τη θεωρία προς το μυστικισμό, βρίσκουν τη λογική τους λύση στην ανθρώπινη πράξη και στην κατανόηση αυτής της πράξης…[2]

Ως εκ τούτου, με αυτή τη διττή έννοια της διάκρισης, από τη μία, των αντιστοιχιών κάθε καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, και από την άλλη, των διαφορών που απαιτούν ανάλυση και κατανόηση της συγκεκριμένης,

1. Μαρξ, Κ. (2002). *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 11.
2. Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (χ.χ.). *Διαλεχτά Έργα*, τόμος ΙΙ. Αθήνα: Γνώσεις, σ. 469.

κάθε φορά, κατάστασης και ακολουθώντας τις εισαγωγικές επισημάνσεις της Μάρτας Χάρνεκερ στην απαραίτητη διάκριση των επιπέδων αφαίρεσης, καθώς επίσης και στην ανάγκη μη εργαλειακών και μηχανιστικών αναφορών, θα επιχειρήσω να συμβάλω στη συζήτηση, με κατά το δυνατόν συνοπτικά σχόλια, σε δύο επίπεδα, με αφορμή την πλειάδα των σοβαρών ζητημάτων που έθεσε η εισήγηση.

Το πρώτο επίπεδο αφορά τα πολιτικά προβλήματα, με θεωρητική διάσταση, που τέθηκαν και συνάγονται από την εμπειρία της ταξικής πάλης στη Λατινική Αμερική, ενώ ταυτοχρόνως συνδέονται με ευρύτερα χαρακτηριστικά του σύγχρονου καπιταλισμού, άρα και των αντίστοιχων προβλημάτων της διεθνούς αντικαπιταλιστικής πάλης. Το δεύτερο επίπεδο αφορά θεωρητικά σημεία που αναδύθηκαν και σχετίζονται με τη μαρξική (με την έννοια του μαρξικού έργου) αλλά και τη μαρξιστική θεωρία (των ρευμάτων) και αφορούν την ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού, αλλά και τις μεταβατικές προτάσεις στην κατεύθυνση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.

◊ ΝΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο να αναζητούνται συχνά στον Μαρξ και ειδικότερα στο *Κεφάλαιο* «έτοιμες λύσεις» και «συνταγές» στα πολιτικά και θεωρητικά προβλήματα της ταξικής πάλης, με μία μεταφυσικού τύπου καταφυγή επιβεβαίωσης των εκάστοτε πολιτικών επιλογών και αποφάσεων, χωρίς να πραγματοποιείται συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης, όταν μάλιστα ο ίδιος εμμέσως πλην σαφώς σημείωσε ότι δεν έγραψε «συνταγές [...] για το μαγειρείο του μέλλοντος».[3]

Η Μάρτα Χάρνεκερ επισήμανε τον δυναμικό χαρακτήρα της πολιτικής και θεωρητικής σκέψης του Μαρξ αναφορικά με την εκτίμησή του πάνω στο ζήτημα της εκκίνησης του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού (των επαναστάσεων, για την ακρίβεια), από τη θέση περί ανεπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών στη μετατόπιση της επανάστασης στην Ανατολή.[4] Η πρώτη αυτή θέση σκιαγραφείται και μπορεί να συναχθεί από ποικίλα αποσπάσματα, με πιο γνωστά αυτά του Προλόγου της πρώτης έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*:

3. Μαρξ, Κ. (2002), *ό.π.*, σ. 23.

4. Βεβαίως, αυτή η «μετατόπιση», εκτός από τις συνεπαγωγές που έχει για την ίδια την ανάγνωση του *Κεφαλαίου* και ευρύτερα για την κατανόηση του έργου και της σκέψης του Μαρξ –ενάντια σε μία μονοδιάστατη εξελικτική και μηχανιστική λογική–, έχει τροφοδοτήσει τη μαρξιστική πολιτική θεωρία –και την προβληματική που αναπτύχθηκε έκτοτε– σε πλειάδα πεδίων που εκτείνονται από τις κρατικές δομές, τις παραγωγικές σχέσεις, την ταξική διαστρωμάτωση, το μεταβατικό πρόγραμμα, τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα ως το συνολικό αλλά κάθε φορά συγκεκριμένο ζήτημα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.

«Η βιομηχανικά πιο αναπτυγμένη χώρα δείχνει στη λιγότερο αναπτυγμένη απλώς την εικόνα του μέλλοντός της»,[5] καθώς επίσης και του προγενέστερου που συναντάμε στη *Συμβολή στην κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*:

> ...Ένας κοινωνικός σχηματισμός δεν εξαφανίζεται ποτέ πριν αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που μπορεί να χωρέσει, και ποτέ δεν παίρνουν τη θέση του καινούργιες, ανώτερες σχέσεις παραγωγής, πριν εκκολαφθούν μέσα στους κόλπους της ίδιας της παλιάς κοινωνίας οι υλικοί όροι της ύπαρξής τους. [...] οι παραγωγικές δυνάμεις οι οποίες αναπτύσσονται στους κόλπους της αστικής κοινωνίας δημιουργούν ταυτόχρονα και του υλικούς όρους για την επίλυση αυτού του ανταγωνισμού... (Αναφέρεται στον ανταγωνισμό που «απορρέει από τις κοινωνικές συνθήκες ζωής των ατόμων».)[6]

Η Μάρτα Χάρνεκερ, σημειώνοντας την επικρατούσα μαρξιστική αντίληψη πριν από το 1917, που εδραζόταν και σε ερμηνείες των γραπτών του Μαρξ, αναφέρεται σε αποσπάσματα του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*,[7] από τα οποία συναγόταν η τεκμηρίωση της θέσης περί της εκκίνησης των επαναστάσεων από τις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες. Βεβαίως, στα αποσπάσματα αυτά κεντρικό ρόλο έχει ένα άλλο λανθασμένο συμπέρασμα που έχει συχνά εξαχθεί και έχει υιοθετηθεί από μαρξιστικά ρεύματα και ρεύματα της Αριστεράς, αυτό των θεωριών «κατάρρευσης», δηλαδή της νομοτελειακής «εσωτερικής κατάρρευσης»[8] του καπιταλισμού, λόγω των εσωτερικών του αντιφάσεων,[9]

5. Μαρξ, Κ. (2002), *ό.π.*, σσ. 12, 15.

6. Μαρξ, Κ. (2010). *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σσ. 20-21.

7. Harnecker, M. (2015). *A World to Build, New Paths Toward Twenty-First Century Socialism*. New York: Monthly Review Press, σσ. 98-102. Τα εν λόγω αποσπάσματα εντοπίζονται στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* και ειδικότερα: Μαρξ, Κ. (2002), *ό.π.*, σσ. 787-788.

8. Πρόκειται για ερμηνεία που εξάγεται από το σύνολο των διατυπώσεων των παραπάνω σελίδων (σσ. 787-788) στο *Κεφάλαιο*, οι οποίες περιλαμβάνουν και τα αποσπάσματα στα οποία αναφέρεται η θεωρία της «διαρκούς επανάστασης» του Τρότσκι (το 1906 εκδόθηκε στο *Αποτελέσματα και προοπτικές*), προκειμένου να τεκμηριώσει την αρχική θέση του Μαρξ περί εκκίνησης του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού από τις πιο ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες. Σε ό,τι αφορά τις ερμηνείες περί νομοτελειακής «εσωτερικής κατάρρευσης» πέρα από την αναφορά (σ. 788, σημείωση 252) στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ενδεικτικό είναι το χωρίο: «Το μονοπώλιο του κεφαλαίου μετατρέπεται σε δεσμά του τρόπου παραγωγής που άνθησε μαζί του και κάτω απ' αυτό. Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε ένα σημείο, όπου δεν συμβιβάζονται με το κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Το περίβλημα αυτό σπάει. Σημαίνει το τέλος της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοχτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται» (*ό.π.*, σ. 787).

9. Η μαρξιστική συζήτηση περί των θεωριών κατάρρευσης του καπιταλισμού αφορά –πέραν του πολιτικού της σκέλους– και μία σειρά κεντρικών και στενά συνδεόμενων θεωρητικών ζητημάτων που αναφέρονται στη διευρυμένη αναπαραγωγή του συστήματος και στην υπερσυσσώρευση, στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ, στη διανομή, στο ποσοστό κέρδους κ.ά., τα οποία απασχολούν ως σήμερα τη μαρξιστική έρευνα. Η περιβάλλουσα όλων των παραπάνω έγκειται στην ιστορική και σύγχρονη μαρξιστική έρευνα για τις κρίσεις του καπιταλισμού.

συμπέρασμα που σε αρκετές περιπτώσεις, παραπέμποντας σε μία αντίληψη «οικονομισμού», συνέτεινε στην υποβάθμιση ή ακόμη και στην υποκατάσταση του πρωταρχικού ρόλου της ίδιας της ταξικής πάλης.

Επιστρέφοντας, όμως, στις ίδιες τις εκτιμήσεις του Μαρξ[10] για το ξέσπασμα των επαναστάσεων, που υπογραμμίζουν τον διαλεκτικό χαρακτήρα της ανάλυσης και της σκέψης του καθώς επίσης και τον σύνθετο χαρακτήρα των αντιθέσεων, η Μάρτα Χάρνεκερ σημειώνει ότι η Ιστορία έδειξε ότι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός δεν ξεκίνησε στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες καθώς «οι πολιτικές συνθήκες ξεπέρασαν τις οικονομικές», με πρώτο το παράδειγμα της Οκτωβριανής Επανάστασης. Στο πλαίσιο αυτό, έχει σημασία να αναφερθούμε σε δύο συνδεόμενες θέσεις πάνω στο πρόβλημα, οι οποίες διατηρούν και σήμερα την επικαιρότητά τους.

Η πρώτη αφορά τη θεωρία της «διαρκούς επανάστασης», η οποία έγινε γνωστή και αναπτύχθηκε από τον Τρότσκι από το 1905 ως το1929[11] (το 1906 εκδόθηκε στο *Αποτελέσματα και προοπτικές*), θέτοντας και το κεντρικότατο ζή-

10. Η Μάρτα Χάρνεκερ, προκειμένου να σημειώσει τη νέα προσέγγιση του ίδιου του Μαρξ σε σχέση με τις μεταβολές που συντελούνταν, τις οποίες ο Μαρξ παρακολουθούσε στενά, αναφέρεται (*Ibid*., σσ. 98-102) στα ύστερα γραπτά του και συγκεκριμένα στο γράμμα του Μαρξ στον Φρίντριχ Άντολφ Ζόργκε, το 1877, όπου δηλώνεται: «Αυτή τη φορά η επανάσταση θα ξεκινήσει στην Ανατολή, στο μέχρι τώρα απόρθητο προπύργιο και εφεδρικό στρατό της αντεπανάστασης» (Marx, K. – Engels, F. [2010]. *Marx & Engels Collected Works, Letters 1874-79*, Vol. 45. London: Ed. Lawrence & Wishart, σ. 278).

11. Η αρχική επεξεργασία και διατύπωση της θεωρίας της «διαρκούς επανάστασης» έγινε από τον Τρότσκι μεταξύ 1904-1906, σύμφωνα με τον ίδιο, και πιο συγκεκριμένα στον απόηχο της επανάστασης του 1905. Η μπροσούρα *Αποτελέσματα και προοπτικές*, στην οποία γίνεται η πρώτη ανάπτυξη της θεωρίας, εκδίδεται για πρώτη φορά το 1906, ενώ η πρώτη αγγλική έκδοση με τίτλο *A Review and Some Perspectives* εκδίδεται στη Μόσχα το 1921. Στην έκδοση αυτή περιλαμβάνεται Εισαγωγή του συγγραφέα, που γράφτηκε για τη ρωσική έκδοση του 1919. Το 1930 εκδίδεται στο Βερολίνο, στα ρωσικά, η *Η διαρκής επανάσταση*. Παραθέτουμε τρία σύντομα και χαρακτηριστικά αποσπάσματα της θεωρητικής ανάπτυξης του Τρότσκι. Στην Εισαγωγή του 1919 ο Τρότσκι σημειώνει: «... όταν θα έχει κατακτήσει την εξουσία, το προλεταριάτο δεν μπορεί να περιοριστεί εντός των ορίων της αστικής δημοκρατίας. Θα πρέπει να υιοθετήσει τις τακτικές της διαρκούς επανάστασης, που σημαίνει ότι πρέπει να καταργήσει τους φραγμούς ανάμεσα στο μίνιμουμ και το μάξιμουμ πρόγραμμα της σοσιαλδημοκρατίας, να προχωρήσει σε ολοένα και πιο ριζοσπαστικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις επιδιώκοντας ευθεία και άμεση στήριξη στην επανάσταση στη δυτική Ευρώπη». Στην Εισαγωγή της πρώτης ρωσικής έκδοσης της *Διαρκούς Επανάστασης*, που συντάχθηκε το 1929, ο Τρότσκι τονίζει: «Η διαρκής επανάσταση, με την έννοια κατά την οποία ο Μαρξ συνδέθηκε με αυτή την ιδέα, σημαίνει μια επανάσταση η οποία δεν συμβιβάζεται με καμιά μορφή ταξικής εξουσίας, που δεν σταματά στο δημοκρατικό στάδιο, η οποία προχωρά σε σοσιαλιστικά μέτρα και σε πόλεμο εναντία στην αντίδραση από το εξωτερικό· με άλλα λόγια, μια επανάσταση της οποίας κάθε διαδοχικό στάδιο εδράζεται στο προηγούμενο και μπορεί να ολοκληρωθεί μόνο στην πλήρη ρευστοποίηση [Σ.τ.Μ.: με την έννοια της κατάργησης] της ταξικής κοινωνίας». Τέλος, επίσης εμφατικά συμπληρώνει: «... μια εθνική επανάσταση δεν αποτελεί ένα αυτοτελές όλον· αποτελεί μόνο έναν κρίκο στη διεθνή αλυσίδα. Η διεθνής επανάσταση συνιστά μια διαρκή διαδικασία...» (Trotsky, L. (1969). *The Permanent Revolution and Results and Prospects.* New York: Parhfinder Press, σσ. 31, 130, 131, 133).

τημα της «συνδυασμένης και ανισομερούς ανάπτυξης», ενώ υιοθετήθηκε και επεξεργάστηκε από πλήθος μαρξιστών και μαρξιστριών, μεταξύ των οποίων ο Λένιν και η Ρόζα Λούξεμπουργκ.[12]

Η γραμμή όμως σκέψης της «διαρκούς επανάστασης» ανάγεται και στον ίδιο τον Μαρξ και τον Ένγκελς, όταν το 1850 έγραφαν: «συμφέρον δικό μας είναι να κάνουμε την επανάσταση διαρκή» υπογραμμίζοντας συγχρόνως τον διεθνιστικό της χαρακτήρα. Αναφερόμενοι στην εργατική τάξη, καταλήγουν: «Η πολεμική τους κραυγή θα πρέπει να είναι: Διαρκής επανάσταση».[13] Τριάντα δύο χρόνια αργότερα, το 1882, επανέρχονται, στον Πρόλογο της δεύτερης ρωσικής έκδοσης του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, επισημαίνοντας: «σήμερα [...] η Ρωσία αποτελεί την προφυλακή της επαναστατικής δράσης της Ευρώπης». Στο ερώτημα αν θα πρέπει να διατρέξει την ίδια πορεία διάλυσης που χαρακτηρίζει την ιστορική εξέλιξη της Δύσης, απαντούν:

> ... Αν η Ρωσική Επανάσταση αποτελέσει το σύνθημα για μια προλεταριακή επανάσταση στη Δύση, έτσι που οι δυο μαζί να συμπληρώνουν η μια την άλλη, τότε η τωρινή ρωσική κοινή ιδιοχτησία της γης μπορεί να χρησιμεύσει σαν αφετηρία για μια κομμουνιστική εξέλιξη...

Η θεωρητική αυτή κατεύθυνση είναι σε αντίθεση με τη μετέπειτα θεωρία των σταδίων και του σοσιαλισμού σε μια μόνο χώρα. Η Μάρτα Χάρνεκερ ήδη εμφατικά σημείωσε ότι ο Ούγο Τσάβες δεν ήταν θιασώτης της οικοδόμησης του σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα, θεωρώντας αυτή την προοπτική αδύνατη.[14]

Το παραπάνω μας εισάγει στη δεύτερη θέση που σχετίζεται άμεσα με τα προαναφερθέντα και συμπυκνώνεται στη λενινιστική θεωρία *του* «αδύναμου κρίκου» της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, σύμφωνα με την οποία η ανατροπή πραγματοποιείται στη χώρα όπου συγχωνεύονται και οξύνονται με τον πιο

12. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ, με βάση τα συμπεράσματά της από τη Ρωσική Επανάσταση του 1905, συντάσσεται με τη θεωρία της διαρκούς επανάστασης. Το 1906, συνέγραψε τη *Μαζική Απεργία*, όπου σημειώνει: «Η αστική επανάσταση στη Ρωσία γίνεται, ως προς τους τυπικούς της στόχους, κατά κύριο λόγο από ένα σύγχρονο και με ταξική συνείδηση προλεταριάτο [...]. Σήμερα, δεν είναι η αστική τάξη το ηγετικό επαναστατικό στοιχείο, όπως στις προηγούμενες επαναστάσεις της Δύσης. [...] είναι το συνειδητό προλεταριάτο». Εν συνεχεία, τονίζει ότι η εργατική τάξη πρέπει να βρει τη στρατηγική της στην πορεία της επανάστασης: «Η επανάσταση έχει σαν στόχο της τόσο την ανατροπή του παλιού τσαρικού κρατικού μηχανισμού, όσο και της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης». Ενώ επισημαίνει για τους Γερμανούς εργάτες και τις Γερμανίδες εργάτριες ότι πρέπει «... να μάθουν να βλέπουν τη Ρωσική Επανάσταση σαν την δική τους υπόθεση» (Λούξεμπουργκ, Ρ. (1997). *Μαζική Απεργία, Κόμμα, Συνδικάτα.* Εκδόσεις Εργατική Δημοκρατία, σσ. 78-81).

13. Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (χ.χ.). «Προσφώνηση της Κεντρικής Επιτροπής στην Ένωση των Κομμουνιστών τον Μάρτη του 1850». *Διαλεχτά Έργα*, τόμος Ι. Αθήνα: Γνώσεις, σ. 114.

14. Harnecker, M. (2015), *op. cit.*, σ. 9.

έντονο τρόπο οι εσωτερικές και διεθνείς αντιφάσεις σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Η θεωρία του «αδύναμου κρίκου» είναι, φυσικά, σε ρήξη με «οικονομίστικες» προσεγγίσεις που εφαρμόστηκαν κατά κόρον και ενδημούν στο εσωτερικό της Αριστεράς αλλά και μαρξιστικών ρευμάτων.

Οι προηγούμενες δύο θεωρητικές ιδέες της μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας –παράλληλα, βεβαίως, με άλλες, όπως για παράδειγμα αυτή του ντόμινο (της πολιτικής κρίσης), της ηγεμονίας και του μεταβατικού προγράμματος– βρίσκονται στο επίκεντρο της διεθνούς συζήτησης και των αναζητήσεων της αντικαπιταλιστικής Αριστεράς σήμερα, στην εποχή της διεθνούς, δομικής καπιταλιστικής κρίσης του 21ου αιώνα.

Ειδικότερα στην Ελλάδα, η εφαρμογή ακραίων προγραμμάτων εσωτερικής υποτίμησης αλλά και η άνοδος της ταξικής και πολιτικής πάλης, καθώς επίσης και η ανάδυση του ζητήματος της κυβερνητικής εξουσίας, παρήγαγαν, τα προηγούμενα χρόνια, έναν έντονο διάλογο αλλά και πλήθος πολιτικών και προγραμματικών επεξεργασιών που άπτονται της προαναφερθείσας προβληματικής, αποτελώντας παρακαταθήκη για το κίνημα και την αντικαπιταλιστική Αριστερά, παρά την πολιτικά και κοινωνικά καταστροφική εξέλιξη του καλοκαιριού του 2015. Η αναλογία μέσα στις τεράστιες διαφορές έγκειται στο γεγονός ότι χώρες της Λατινικής Αμερικής χρησιμοποιήθηκαν ως ένα πρώτο «εργαστήριο» εφαρμογής των νεοφιλελεύθερων πολιτικών (ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '70), ενώ στην Ελλάδα, στην εποχή της κρίσης, εφαρμόζονται (από τις εγχώριες και διεθνείς δυνάμεις του κεφαλαίου και τους οργανισμούς τους [Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας κ.ά.]) οι πιο ακραίες νεοφιλελεύθερες πολιτικές για την υπέρβαση της κρίσης, με επέκταση και εμβάθυνση της εκμετάλλευσης, συνιστώντας, επί της ουσίας, ένα σύγχρονο κοινωνικό και πολιτικοοικονομικό πείραμα. Συνεπώς, από τις σημαντικές εμπειρίες της Λατινικής Αμερικής ως την πρόσφατη εμπειρία της Ελλάδας, απαιτείται η –εν κινήσει– εξαγωγή συμπερασμάτων ως προϋπόθεση αντιστροφής της παρούσας ιδιαίτερα αρνητικής καμπής σε μία περίοδο η οποία συνεχίζει να παραμένει «ανοικτή» σε ευκαιρίες αλλά και σε «θανάσιμους» κινδύνους.

◊ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Ένα διαχρονικό, κεντρικό και παράλληλα κρίσιμο θέμα πολιτικών και θεωρητικών αντιπαραθέσεων, που τέμνει τις προσεγγίσεις τόσο των θεωρητικών μαρξιστικών ρευμάτων, όσο και των ρευμάτων της Αριστεράς, είναι το θέμα του κράτους. Φυσικά, η συζήτηση για τη μαρξιστική θεωρία του κράτους είναι πέραν της έκτασής της και ιδιαίτερα σύνθετη, άρα θα περιοριστούμε σε ορισμένα συνοπτικά σχόλια.

Η κεντρικότητα και ο δομικός ρόλος του κράτους στον ΚΤΠ σκιαγραφούνται στην ακόλουθη διατύπωση:

> ... Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αποτυπώνεται έτσι η συγκεκριμένη υλικότητα της καπιταλιστικής κρατικής δομής. [...] η δομή [...] ειδικότερα του καπιταλιστικού κράτους [...] αντιστοιχεί στη (και εξασφαλίζει τη) διατήρηση και αναπαραγωγή της συνολικής καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας...[15]

Ο Δημήτρης Δημούλης επίσης σημειώνει ότι «η σύνδεση της θεωρίας του κράτους με τη μαρξιστική θεωρία στο σύνολό της [...] δείχνει ότι η θεωρία του κράτους "συνάγεται" από τη μορφή των κοινωνικών σχέσεων».[16]

Σε αυτό το πλαίσιο, θα αναφερθούμε ενδεικτικά[17] σε δύο τοποθετήσεις του Μαρξ πάνω στο θέμα. Στην πρώτη γραφή του *Εμφυλίου στη Γαλλία*, το 1871, ο Μαρξ τονίζει ότι η Κομμούνα δεν ήταν μία επανάσταση ενάντια στη μία ή στην άλλη μορφή της κρατικής εξουσίας. «Η Κομμούνα ήταν μια επανάσταση ενάντια στο ίδιο το κράτος [...] ήταν μια επανάσταση για τη συντριβή αυτής της ίδιας της αποτροπιαστικής μηχανής της ταξικής κυριαρχίας». Και συνεχίζει: «... μονάχα οι προλετάριοι [...] ήταν ικανοί να τσακίζουν το όργανο της ταξικής κυριαρχίας – το κράτος».[18] Επίσης, στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* το 1875 ο Μαρξ εμφατικά σημειώνει:

> Ανάμεσα στην καπιταλιστική και στην κομμουνιστική κοινωνία υπάρχει η περίοδος του επαναστατικού μετασχηματισμού της μιας στην άλλη. Σ' αυτήν αντιστοιχεί και μια πολιτική μεταβατική περίοδος, της οποίας το κράτος δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από την επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου.[19]

Για τη νοηματοδότηση και τη σημασία της έννοιας της δικτατορίας του προλεταριάτου, πέραν των άλλων, ιδιαίτερα σημαντικό είναι και το βιβλίο του Ετιέν Μπαλιμπάρ *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, όπου σημειώνεται ότι «ο κρατικός μηχανισμός εξακολουθεί να είναι αστικός, κι όταν ακόμη οι

15. Μηλιός, Γ – Δημούλης, Δ. – Οικονομάκης Γ. (2005). *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό, πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*. Αθήνα: Νήσος, σ. 27.

16. Δημούλης, Δ. (1992). «Η μαρξιστική θεωρία του κράτους, μεταξύ των πολιτικών συγκυριών και της θεωρητικής ανάλυσης». *Θέσεις*, τ. 41.

17. Το κάνουμε αυτό παρά το γεγονός ότι η ενδεικτική παράθεση αποσπασμάτων από το έργο του Μαρξ δεν αποτελεί δόκιμη μέθοδο για την τεκμηρίωση θέσεων. Παρά ταύτα, στο πλαίσιο ενός σύντομου σχολίου, εν προκειμένω για το κράτος, θα παραθέσουμε δύο τέτοια αποσπάσματα.

18. Μαρξ, Κ. (1989). *Για το Κράτος*, μτφρ.: Τάσος Κυπριανίδης. Αθήνα: Εξάντας, σσ. 130-131.

19. Μαρξ, Κ. (1989), *ό.π.*, σ. 55.

προλετάριοι τον στρέφουν κατά των καπιταλιστών», συμπληρώνοντας ότι «κομμουνισμός σημαίνει το τέλος του κράτους».[20]

Πώς όμως όλα τα παραπάνω είναι σήμερα επίκαιρα;

Αρχικά, μέσω προσεγγίσεων τόσο στο εσωτερικό των μαρξιστικών αναλύσεων, όσο και της Αριστεράς, που αντιμετωπίζουν το αστικό κράτος ως πρωταρχικό, αν όχι αποκλειστικό μοχλό της ανατροπής, αλλά κυρίως την κατάκτηση και ισχυροποίησή του ως στόχο και ικανή συνθήκη της σοσιαλιστικής προοπτικής αυτής καθαυτήν.

Κατά δεύτερον, μέσω μίας δεύτερης αντίληψης που εμφανίζεται ισχυρή στο εσωτερικό πλατιών κομμάτων (broad parties) της Αριστεράς (στην Ευρώπη αλλά και τη Λατινική Αμερική) και, ενώ δεν μοιράζεται την παραπάνω γενική προσέγγιση,[21] θεωρεί ότι το κράτος, με όρους συσχετισμών δυνάμεων και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις απλώς και μόνο εκλογικών, επιδέχεται μετασχηματισμού μέχρι του σημείου της μετεξέλιξής του σε «σοσιαλιστική» κατεύθυνση.

Αυτές οι ιδέες, ιδιαίτερα σήμερα, μετά τις εμπειρίες του 20ού αιώνα αλλά και των εγχειρημάτων των αρχών του 21ου, δεν έχουν επαληθευτεί. Αντιθέτως, έχουν οδηγήσει σε ήττες αλλά και σε κρίσιμους θεωρητικούς και πολιτικούς εγκλωβισμούς λειτουργώντας ως τροχοπέδη για το κίνημα, την αντικαπιταλιστική πάλη και τις ίδιες τις σοσιαλιστικές ιδέες. Συγκεκριμένα, ακόμα και εκεί που προηγήθηκαν επαναστατικές διαδικασίες, και πολύ περισσότερο σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, η ίδια η ύπαρξη του κράτους, με οποιαδήποτε μορφή και θεσμικούς μετασχηματισμούς, διασφάλισε, σε τελική ανάλυση, κατ' ελάχιστον (αλλά όχι μόνο) τη συνέχεια και την αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων παραγωγής και, κατ' επέκταση, της κεφαλαιακής σχέσης.

Βεβαίως, μεταβατική διάσταση και μετασχηματισμοί επιβάλλεται και πρέπει να υπάρχουν, να επεξεργάζονται και να υλοποιούνται, είναι όμως απαραίτητο να εντάσσονται και να είναι οργανικά και εξαρχής συνδεμένοι στη λενινιστική (και μαρξική) κατεύθυνση για την αναγκαιότητα «συντριβής»[22]

---

20. Μπαλιμπάρ, Ε. (1978). *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, μτφρ.: Νίκος Μανωλόπουλος. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 112.

21. Συχνά συνδέεται με την ευρωκομμουνιστική παράδοση, αλλά όχι μόνο.

22. Γράφει ο Λένιν: «Στις 12 του Απρίλη 1871, δηλαδή ακριβώς στην περίοδο της Κομμούνας, ο Μαρξ έγραφε στον Κούγκελμαν: "Αν ρίξεις μια ματιά στο τελευταίο κεφάλαιο του έργου *Η 18η Μπρυμαίρ*, θα δεις ότι σαν επόμενη προσπάθεια της Γαλλικής Επανάστασης δηλώνω: να μην περάσει τη γραφειοκρατική-στρατιωτική μηχανή από το ένα χέρι στο άλλο, όπως γινόταν ως τώρα, αλλά να την *τσακίσει* [η υπογράμμιση είναι του Μαρξ, στο πρωτότυπο υπάρχει η λέξη zerbrechen], και αυτό ακριβώς είναι ο προκαταρτικός όρος κάθε πραγματικής λαϊκής επανάστασης στην ήπειρό μας. [...]" Με τα λόγια αυτά, "να τσακίσει τη γραφειοκρατική στρατιωτική κρατική μηχανή", διατυπώνεται σε συντομία το βασικό δίδαγμα του μαρξισμού πάνω στο ζήτημα των καθηκόντων του προλεταριάτου στην επανάσταση σε σχέση με το κράτος» (Λένιν, Β.Ι. (1996). *Κράτος και Επανάσταση*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σσ. 48-49).

του αστικού κράτους ως την προοπτική της απονέκρωσής του: «Το κράτος [...] απονεκρώνεται».[23]

Η παραπάνω διαδικασία δεν έχει ως κινητήρια δύναμή της το θεσμικό επίπεδο και τις κρατικές θέσεις εξουσίας, ενώ είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι δεν χαρακτηρίζεται από μία ομαλή και γραμμική εξέλιξη, αλλά διατρέχεται από ασυνέχειες και ρήξεις. Αυτή η προοπτική είναι κρίσιμη σήμερα, τόσο από θεωρητική και στρατηγική, όσο και από άμεσα πρακτική άποψη, στη διατύπωση των άμεσων μεταβατικών πολιτικών θέσεων, την κοινωνική παρέμβαση, την ανάπτυξη κινημάτων και μορφών κοινωνικής οργάνωσης, καθώς επίσης και στην πάλη στο επίπεδο των ιδεών.

Ιδιαιτέρως σήμερα που έχουν εγκαθιδρυθεί μορφές διεθνικής ολοκλήρωσης του κεφαλαίου με παράλληλη ισχυροποίηση των αστικών κρατών σε όλα τα επίπεδα, τόσο στην εσωτερική τους δομή, όσο και στις διεθνείς τους διασυνδέσεις, είναι απαραίτητο να επιμείνουμε στο θέμα του κράτους. Είναι απαραίτητο να επιμείνουμε πιάνοντας και το νήμα της σκέψης του Αντόνιο Γκράμσι και της έρευνας που έχει παραχθεί έκτοτε καθώς έχουμε να αντιμετωπίσουμε κρατικές δομές και λειτουργίες πιο σύνθετες και ολοκληρωμένες τόσο στην αντιμετώπιση του κινήματος και της Αριστεράς, όσο και στο ιδεολογικό επίπεδο, ενάντια στις ίδιες τις σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές ιδέες.

Άλλωστε, η πρόσφατη εγχώρια εμπειρία της κυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ συνδέεται και με το θέμα του κράτους. Η κατανόησή της, φυσικά, απαιτεί θεωρητική και πολιτική ανάλυση παρά τα πολύ βαθιά τραύματα που έχει επιφέρει στην Αριστερά και στο κίνημα τόσο στο εγχώριο, όσο όμως και σε διεθνές επίπεδο. Ένας σε βάθος απολογισμός είναι, σε κάθε περίπτωση, απαραίτητος ως αναντικατάστατο εργαλείο βιωμένης εμπειρίας και αναγκαία συνθήκη για τη συνέχεια μέσα από τη ρήξη και την υπέρβαση.

◊ ΟΙ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ/ΕΣ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ ΣΤΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ

Όλο και συχνότερα εκφράζεται η άποψη ότι ο πρωταγωνιστικός ρόλος της εργατικής τάξης και των υποτελών τάξεων αποτελεί συνθήκη *sine qua non* για το σοσιαλισμό του 21ου αιώνα. Το αποφασιστικής σημασίας αυτό ζήτημα επανέρχεται όλο και ισχυρότερο τα τελευταία χρόνια, παρά το γεγονός ότι ακόμη απέχουμε πολύ από το να αποκτήσει έναν πρωταγωνιστικό ρόλο τόσο στη νέα θεωρητική μαρξιστική έρευνα, όσο και στο επίπεδο της πολιτικής, των μορφών κοινωνικής οργάνωσης και δομών, του τύπου της οργάνωσης/κόμματος, των σχέσεων κόμματος-κινήματος κ.ά. Η Μάρτα Χάρνεκερ έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο εν λόγω ζήτημα ως κεντρικό σημείο της ανάλυσής της.

23. Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (χ.χ.). «Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη». *Διαλεχτά Έργα*, τόμος ΙΙ, σσ. 166-167.

Πρόκειται για μία επιταγή της σύγχρονης ταξικής πάλης για το σοσιαλισμό του 21ου αιώνα ή για ένα αναγκαίο συμπέρασμα από τις στρεβλώσεις, τις ήττες, την κρίση στο επίπεδο των ιδεών και συνολικά τα αδιέξοδα της ταξικής πάλης του 20ού αιώνα με επιστροφή στον πυρήνα της θεωρίας και της πρακτικής; Θα προτείναμε και τα δύο.

Δύο διάσημα αποσπάσματα που, ενώ συχνά αναφέρονται, χαράσσουν στην πράξη μία βαθιά διαχωριστική τόσο στη θεωρία –μαρξιστικά ρεύματα–, όσο και στα πολιτικά ρεύματα της Αριστεράς με αναφορά στο μαρξισμό:

> ... Η χειραφέτηση των εργατών πρέπει να ναι έργο των ίδιων των εργατών...[24]

> ... Ο κομμουνισμός δεν είναι για μας μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σ' αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων. Οι όροι αυτής της κίνησης προκύπτουν από τις προϋποθέσεις που τώρα υπάρχουν...[25]

Ο συνδυασμός των δύο αυτών χωρίων δείχνει μία κατεύθυνση που πολύ σπάνια θα τη διαγνώσουμε, συνδυαστικά, σε στιγμές των εμπειριών και των εγχειρημάτων των προηγούμενων –πολλών– δεκαετιών. Η επί της ουσίας αναζήτηση στην παραπάνω αφετηριακή κατεύθυνση διαγράφει, καταρχάς, ένα τέτοιο πλαίσιο, εντός του οποίου πολλές από τις προσεγγίσεις που έχουν επιχειρηθεί ή ακόμη και σήμερα επιχειρούνται αναδεικνύονται ως εξόχως προβληματικές.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε ότι η παραπάνω αναφορά δεν έχει τον χαρακτήρα μίας επιστροφής στις «Γραφές» για την αναζήτηση απαντήσεων. Αντιθέτως, πρόκειται για την ανάγκη αποκήρυξης των μηχανιστικών «συνταγών», των «νέων Γραφών» και των «δήθεν τεχνικών της πολιτικής πάλης», που έχουν εγκαθιδρυθεί, προκειμένου να διευρυνθούν οι ορίζοντες των δυνατοτήτων, των αναγκών αλλά και των τομών που απαιτούνται για να αντιμετωπιστούν οι σύγχρονες προκλήσεις. Συγχρόνως, πρόκειται για την υπογράμμιση της αναγκαιότητας να επιστρέψουμε στην εμβάθυνση της σύνθεσης του θεωρητικού αλλά και πολιτικού περιεχομένου του μαρξικού έργου σήμερα, τόσο όσον αφορά την ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού, όσο και τη θεωρητική παρέμβαση και πράξη, πέρα από λογικές κάθε είδους ανάθεσης και έτοιμων λύσεων.

---

24. Ένγκελς, Φ. από τον Πρόλογο στη γερμανική έκδοση του 1890 του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* στο Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (χ.χ.) *Διαλεχτά Έργα*, τόμος I. Αθήνα: Γνώσεις, σσ. 17, 18.

25. Μαρξ, Κ. – Ένγκελς Φ. (1997). *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμος I, μτφρ.: Κώστας Φιλίνης. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 81-82.

Ως εκ τούτου, με βάση και σε συνάρτηση με τα παραπάνω αναδύεται μία κομβική επιλογή κατεύθυνσης, που καθίσταται κρίσιμη ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των εγχειρημάτων κυβερνήσεων της Αριστεράς. Τη θέτουμε με τη μορφή ενός διλήμματος που διατάσσεται σε ένα δίπολο. Η πρώτη κατεύθυνση έγκειται στη θέση ότι το εργατικό κίνημα, τα κινήματα ευρύτερα και συνολικά οι υποτελείς τάξεις απαιτείται να παρεμβαίνουν προκειμένου να ελέγχουν, αλλά και να στηρίζουν τις κυβερνήσεις της Αριστεράς στις πολιτικές τους πρωτοβουλίες. Η δεύτερη έχει αντίστροφη φορά. Οι μεταβατικές αυτές κυβερνήσεις δρουν ως έκφραση (αποτέλεσμα) μίας πραγματικής κίνησης του ίδιου του μαχόμενου κοινωνικού υποκειμένου, που αλλάζει τους συσχετισμούς, ρηγματώνει το κυρίαρχο σύστημα εξουσίας σε όλα τα επίπεδα, από την ίδια την παραγωγή ως το θεσμικό και ιδεολογικό επίπεδο, επιβάλλοντας τους αντίστοιχους μετασχηματισμούς και τις ρήξεις που θα υλοποιούνται και στο επίπεδο του κράτους ως αποτέλεσμα αυτής της ίδιας της κίνησης. Οι δύο αυτές κατευθύνσεις διαγράφουν δύο καθοριστικά διάφορες διαδικασίες και προοπτικές τόσο σε επίπεδο θεωρίας και στρατηγικής στόχευσης, όσο και πρακτικής.

Κατά τη γνώμη μας, η φορά του διανύσματος απαιτείται να είναι η δεύτερη εκτιμώντας ότι η στοχοθέτηση αυτή έχει καταλυτική σημασία, με πλειάδα συνεπαγωγών.

Σε αυτή την κατεύθυνση στις σημερινές συνθήκες και έπειτα από τέσσερις δεκαετίες κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού, είναι σημαντικό να δοθεί κάθε έμφαση:

1. σε διαδικασίες αυτοργάνωσης στην κοινωνική βάση,
2. στη συγκρότηση κινηματικών θεσμών και δομών αντίστασης και συμμετοχής,
3. σε δομές αλληλεγγύης,
4. βεβαίως στην ανασυγκρότηση του εργατικού κινήματος (ιδιαίτερα μετά την επέλαση του νεοφιλελευθερισμού, την αποδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων, αλλά και την κρίση του παραδοσιακού ρεφορμισμού),
5. στην περαιτέρω ανάπτυξη κινημάτων όπως το οικολογικό, το LGBTQ, το αντιφασιστικό, το αντιρατσιστικό και το μεταναστευτικό, συνδεδεμένων με ένα ισχυρό αντιπολεμικό κίνημα. Ιδιαιτέρως σήμερα, η ανάγκη πρωτοβουλιών για την άμεση συγκρότηση ενός διεθνούς αντιπολεμικού κινήματος καθίσταται επείγουσα καθώς η διαρκής όξυνση των ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών διεισδύει απειλητικά στο παρόν της κρίσης, με τους εξοπλισμούς να απογειώνονται σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της υδρογείου.

◊ ΟΙΚΟΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Η Μάρτα Χάρνεκερ έθεσε στην εισήγησή της και το ζήτημα του μοντέλου ανάπτυξης που θα σέβεται τη φύση.

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που η παράμετρος της οικολογικής διάστασης και η αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης εκλαμβάνονται, στο εσωτερικό της Αριστεράς, ως ζητήματα οικολογικής ευαισθησίας (μικροαστικής υφής) που αποπροσανατολίζουν από τα κεντρικά πολιτικά καθήκοντα. Η στάση αυτή, πέραν των άλλων, αντικατοπτρίζει, στην καλύτερη περίπτωση, άγνοια τόσο για το χαρακτήρα της οικολογικής κρίσης, όσο και για τη συγκεκριμένη πραγματικότητα του καπιταλισμού στον 21ο αιώνα.

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση μεμονωμένων οικοσυστημάτων και η περιβαλλοντική πίεση που ανέκαθεν ασκούσε ο μετασχηματισμός του βιοφυσικού περιβάλλοντος κατά την παραγωγική δραστηριότητα αποτελούσαν στοιχείο κάθε ιστορικού τρόπου παραγωγής. Το ειδοποιό χαρακτηριστικό της οικολογικής κρίσης, με προεξάρχουσα παράμετρο την κλιματική αλλαγή, είναι ότι στον σύγχρονο καπιταλισμό ο ρυθμός μετασχηματισμού του βιοφυσικού περιβάλλοντος ευθέως ανταγωνίζεται τους βασικούς βιογεωχημικούς κύκλους του πλανήτη, μεταβάλλοντας εκείνες τις ισορροπίες της οικόσφαιρας, που επέτρεψαν την ανάπτυξη του ανθρώπινου πολιτισμού.

Το στοιχείο αυτό χαρακτηρίζει ειδικά τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ΚΤΠ) αποτελώντας σύγχρονη αντίφασή του**,** η οποία απειλεί όχι γενικώς τον πλανήτη ή τη φύση (που υπήρξε πολύ πριν από την εμφάνιση του ανθρώπινου είδους), αλλά το παρόν και το μέλλον των κοινωνιών.

Επεκτείνοντας την ανάλυσή μας, σε ένα επόμενο επίπεδο είναι κρίσιμο να καταδειχθεί η σχέση αιτιότητας μεταξύ του ΚΤΠ και της οικολογικής κρίσης. Ας δούμε, σχηματικά, έναν παραλληλισμό με την καπιταλιστική οικονομική κρίση. Για τις μαρξιστικές προσεγγίσεις, η οικονομική κρίση δεν αποτελεί «φυσικό φαινόμενο». Αποτελεί ενδογενές περιοδικό αποτέλεσμα του ΚΤΠ. Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται από τις μαρξιστικές «θεωρίες»[26] των κρίσεων. Στον αντίποδα, η αστική θεωρία και συγκεκριμένα η κυρίαρχη νεοκλασική ορθοδοξία δεν διαθέτει συνεκτική θεωρία κρίσεων, αποδίδοντάς τις, κατά κόρον, σε συγκυριακές δυσλειτουργίες της αγοράς, σε στρεβλώσεις κάθε είδους, σε υποκειμενικά λάθη κ.ά. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με την οικολογική κρίση. Αναμενόμενο γεγονός εφόσον το κοινωνικό σύστημα θεωρείται η «φυσική κατάσταση» πραγμάτων, απόρροια της ίδιας της «φύσης» του ανθρώπου, αποτελώντας ταυτόχρονα κυρίαρχη μαζική ιδεολογία. Έτσι, το γεγονός ότι οι

26. Δεν υφίσταται ενιαία και δεν παρατίθεται από τον Μαρξ στο έργο του ως τέτοια. Ως αποτέλεσμα έχει παραχθεί σειρά μαρξιστικών ερμηνειών και προσεγγίσεων με αναφορά στο μαρξικό έργο.

μεταβολές του κλίματος, των οικοσυστημάτων κτλ. προσλαμβάνονται μαζικά (στο πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας) είτε «απλώς» ως φυσικά φαινόμενα (αμφισβήτηση της ανθρωπογενούς προέλευσής τους), είτε ως αποκλειστικό αποτελέσματα λανθασμένων πολιτικών και τεχνολογικών επιλογών, ατελών και στρεβλωμένων αγορών, είτε ακόμη και ως συνέπειες, γενικώς, της ανθρώπινης δραστηριότητας αλλά σε καμία περίπτωση ειδικώς του ΚΤΠ, αποτελεί κρίσιμο πεδίο παρέμβασης για τη συνάρθρωση της μαρξικής με την οικολογική κριτική.

Επιστρέφοντας στον Μαρξ και λαμβανομένων υπόψη και των συνθηκών της εποχής, δηλαδή του 19ου αιώνα, οι κριτικές που ασκούνται ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς χαρακτηρίζονταν από «προμηθεανισμό» και προσήλωση στην άνευ όρων ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν ευσταθούν.[27]

Αντιθέτως, τεκμηριώνεται από πλήθος στοιχειών ότι και οι δύο παρακολουθούσαν στενά την αλματώδη ανάπτυξη των φυσικών επιστημών της εποχής τους, με χαρακτηριστική την περίπτωση του Γερμανού χημικού Γιούστους φον Λίμπιγκ (Justus von Liebig) και των μελετών του για την εξάντληση της φυσικής γονιμότητας των εδαφών κατά την περίοδο 1830-1870. Ο Μαρξ ασχολήθηκε διεξοδικά με το συγκεκριμένο θέμα και τις επιπτώσεις της καπιταλιστικής γεωργίας:

> ... Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή μαζί με τη διαρκώς αυξανόμενη υπεροχή του αστικού πληθυσμού, που τον συγκεντρώνει σε μεγάλα κέντρα, από τη μια μεριά συσσωρεύει την ιστορική κινητήρια δύναμη της κοινωνίας, ενώ από την άλλη διαταράσσει την ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα στον άνθρωπο και στη γη [...] η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύσσει μόνο την τεχνική και το συνδυασμό του κοινωνικού προτσές παραγωγής, υποσκάπτοντας ταυτόχρονα τις πηγές απ' όπου αναβρύζει κάθε πλούτος: τη γη και τον εργάτη...[28]

Σε αυτό το απόσπασμα δεν παρατηρούμε μόνο την εμφάνιση της κρίσιμης περιγραφής του μεταβολικού ρήγματος, αλλά παράλληλα τον προσδιορισμό από τον Μαρξ άλλων δύο κεντρικών εννοιών της οικοσοσιαλιστικής κριτικής: της μετατροπής της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλισμό σε καταστροφικές δυνάμεις καθώς επίσης και της εμφατικής

27. Παρά το γεγονός ότι ισχύει η επισήμανση του Ντανιέλ Μπενσαΐντ (Daniel Bensaid): «Παραγωγιστής διάβολος ή οικολόγος φύλακας-άγγελος; [...] δεν είναι δύσκολο να βρει κανείς στον Μαρξ μικρές φράσεις ικανές να στηρίξουν τη μια ή την άλλη άποψη» (Μπενσαΐντ, Ντ. [2013]. *Ο Μαρξ της εποχής μας. Μεγαλείο και κακοδαιμονίες ενός κριτικού εγχειρήματος*, μτφρ.: Γιάννης Καυκιάς. Αθήνα: Τόπος, σ. 383).

28. Μαρξ, Κ. (2002). *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, μτφρ.: Παναγιώτης Μαυρομμάτης. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 522.

σημείωσης της υλικής βάσης της παραγωγής και της σχέσης μεταξύ εργασίας και φύσης, διατύπωση που επανέλαβε και στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*.

Τα τελευταία χρόνια είναι επιταχυνόμενη η μαρξιστική έρευνα που υποστηρίζει τη δυνατότητα διάδρασης μεταξύ των πορισμάτων της οικολογίας και του μαρξικού συστήματος, αναδεικνύοντας παράλληλα την οικολογική διάσταση της ίδιας της κριτικής του Μαρξ.[29]

Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Ντανιέλ Μπενσαΐντ σημειώνει:

> ... Η έκφραση «οργανική ανταλλαγή» ή «μεταβολισμός» (Stoffwechsel) εμφανίζεται ήδη στα *Χειρόγραφα* του 1844. Παραπέμπει σε μια λογική του εμβίου, που αντιτίθεται στη μηχανική αιτιότητα και προαναγγέλλει την αναδυόμενη οικολογία...[30]

Ο Μαρξ είχε προσεγγίσει την οικολογική αντίφαση μεταξύ φύσης και καπιταλιστικής κοινωνίας ως ένα ανεπανόρθωτο ρήγμα στη διαδικασία του κοινωνικού μεταβολισμού, δηλαδή στην κοινωνικά οργανωμένη ανταλλαγή ύλης και ενέργειας μεταξύ κοινωνιών-φύσης. Η θεωρητική αυτή προσέγγιση του «μεταβολικού ρήγματος» αποτελεί κρίσιμη έννοια για την οικοσοσιαλιστική προσέγγιση και ερμηνεία της οικολογικής κρίσης, η οποία αναπτύσσεται, μεταξύ άλλων, από τον Τζον Μπέλαμι Φόστερ (J.B. Foster).[31]

Για ποικίλους λόγους, ιστορικά τμήματα της Αριστεράς διατρέχονται από τα στοιχεία ενός ορισμένου «οικονομισμού» και «παραγωγισμού». Κατά συνέπεια, επικεντρώνονται στα ζητήματα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της διανομής –δηλαδή του υλικού ταξικού συσχετισμού επί του κοινωνικά παραγόμενου προϊόντος–, ενώ υποτιμούν τα στοιχεία των παραγωγικών σχέσεων και τον δομικό παραγωγισμό που χαρακτηρίζει τον ΚΤΠ, με τη μορφή του μονοδιάστατου-ποσοτικού χαρακτήρα της διαρκούς μεγέθυνσης (αύξησης ΑΕΠ) που υποχρεωτικά λαμβάνει η ανάπτυξη στον καπιταλισμό, δηλαδή την παραγωγή για το κέρδος και τη συσσώρευση κεφαλαίου.

Η οργανική σύνδεση εκμετάλλευσης, συσσώρευσης και οικολογικής κρίσης μπορεί να περιγραφεί από το αριστοτελικό σχήμα (όπου το χρήμα λειτουργεί ως κεφάλαιο) Χ-Ε-Χ΄ (όπου Χ: χρήμα και Χ΄>Χ) το οποίο δεν έχει φυσικό τέρμα. «Το χρήμα είναι το σημείο αφετηρίας και ο σκοπός».[32]

Εάν πάρουμε το απλό σχήμα της συνολικής διαδικασίας καπιταλιστικής

29. Foster, J.B. (2015). *Marxism and Ecology: Common Fonts of a Great Transition*. Ανακτήθηκε από: http://www.greattransition.org/publication/marxism-and-ecology

30. Μπενσαΐντ Ντ. (2013), *ό.π.*, σ. 396.

31. Foster, J.B. (2009). *The Ecological Revolution*. New York: Monthly Review Press, σσ. 175-180.

32. Meikle, S. (2000). *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφρ.: Άκης Γαβριηλίδης. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 83.

παραγωγής, δηλαδή του κυκλώματος του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως το αναλύει ο Μαρξ στον δεύτερο τόμο για τις κυκλήσεις του κεφαλαίου:

Χ - Ε (=Μπ +Εδ) [-Πδ - Ε΄] - Χ΄ (Χ+ΔΧ),

[όπου Χ: χρήμα (ως κεφάλαιο), Ε: εμπόρευμα, Μπ: μέσα παραγωγής, Εδ: εργασιακή δύναμη, Πδ: παραγωγική διαδικασία και ΔΧ = Χ΄- Χ : υπεραξία (υ)][33] είναι προφανές ότι οι λειτουργίες της εκμετάλλευσης (απόσπασης υπεραξίας), της διαρκούς μεγέθυνσης (συσσώρευσης) και αναπαραγωγής σε διευρυμένη κλίμακα (καπιταλιστική ανάπτυξη) συμφύονται σε μία ενιαία συστηματική διαδικασία.

Συνεπώς, η ληστρική εκμετάλλευση των φυσικών διαθεσίμων, σε διαρκώς αυξανόμενη κλίμακα, με τη μετατροπή τους σε ρύπους και κάθε είδους απόβλητα, κατά τη διαδικασία διαρκούς μεγέθυνσης (υπερβαίνοντας τη φέρουσα ικανότητα των οικοσυστημάτων, δηλαδή την ικανότητα αφομοίωσης και ανανέωσής τους) που αποτελεί την κύρια αιτία της κλιματικής αλλαγής και ευρύτερα της οικολογικής κρίσης, συναρθρώνεται με την ταξική εκμετάλλευση, αφού εδράζονται στο κοινό υπόβαθρο και σκοπό του πυρήνα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Η ανάσχεση της οικολογικής κρίσης θέτει επί τάπητος την ανατροπή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, με επίκεντρο τη συσσώρευση, αμφισβητώντας τον συνεκτικό κινητήριο σκοπό του «ΔΧ», που εμπεριέχει (προϋποθέτει) τη διαδικασία αξιοποίησης και την εκμετάλλευση.

Ως εκ τούτου, η συνάρθρωση της ταξικής με την οικολογική διάσταση της αντικαπιταλιστικής πάλης αποτελεί κρίσιμο θέμα, με το *Κεφάλαιο* να παίζει καθοριστικό ρόλο. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Πολ Μπέρκετ (Paul Burkett):

> … Καταδεικνύοντας τον τρόπο με τον οποίο η παραγωγή αναπτύσσεται στις και μέσω των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, ο Μαρξ συνάμα θεμελιώνει τον ιστορικά ειδικό χαρακτήρα των καπιταλιστικών σχέσεων ανθρώπου-φύσης…[34]

33. Το αρχικό κεφάλαιο (Χ) μετατρέπεται στα εμπορεύματα (Ε) –μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη– που καταναλώνονται παραγωγικά στην παραγωγική διαδικασία και παράγουν μία εκροή εμπορευμάτων, ένα προϊόν Ε΄, του οποίου η αξία, όταν πραγματοποιηθεί στην αγορά, ξεπερνά αυτήν του (Ε) και μετατρέπεται σε ένα ποσό χρήματος Χ΄>Χ, στο οποίο εμπεριέχεται η αποσπασμένη υπεραξία, μέσω του οποίου συντελείται η συσσώρευση (Μηλιός, Γ. – Δημούλης, Δ. – Οικονομάκης, Γ. [2005]. *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό. Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*. Αθήνα: Νήσος, σσ. 79-81).

34. Burkett, P. (2014), *Marx and Nature, A Red and Green Perspective.* Chicago: Haymarket Books, σ. 38.

◊ ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εννέα χρόνια μετά το ξέσπασμα της διεθνούς δομικής καπιταλιστικής κρίσης του 21ου αιώνα, νέα επεισόδια παρόξυνσης ανακύπτουν. Η πολιτική κρίση αποτελεί σταθερή ενεργό τάση και ενδεχόμενο, ενώ η κρίση ηγεμονίας είναι διαρκώς παρούσα. Συγχρόνως, η αίσθηση ότι «ζούμε στην εποχή των τεράτων» γίνεται ολοένα και ισχυρότερη. Πρόκειται για την εποχή ιστορικών διακυβευμάτων, ευκαιριών αλλά και θανάσιμων κινδύνων.

Σε αυτή την εποχή, ο ιστορικός χρόνος συμπυκνώνεται παράγοντας προκλήσεις και καθήκοντα, που εκτείνονται από τη θεωρητική έρευνα ως την καθημερινή πράξη. Κάθε εγχείρημα ανατρεπτικής διεξόδου από την κρίση από την πλευρά των συμφερόντων της εργασίας οφείλει να εδράζεται στην επικαιρότητα του σοσιαλισμού. Σε κάθε άλλη περίπτωση, διατρέχει τον κίνδυνο να καταλήξει ουραγός εναλλακτικών αστικών στρατηγικών και ενδεχομένων.

Ο Μίχαελ Χέινριχ σημείωσε ότι, για την υπέρβαση του καπιταλισμού και τη ριζική αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων, πρέπει να κινηθούμε πέρα από την εμπορευματική μορφή, πέρα από το χρήμα και πέρα από το κράτος. Επομένως, κομβικό στοιχείο αποτελεί ο μετασχηματισμός των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Η προοπτική αυτή προϋποθέτει την αμφισβήτηση της κεφαλαιακής σχέσης, της χρηματικής μορφής, και επιστρέφοντας αντίστροφα από τις αναπτύξεις του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* φθάνει μέχρι τον πυρήνα και την αναίρεση της πολωμένης σχέσης διάταξης της ίδιας της απλής μορφής της αξίας.[35]

Σε μία τέτοια διαδικασία εντάσσονται θεωρητικές προβληματικές αλλά και μεταβατικές προγραμματικές επεξεργασίες για πληθώρα επίκαιρων ζητημάτων. Για τη συρρίκνωση του πεδίου εξουσίας της αγοράς και του κεφαλαίου, με ανάκτηση της κοινωνικής ιδιοκτησίας και του ελέγχου από τους εργαζόμενους και την κοινωνία δημόσιων κοινωνικών αγαθών, υποδομών και υπηρεσιών. Για τα κοινά (commons), αλλά και τη διάκριση των νομικών μορφών της κρατικής ιδιοκτησίας με τη δημόσια-κοινωνική ιδιοκτησία και την κοινωνικοποίηση τομέων και κλάδων της παραγωγής. Για την εμβάθυνση και επέκταση της δημοκρατίας στην ίδια την παραγωγή με εμπέδωση μορφών εργατικού και κοινωνικού ελέγχου, διαδικασιών συμμετοχικού σχεδιασμού και κοινωνικής διαβούλευσης. Για την προώθηση διαδικασιών αποκέντρωσης, καθώς επίσης και την εγκαθίδρυση μορφών συνεταιριστικής, συνεργατικής και αλληλέγγυας παραγωγής, αυτοδιεύθυνσης και αυτοδιαχείρισης.

Όλα τα παραπάνω, ενδεικτικά, και πλήθος άλλων προβάλλουν προκλήσεις που αφορούν τόσο την κυρίαρχη ιδεολογία, όσο και τις ενεργές εμπεδωμένες σχέσεις και υλικές αποτυπώσεις του κεφαλαιοκρατικού συστήματος σε

---

35. Μαρξ, Κ. (2002), *ό.π.*, σσ. 62-76.

πλειάδα επιπέδων που εκτείνονται από τη χωρική οργάνωση και τις υποδομές ως τις τεχνικές παραγωγής και την καπιταλιστική τεχνολογία, την αναπαραγωγή συγκεντρωτικών μορφών και δομών, τον καταμερισμό χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας αλλά και το ίδιο το πρόβλημα του προσδιορισμού των συλλογικών κοινωνικών αναγκών πέρα από τους μηχανισμούς της αγοράς.

Για την αντιμετώπιση αυτών των προκλήσεων, το *Κεφάλαιο* και συνολικά το μαρξικό έργο αποτελούν αναντικατάστατο ζωντανό έδαφος ερευνητικής παραγωγής, ανάλυσης και ερμηνείας του σύγχρονου καπιταλισμού. Με διαρκή την επισήμανση του Μαρξ να υπενθυμίζει: «Προϋποθέτω φυσικά αναγνώστες που θέλουν να μάθουν κάτι το καινούργιο και επομένως να σκεφτούν και οι ίδιοι».

Το Δίκαιο του κεφαλαίου. Λειτουργίες του νομικού συστήματος από το *Κεφάλαιο* του Μαρξ ως την Ευρώπη των Μνημονίων

Δημήτρης Δημούλης
Σοράγια Λουνάρντι

Η εισήγηση εξετάζει τη μαρξιστική θεωρία του Δικαίου σε δύο προοπτικές: Πρώτον, αναλύοντας *τις βασικές μαρξιστικές θέσεις περί Δικαίου*. Δίνεται έμφαση στα όσα έγραψε ο Μαρξ σε διάφορα έργα του και, κυρίως, στο *Κεφάλαιο*. Αυτή η αναφορά αποβλέπει στο να δειχθεί το άτοπο της διαδεδομένης θέσης ότι δεν υπάρχει μαρξιστική θεωρία του κράτους και, κατ' επέκταση, του Δικαίου. Δεύτερον, σκοπός είναι να δειχθεί η επικαιρότητα της θεωρίας αυτής, μέσω ανάλυσης της σημασίας δικαστικών αποφάσεων διαφόρων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και υπερεθνικών δικαστηρίων, που δείχνουν τη σχέση του Δικαίου με την αναπαραγωγή της κεφαλαιακής κυριαρχίας.

Από μεθοδολογική άποψη πρέπει να κάνουμε μία διευκρίνιση: Το κείμενο εισάγει τον όρο «Δίκαιο του κεφαλαίου»[1] χρησιμοποιώντας γενική κτητική. Ο όρος δείχνει σε ποιον ανήκει το Δίκαιο που θεσπίζεται και εφαρμόζεται στις καπιταλιστικές κοινωνίες, ποια συμφέροντα εξυπηρετεί. Δεν εξετάζεται το δυσχερές ζήτημα αν ο όρος «Δίκαιο» μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δηλώσει δεσμευτικούς κανόνες συμπεριφοράς και διαδικασίες σε μη καπιταλιστικές κοινωνίες, αν μπορεί να υπάρξει Δίκαιο «της εργασίας» ή αν υπήρξε Δίκαιο «της φεουδαρχίας». Εδώ ενδιαφέρει μόνο η κατανόηση του Δικαίου των αστικών κοινωνιών ως Δικαίου του κεφαλαίου.

1. ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΘΕΣΗ 1. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΕΞΥΠΗΡΕΤΕΙ ΔΟΜΙΚΑ ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΗΣ ΤΑΞΗΣ

Αυτή η θέση είναι χιλιοειπωμένη από μαρξιστές και φαίνεται σχηματική και ξεπερασμένη. Ωστόσο, είναι θεμελιακή για την κατανόηση της λειτουργίας

1. Ο όρος δεν συναντάται στις μαρξιστικές αναλύσεις. Εντοπίσαμε μόνο μία με τίτλο “Das Recht des Kapitals” (http://www.rosalux.de/event/44859/das-recht-des-kapitals.html).

του Δικαίου. Όποιος αναφέρεται σε Δίκαιο, πρέπει να εξηγήσει ποιος είναι ο σκοπός λειτουργίας του νομικού συστήματος. Η θέση μας προσφέρει την αφετηρία για κριτική των πιο διαδεδομένων θεωρήσεων για τη λειτουργία του Δικαίου.

Πρόκειται, πρώτον, για τις συντηρητικές-απολογητικές θεωρήσεις που εμφανίζουν το Δίκαιο ως παράγοντα ασφάλειας, ειρήνης, δικαιοσύνης και τα ανάλογα, και που εκφράζονται τόσο στον πολιτικό λόγο της καθημερινότητας,[2] όσο και στα νομικά συγγράμματα.[3] Οι οπαδοί αυτής της θεώρησης μπορεί να επικρίνουν κάποιους κανόνες Δικαίου ή τον τρόπο εφαρμογής τους, αλλά πάντοτε πιστεύουν πως το Δίκαιο πρέπει να επιτελεί αυτές τις ευγενείς λειτουργίες. Ας μην ξεχνάμε ότι και αμιγώς ετυμολογικά το Δίκαιο συνδέεται με τη δικαιοσύνη στις περισσότερες γλώσσες.

Μία κριτική ανάλυση του ιστορικού ρόλου και της σημερινής επίδρασης του Δικαίου δείχνει, αντιθέτως, ότι τόσο η νομοθεσία, όσο και η δικαστική εφαρμογή της, αποβλέπουν στην αναπαραγωγή του συστήματος εξουσίας και όχι στην πραγμάτωση καθολικών ιδανικών.

Η θέση μας αμφισβητεί επίσης τη θεωρούμενη ως αριστερή αντίληψη ότι το Δίκαιο αποτελεί εγγυητικό μηχανισμό που εξασφαλίζει συμφέροντα των κυριαρχούμενων (απέναντι στη «ζούγκλα» του καπιταλισμού) και παγιώνει θέσεις μάχης ενάντια στην κεφαλαιοκρατία και στον αυταρχισμό. Πρόκειται για θεώρηση που σήμερα κυριαρχεί στην Αριστερά, με εμβληματικό το ύστερο έργο του Πουλαντζά, και συναντάται σε πολλούς προοδευτικούς νομικούς[4] (θέση της σχετικής αυτονομίας του Δικαίου ή του εγγυητισμού).

Τέλος, η θέση μας αμφισβητεί την ιδεαλιστική θεώρηση που εμφανίζει το Δίκαιο ως αξία προόδου και δικαιοσύνης. Ο εν λόγω ιδεαλισμός εμφανίζεται ως κριτικός, διότι δεν θεωρεί «αληθινό» Δίκαιο το καπιταλιστικό, αλλά κάποιο άλλο. Επικρίνει το ισχύον Δίκαιο, αλλά διασώζει την ιδέα του Δικαίου ως ιδανικού. Πρόκειται για θέση που έγινε γνωστή ως φυσικοδικαιική και έχει μακρά παράδοση και ποικίλες εκφάνσεις. Ορισμένοι θεωρούν ότι το ορθό Δίκαιο έχει θεία προέλευση, όπως συμβαίνει με τους εκπροσώπους του θωμιστικού φυσικού Δικαίου και όπως τόνισε στο γερμανικό Κοινοβούλιο ο

---

2. «Μία τάξη βασισμένη όχι μόνο (sic) στη στρατιωτική δύναμη και στις εθνικές εντάξεις, αλλά δομημένη σε αρχές, στην κυριαρχία του νόμου, στα ανθρώπινα δικαιώματα, στην ελευθερία θρησκείας και λόγου και συνένωσης και στον ανεξάρτητο Τύπο [...]. Για αυτόν το λόγο τελειώσαμε με τα βασανιστήρια, δουλέψαμε για να κλείσει το Γκουαντάναμο και μεταρρυθμίσαμε τους νόμους μας σχετικά με τις παρακολουθήσεις, προκειμένου να εγγυηθούμε την ιδιωτικότητα και τις ατομικές ελευθερίες». Αποχαιρετιστήρια ομιλία του Μπαράκ Ομπάμα (Barack Obama), 10 Ιανουαρίου 2017 (https://www.nytimes.com/2017/01/10/us/politics/obama-farewell-address-speech.html).

3. Αντί μυριάδων, Dworkin, R. (1987). *Law`s Empire*. Cambridge: Harvard University Press.

4. Μάνεσης, Α. (1980). *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, σσ. 55-74· Ferrajoli, L. (2007). *Principia iuris I*. Roma: Laterza, σσ. 31-32, 195-196.

Πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ΄.[5] Άλλοι θεωρούν ότι το αληθινό Δίκαιο βρίσκεται στη «λαϊκή δικαιοσύνη», στις διεκδικήσεις του «πλήθους» και στη «δημοκρατία». Αυτό διαβάζουμε, για παράδειγμα, στα έργα του αριστερού εκπροσώπου του φυσικού Δικαίου Κώστα Δουζίνα.[6] Η πολιτική επιλογή και η διεκδίκηση μπορεί να είναι διαφορετικές. Αλλά το σκεπτικό είναι ταυτόσημο.

Από την πλευρά τους, στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ο Μαρξ και ο Ένγκελς έγραψαν:

> ... Η πολιτική βία-εξουσία είναι με κυριολεκτική έννοια η οργανωμένη βία-εξουσία μιας τάξης για την καθυπόταξη μιας άλλης...[7]

Και σε ένα συγκυριακό αλλά πολύ σημαντικό κείμενο ο Μαρξ γράφει:

> ... Η βούληση του λαού, η βούληση της πλειοψηφίας δεν αποτελεί τη βούληση συγκεκριμένων στρωμάτων και τάξεων, αλλά τη βούληση μιας και μόνης τάξης και των λοιπών τάξεων και τμημάτων τάξεων που υποτάσσονται κοινωνικά, δηλαδή βιομηχανικά και εμπορικά, σε αυτή τη μοναδική κυρίαρχη τάξη [...]. Η βούληση ολόκληρου του λαού είναι η βούληση μιας κυρίαρχης τάξης; Πάντως, το σίγουρο είναι πως το καθολικό δικαίωμα ψήφου συνιστά μια πυξίδα που, μετά από διάφορες ταλαντώσεις, προσανατολίζεται τελικά στην κατεύθυνση της τάξης που πρόκειται να ασκήσει την κυριαρχία...[8]

Το Δίκαιο γίνεται αντιληπτό ως αποτέλεσμα και έκφραση της βούλησης της άρχουσας τάξης. Οι νομικές υπηρεσίες είναι δημιουργημένες από το ίδιο υλικό με τους λοιπούς κατασταλτικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους. Ούτε η Ιστορία ούτε η θεωρία προσφέρει παράδειγμα στο οποίο η δικαστική εξουσία λειτούργησε αυτόνομα από τις λοιπές (Κοινοβούλιο, Διοίκηση, Δικαστήρια) με τρόπο που να αποκλίνει σημαντικά από τη βούληση της κυρίαρχης τάξης και εγγυώμενη λαϊκά συμφέροντα. Οι ερμηνείες είναι πολλές, αλλά σημείο αφετηρίας αποτελεί το θεμελιακό γεγονός της ανταπόκρισης του κρατικού μηχανισμού προς τη βούληση της κυρίαρχης τάξης.

---

5. Rede Papst Benedikts XVI. im Deutschen Bundestag am 22. September 2011. Ανακτήθηκε από: https://www.bundestag.de/parlament/geschichte/gastredner/benedict/rede/250244

6. Douzinas, C. (2010). "Adikia: On Communism and Rights". In Costas Douzinas – Slavoj Zizek (eds.). *The Idea of Communism.* London: Verso, σ. 83.

7. Marx, K. – Engels, F. (1980). "Manifest der Kommunistischen Partei". *Marx-Engels-Werke*, τόμος IV. Berlin: Dietz, σ. 482.

8. Marx, K. (1978). "Die Berliner 'National-Zeitung' an die Urwähler". *Marx-Engels-Werke*, τόμος VI. Berlin: Dietz, σ. 200.

ΘΕΣΗ 2: *ECONPOLILAW*. ΣΥΝΘΗΞΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ «ΒΑΘΜΙΔΩΝ» (ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΔΙΚΑΙΟ)

Η ανάλυση των ποικίλων και μεταξύ τους αντικρουόμενων μαρξιστικών θεωρήσεων για τη σχέση πολιτικής, Δικαίου και οικονομίας μάς οδηγεί σε μία θέση που διατυπώνουμε με επιφυλάξεις και η οποία σίγουρα θα αντιμετωπίσει ενστάσεις από μαρξιστές και μη. Πρόκειται για τη θέση ότι δεν είναι δυνατή η διάκριση μεταξύ οικονομίας, πολιτικής και Δικαίου με *αναλυτικά* χρήσιμο ή *δομικά* σημαντικό τρόπο.

Η πλέον αναμενόμενη ένσταση στη θέση μας είναι ότι υπάρχουν διαφορετικοί μηχανισμοί που δρουν οικονομικά, πολιτικά ή νομικά με σαφέστατο λειτουργικό διαχωρισμό. Το Ειρηνοδικείο είναι διαφορετικό από τη σοκολατοποιία και από το πολιτικό κόμμα. Αντιστοίχως, υπάρχουν άτομα εξειδικευμένα σε δεδομένη δραστηριότητα που μπορεί να χαρακτηριστεί πολιτική, οικονομική, νομική. Αυτά είναι ορθά, αλλά ενδιαφέρουν όποιον κάνει κοινωνιολογία των επαγγελμάτων και θεσμών, ερευνώντας τις μεταξύ τους διαφορές.

Η συνήθως υποστηριζόμενη από μαρξιστές αντίληψη περί χωρισμού και καθορισμού βαθμίδων βασίζεται στις θεωρητικοποιήσεις των σχέσεων μεταξύ «δομής» και «εποικοδομήματος». Βασικές έννοιες είναι:

1. η διάκριση των επιπέδων (βαθμίδων, δομών, στοιχείων),
2. οι μεταξύ τους αιτιακές σχέσεις,
3. ο χωρισμός του κράτους από την παραγωγή, που εκφράζεται στη διαφοροποίηση μεταξύ νομικοπολιτικού εποικοδομήματος και οικονομικής βάσης,
4. ο καθορισμός του εποικοδομήματος, σε τελική ανάλυση, από τη βάση,
5. η δυνατότητα αναδράσεων του εποικοδομήματος στη βάση,
6. η σχετική αυτονομία του πολιτικού επιπέδου και των λοιπών στοιχείων του εποικοδομήματος, η οποία συνάγεται από το (4) και το (5).

Ο Μαρξ διατύπωσε τη θέση στο διάσημο απόσπασμα από την *Εισαγωγή στην κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του 1859:[9]

> ... Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι συνάπτουν συγκεκριμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους σχέσεις, σχέσεις παραγωγής, που αντιστοιχούν σε μια συγκεκριμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων σχηματίζει την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική

9. Μαρξ, Κ. (1989). *Για το κράτος*, μτφρ.: Τάσος Κυπριανίδης. Αθήνα: Εξάντας, σ. 31.

> βάση, πάνω στην οποία ορθώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα, και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες μορφές συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής επικαθορίζει την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής εν γένει…

Μερικά χρόνια αργότερα, ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* αντιγράφει αυτές τις γραμμές και σχολιάζει:

> … ο τρόπος που κέρδιζαν τα μέσα για τη ζωή τους εξηγεί γιατί τον κύριο ρόλο τον έπαιζε στην αρχαιότητα η πολιτική και στο Μεσαίωνα ο καθολικισμός…[10]

Η θεώρηση της σχετικής αυτονομίας και του καθορισμού των βαθμίδων του εποικοδομήματος από την οικονομία επιτρέπει την ουσιαστική-ρεαλιστική προσέγγιση κοινωνικών φαινομένων, αναλύοντας την επίδραση των οικονομικών συμφερόντων στην εφαρμογή του Δικαίου ή στη λήψη πολιτικών αποφάσεων.

Ωστόσο, έχει σειρά προβλημάτων. Το πιο εμφανές είναι η ασάφεια της έννοιας της σχετικής αυτονομίας και η αοριστία των αναφορών σε ποικίλες δράσεις και αναδράσεις. Ως αντίδραση διατυπώθηκε η θέση περί καθαρότητας και πλήρους αυτονομίας κάθε βαθμίδας που θεωρείται ως ιδιαίτερο σύστημα. Η θεώρηση αυτή εκφράστηκε με σαφή (και ευφυή) τρόπο από τον Νίκλας Λούμαν (Niklas Luhmann).[11] Το Δίκαιο, όπως και κάθε άλλο σύστημα, υπάρχει μόνο εάν θεωρήσουμε ότι έχει τον δικό του, ειδικό κώδικα και λειτουργεί με τρόπο διαφορετικό από τα λοιπά, χωρίς να δέχεται εξωτερικές επιρροές, οι οποίες θα κατέστρεφαν την αυτονομία του.

Η θεώρηση της πλήρους αυτονομίας έχει χρησιμότητα όταν αναλύουμε μια ιδεολογική πρακτική, για παράδειγμα, όταν εξετάζουμε τη θεμελίωση μίας δικαστικής απόφασης που χρησιμοποιεί αμιγώς νομικά στοιχεία, διότι θα ήταν αντισυστημικό να καταφύγει σε πολιτικές ή οικονομικές επιχειρηματολογίες.

Ωστόσο, αυτή η θεώρηση δεν πείθει στην προοπτική της μαρξιστικής θεωρίας της κοινωνίας, που προσπαθεί να κατανοήσει τα *προϊόντα της κοινωνικής εργασίας και τα κοινωνικά τους αποτελέσματα. Σε αυτή την προοπτική δεν είναι δυνατή η διάκριση μεταξύ επιπέδων ή συστημάτων, αφού δεν υπάρχει προϊόν*

10. Μαρξ, Κ. (1989). *Για το κράτος*, μτφρ.: Τάσος Κυπριανίδης. Αθήνα: Εξάντας, σ. 44.

11. Luhmann, N. (1997). *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, σσ. 38-110· Luhmann, N. (1998). *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, σσ. 60-78, 92-120: «Ως σύστημα επικοινωνίας, η κοινωνία μπορεί να επικοινωνήσει μόνο μέσα στην ίδια, αλλά όχι με την ίδια ούτε με το περιβάλλον της» (σ. 96).

ή διαδικασία που να έχει χαρακτήρα αμιγώς (ή, έστω, προεχόντως) νομικό, πολιτικό ή οικονομικό.

Ακολουθούμε εδώ τους συγγραφείς που αμφισβητούν το ότι ο μαρξισμός πρέπει να διακρίνει επίπεδα, βαθμίδες ή τομείς. Ο Έρικ Χομπσμπάουμ (Eric Hobsbawm) έχει αναφερθεί στην:

> ... άρνηση του Μαρξ να ξεχωρίσει ακαδημαϊκές επιστήμες. Είναι δυνατό να το επιχειρήσουν άλλοι αντί αυτού. Για παράδειγμα, ο αείμνηστος Γιόζεφ Σουμπέτερ (Joseph Schumpeter), ένας από τους πιο ευφυείς κριτικούς του Μαρξ προσπάθησε να διακρίνει μεταξύ του κοινωνιολόγου Μαρξ και του οικονομολόγου Μαρξ και είναι δυνατό να ξεχωρίσει κανείς εύκολα και τον Μαρξ ιστορικό. Αλλά τέτοιοι μηχανικοί διαχωρισμοί είναι απατηλοί και τελείως αντίθετοι στη μέθοδο του Μαρξ. Οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, δηλ. η κοινωνική οργάνωση με την πιο ευρεία έννοια και οι υλικές δυνάμεις παραγωγής που αντιστοιχούν στο επίπεδό τους δεν μπορεί να διαχωρισθούν...[12]

Υπάρχουν δύο λόγοι για αυτό. Πρώτον, όταν περνάμε από τη θεωρητική ανάλυση στην παρατήρηση της κοινωνικής πρακτικής, οι αναλύσεις που διακρίνουν μεταξύ οικονομίας, πολιτικής και Δικαίου μένουν χωρίς αντίστοιχο. Τα υποτιθέμενα στοιχεία δεν συναρθρώνονται απλώς. Συγχέονται και δημιουργούν κάτι διαφορετικό. Μπορούμε να παραλληλίσουμε την κατάσταση με μία χημική ένωση που μετά την αντίδραση αποτελεί κάτι διαφορετικό από τα στοιχεία της.

Δεύτερον, η αναφορά σε οικονομία, Δίκαιο και πολιτική έχει προφάνεια για τον κοινό νου. Εάν όμως προσπαθήσουμε να ορίσουμε καθεμία από αυτές τις έννοιες, θα διαπιστώσουμε ότι εμπεριέχει τις άλλες δύο στον ορισμό της, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να ξεφύγουμε από τη λήψη του ζητούμενου.

Για να εκφράσουμε τη σύντηξη των τριών στοιχείων, χρησιμοποιούμε με ελεύθερο τρόπο την έννοια της *δομικής αιτιότητας*, που επεξεργάστηκαν ο Αλτουσέρ και πολλοί μεταγενέστεροι στοχαστές.[13] Μεταξύ Δικαίου, οικονομίας και πολιτικής[14] δεν υπάρχει σχέση γραμμικής αιτιότητας, με την έννοια ότι η οικονομία καθορίζει το Δίκαιο ή αντιστρόφως. Δεν υπάρχει επίσης σχέση εκφραστικής αιτιότητας, με την έννοια ότι το Όλον (καπιταλισμός, κοινωνία) καθορίζει το κάθε επιμέρους στοιχείο του.

12. Hobsbawm, E. (1965). "Introduction in Karl Marx". *Pre-Capitalist Economic Formations.* New York: International Publishers, σσ. 16-17.

13. Ενδεικτικά, Morfino, V. (2005). "The concept of structural causality in Althusser". *Crisis and Critique*, No. 2, σσ. 87-107.

14. Για λόγους απλοποίησης δεν αναφερόμαστε εδώ σε άλλα στοιχεία ή βαθμίδες, που μπορεί να εντοπιστούν σε μία καπιταλιστική κοινωνία (θρησκεία, ηθική, Τέχνη).

Η ιδέα του Αλτουσέρ ότι ποτέ δεν φτάνει η μοναχική στιγμή του καθορισμού σε τελική ανάλυση[15] πρέπει να ριζοσπαστικοποιηθεί. Η στιγμή αυτή δεν φτάνει ποτέ διότι δεν υπάρχει καθοριστικό στοιχείο. Εκείνο που υπάρχει, κατά την άποψή μας, είναι η δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με ταυτόχρονη δράση των θεωρούμενων ως στοιχείων της.

Η θέση της σύντηξης και συγχρονίας έχει θεωρητική αλλά και πολιτική σημασία. Δείχνει, για παράδειγμα, το άτοπο της κριτικής ότι στο νεοφιλελευθερισμό κυριαρχεί η οικονομία και ότι χρειαζόμαστε περισσότερη πολιτική («δημοκρατία»).[16] Εξίσου εσφαλμένη είναι η αντίληψη ότι το *Κεφάλαιο* του Μαρξ είναι προεχόντως πολιτικό και όχι οικονομικό έργο, και άρα στον όρο «Πολιτική Οικονομία» η έμφαση δίνεται στην πρώτη λέξη.[17] Το ίδιο ισχύει και για την αντίστροφη και πολύ πιο διαδεδομένη θέση ότι το *Κεφάλαιο* παρουσιάζει μια οικονομική θεωρία και δεν εμπεριέχει αντίστοιχη πολιτική και νομική θεωρία (διότι ο Μαρξ δεν πρόλαβε ή δεν μπόρεσε να την αναπτύξει).

Παρομοίως προβληματικές είναι αποφάνσεις του τύπου «οι αλλαγές στην οικονομία αλλάζουν το Δίκαιο» ή, αντιστρόφως, «απαιτούνται γενναίες νομικές μεταρρυθμίσεις για να ορθοποδήσει η οικονομία». Τέτοιες φράσεις αντιστοιχούν στον κοινό νου και επαναλαμβάνονται αδιάκοπα στα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και στα πολιτικά προγράμματα, αλλά δεν ανταποκρίνονται στη δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Μία νομοθετική αλλαγή, που θα επέφερε, για παράδειγμα, αλλαγές στη συνταξιοδότηση, δεν επιχειρεί να αλλάξει την οικονομία, αλλά την προηγούμενη σύντηξη οικονομίας, πολιτικής και Δικαίου. Οποιοδήποτε παράδειγμα και αν σκεφτούμε, η απάντηση θα είναι η ίδια. Εξ αυτού η πρότασή μας να αναφερθούμε στην *EconPoliLaw* που εκφράζει την καπιταλιστική δομή ως ταυτόχρονη κίνηση των στοιχείων της.

Εάν συνδυάσουμε την θέση της σύντηξης με τη χρηματική θεωρία της αξίας[18] μπορούμε να πούμε ότι εμπόρευμα, χρήμα, κανόνας Δικαίου και πολιτική απόφαση είναι αξεδιάλυτα συνδεδεμένα φαινόμενα σε μία καπιταλιστική κοινωνία. Μπορεί, βεβαίως, να διεξαχθούν ιστορικές έρευνες περί του πώς προέκυψε το εμπόρευμα, το χρήμα, το Δίκαιο και η σφαίρα της πολιτικής σε ορισμένη κοινωνία, με ποιους τρόπους δημιουργήθηκαν, εάν οφείλονται σε κρατική δράση ή δημιουργήθηκαν αυθόρμητα και πολλά ανάλογα ερωτήματα. Το κρίσιμο είναι, όμως, το ότι σήμερα πρόκειται για φαινόμενα που,

15. Althusser, L. (1986). *Pour Marx*. Paris: Découverte, σ. 113: "Ni au premier, ni au dernier instant, *l'heure solitaire de la 'dernière instance' ne sonne jamais*".

16. Brown, W. (2015). *Undoing the Demos. Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books.

17. Löwy, M. (2014) in Gérard Duménil *et al. Lire Marx*. Paris: PUF, σ. 67.

18. Μηλιός, Γ. (2003). "Η μαρξική θεωρία της αξίας και ο ενδογενής χαρακτήρας του χρήματος". *Θέσεις*, τ. 84 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος), σσ. 137-162.

καίτοι έχουν διακριτή ταυτότητα, δεν μπορεί να καταταγούν μονοσήμαντα στο επίπεδο της οικονομίας, της πολιτικής ή του Δικαίου (*θέση της σύντηξης*) και δεν μπορεί να κρίνουμε ποιο δημιούργησε και καθορίζει το άλλο (*θέση της συγχρονίας των βαθμίδων*).

ΘΕΣΗ 3: ΥΠΑΡΧΕΙ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Η απόδειξη της θέσης αυτής μπορεί να πραγματοποιηθεί με την ανάλυση των βασικών περιεχομένων της, καθώς και της ικανότητάς τους να ερμηνεύσουν το Δίκαιο στην εσωτερική δομή του.[19] Εδώ θα αναφέρουμε επιγραμματικά και επιλεκτικά ορισμένα στοιχεία.

3.1. Το Δίκαιο του κεφαλαίου είναι ενιαίο

Παρά τη λαβυρινθώδη πολυμορφία και μεταβλητότητα στο χρόνο, το Δίκαιο του κεφαλαίου έχει ενότητα. Αυτό ακριβώς επιτρέπει στον Μαρξ να αναφέρεται στο «Δίκαιο» γενικώς και όχι σε αστικά δίκαια συγκεκριμένων τόπων και χρόνων. Η μαρξιστική θεωρία του Δικαίου αποτελεί μία *μακροθεωρία*, αναλύοντας πώς το νομικό σύστημα του κεφαλαίου εμφανίζει ενότητα στο βασικό περιεχόμενο και στη λειτουργία παρά τις εμπειρικά παρατηρούμενες διαφορές.

3.2. Δικονομικό θεμέλιο. Το Δίκαιο του κεφαλαίου οργανώνει τη συναίνεση

Οι αναλύσεις του *Κεφαλαίου* για την ατελεύτητη βία κατά την πρωταρχική συσσώρευση και για τους μηχανισμούς απαλλοτρίωσης των εργατών δημιουργούν την εντύπωση ότι το Δίκαιο του κεφαλαίου είναι βίαιο, βασιζόμενο στην καταστολή, παραγωγό πόνου και τιμωρίας.

Αυτή η εντύπωση βρίσκεται στη βάση των καταγγελιών νομικών πρακτικών που καταπιέζουν, περιθωριοποιούν, βασανίζουν, σκοτώνουν. Προφανώς, οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του κράτους βασίζουν τη δράση τους στην απειλή και την έμπρακτη άσκηση βίας. Αρκεί να διαβάσουμε οποιαδήποτε εφημερίδα ή να επισκεφτούμε μία φυλακή για να διαπιστώσουμε ότι το Δίκαιο «in action» βρίσκεται πολύ μακριά από τους απολογητικούς λόγους περί ειρήνης και δικαιοσύνης.

Ωστόσο, η βιαιότητα δεν εκφράζει την κοινωνική λειτουργία του Δικαίου. Εάν το Δίκαιο προκαλούσε πόνο, φόβο και καταστροφή, δεν θα υπήρχαν λόγοι συναίνεσης των θυμάτων του, που στην πρώτη ευκαιρία θα εξεγείρονταν. Το Δίκαιο, δημιουργημένο και εφαρμοσμένο με κρατική δράση, είναι *μηχανισμός παραγωγής νόμιμης εξουσίας*, κοινωνικής συναίνεσης και ειρήνευσης,

19. Εδώ αναφερόμαστε στο Δίκαιο ως σύνολο θεσμών και παραγωγής νομικών πρακτικών με την περιγραφική έννοια που δίνει η κοινωνιολογία των θεσμών και επαγγελμάτων, χωρίς αυτό να αμφισβητεί την ισχύ του *EconPoliLaw* στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας για την κοινωνία.

με σκοπό την όσο το δυνατόν πιο ανέξοδη και ευχερή επιβολή των αστικών συμφερόντων («Δίκαιο του κεφαλαίου» κατά τη Θέση 1).

Συνδυάζοντας την ανάλυση του Πασουκάνις και του Αλτουσέρ,[20] το Δίκαιο στον καπιταλισμό πρέπει να αναλυθεί ως μέσο νομιμοποίησης και συναίνεσης. Αυτό είναι το προέχον, καίτοι δεν πρέπει να αγνοούμε τη βία που απαιτείται για την εγκαθίδρυση του καπιταλισμού και την αναπαραγωγή του.

Κρίσιμη είναι η έννοια της *νομιμοποίησης μέσω διαδικασίας* που επεξεργάστηκε ο Λούμαν με βάση τη θεώρηση του Μαξ Βέμπερ (Max Weber). Ο σεβασμός των προβλεπόμενων διαδικασιών στην πολιτική, στη διοίκηση και στις δικαστικές διενέξεις επιτρέπει τη συμμετοχή των ενδιαφερομένων και διευκολύνει την αποδοχή των αποφάσεών τους.[21] Μία άμεσα εκλεγμένη κυβέρνηση επιβάλλει την πολιτική της με μεγαλύτερη ευχέρεια από ό,τι μία εγκάθετη κυβέρνηση, για παράδειγμα, η κυβέρνηση του με ρωμαϊκή έννοια δικτάτορα καθηγητή Παπαδήμου (2011-2012), που αντιμετώπισε πλήθος λαϊκών αντιδράσεων.

Εδώ υπάρχει μία δυσχερής διαλεκτική που συνήθως αγνοείται στις αντιπαραθέσεις μεταξύ ρεφορμισμού και δογματισμού, σοσιαλισμού και κομμουνισμού. Το κρίσιμο δεν είναι να τοποθετηθούμε υπέρ ή κατά της διατήρησης ορισμένης εκδοχής του Δικαίου, ούτε να το αξιολογήσουμε ταξικά, αλλά να κατανοήσουμε την εξόχως παραγωγική και θετική λειτουργία του.

Οι νομικοί μηχανισμοί νομιμοποίησης μέσω διαδικασίας διευκολύνουν την αποδοχή των αποφάσεων με βάση ένα φαινόμενο *μετάθεσης* (*transposition*). Εκείνο που θεωρείται εύλογο ως αποτέλεσμα της διαδικασίας εμφανίζεται και ως ουσιαστικά εύλογο. Τα κατηγορήματα της διαδικασίας (αδέκαστος δικαστής, εξέταση όλων των αποδείξεων, συμμετοχή όλων των ενδιαφερομένων, ικανοποιητικά αιτιολογημένη απόφαση) μεταφέρονται στο αποτέλεσμα. Στην προοπτική αυτή, το Δίκαιο οργανώνει και τυποποιεί τις διαδικασίες νομιμοποίησης των αποφάσεων και επιβάλλει κάποιο βαθμό λαϊκής συμμετοχής, αποφεύγοντας τόσο τον αυταρχισμό, όσο και την πραγματική δημοκρατία.

Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ αναφέρεται στη «σιωπηλή βία που ασκούν οι οικονομικές σχέσεις», επιβάλλοντας στους μισθωτούς τη βούληση του κεφαλαιοκράτη.[22] Στο σημείο αυτό σφάλλει, διότι αναφέρεται σε αμιγείς οικονομικές σχέσεις εκεί όπου υπάρχει το *EconPoliLaw*. Αλλά η παρατήρησή του είναι απολύτως ορθή όσον αφορά τη σχέση βίας και συναίνεσης. Ο καταναγκασμός

20. Paschukanis, E. (1929). *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus* (1924). Wien: Verlag für Literatur und Politik· Althusser, L. (1994). “Marx dans ses limites” in *Écrits philosophiques et politiques I*. Paris: Stock-Imec.

21. Luhmann, N. (1983). *Legitimation durch Verfahren*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

22. Marx, K. (1972). *Das Kapital*, Bd. I. Berlin: Dietz, σ. 765.

εσωτερικεύεται και σταθεροποιεί τη νομότυπη συμπεριφορά των ατόμων, συμβάλλοντας στην ομαλή αναπαραγωγή του καπιταλισμού με την ελάχιστη δυνατή χρήση καταναγκασμού.

3.3. Ουσιαστικό θεμέλιο. Ισότητα και ελευθερία

Η ελευθερία και η ισότητα, που διακηρύσσονται σε όλα τα νομικά κείμενα, δεν είναι απλή ιδεολογική πρακτική (και, κατά μείζονα λόγο, δεν είναι απάτη ή ψέμα). Αμφότερες αποτελούν δομικά στοιχεία του Δικαίου στον καπιταλισμό.

Πρέπει να εννοήσουμε τη διττή σημασία των εννοιών αυτών. Λειτουργούν ως ένα είδος αίθουσας με παραμορφωτικούς καθρέφτες, που αλλάζει διαρκώς τις εικόνες. Το Δίκαιο υπόσχεται και επιφέρει μεταβολές, που δεν είναι ριζικές, αλλά μικρές και προσωρινές. Δεν εγγυάται τα ιδανικά της ελευθερίας και της ισότητας, αλλά εκφράζει ορισμένες *θεωρήσεις περί αυτών.*

Σε μαρξιστικό πλαίσιο υπάρχουν τρεις ερμηνείες και ταυτόχρονα συγκεκριμενοποιήσεις της θέσης ότι το Δίκαιο του κεφαλαίου εγγυάται την ισότητα και την ελευθερία.

1. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς αποφάνθηκαν ότι «οι κυρίαρχες ιδέες μιας περιόδου είναι πάντα και αποκλειστικά οι ιδέες της άρχουσας τάξης».[23] Θεωρούμε ότι συμβαίνει το αντίθετο. Το Δίκαιο καθολικεύει το φαντασιακό των κυριαρχούμενων και όχι των κυρίαρχων.[24] Χρησιμοποιεί στις πρακτικές του τα λαϊκά ιδανικά που ο Μπαλιμπάρ συνόψισε στην έννοια της ισοελευθερίας.[25]
2. Η ελευθερία και η ισότητα είναι οι βασικές μορφές κοινωνικής επικοινωνίας στον καπιταλισμό. Αυτές οι μορφές μάς επιτρέπουν να κατανοήσουμε τον εαυτό μας, τους άλλους και την κοινωνική δράση στον καπιταλισμό, ξεκινώντας από το ότι οι εμπορευματοκάτοχοι πρέπει να είναι ελεύθεροι και ίσοι μεταξύ τους προκειμένου να παράγουν και να ανταλλάσσουν εμπορεύματα όπως και όταν το επιθυμούν. Ο καθρέφτης είναι παραμορφωτικός, αλλά δεν παύει να είναι καθρέφτης. Συναντούμε εδώ άλλη μία ένδειξη της στενής σύνδεσης οικονομίας, Δικαίου και πολιτικής, που είχε τονιστεί από τον Μαρξ στα *Grundrisse*:[26]

---

23. Marx, K. – Engels, F. (1980). "Manifest der Kommunistischen Partei". *Marx-Engels-Werke*, Bd. IV. Berlin: Dietz, σ. 480.

24. Balibar, É. (1991). *Écrits pour Althusser*. Paris: Découverte, σσ. 114-115: «Συγκεκριμένη καθολίκευση του φαντασιακού των κυριαρχούμενων: οι έννοιες που αναπτύσσει είναι η δικαιοσύνη, η ελευθερία και η ισότητα, η εργασία, η ευτυχία κτλ., των οποίων η δυνητικά καθολική σημασία οφείλεται ακριβώς στο ότι ανήκει στο φαντασιακό ατόμων των οποίων οι συνθήκες ζωής είναι εκείνες των μαζών ή του λαού».

25. Μπαλιμπάρ, Ε. (1993). «Η πρόταση της ισοελευθερίας». *Θέσεις*, τ. 42, σσ. 81-111.

26. Μαρξ, Κ. (1989). *Για το κράτος*, μτφρ.: Τάσος Κυπριανίδης. Αθήνα: Εξάντας, σ. 41.

> ... Μ' αυτό λοιπόν τον τρόπο τίθεται η απόλυτη ελευθερία του ατόμου: Αυτόβουλη συναλλαγή. Καμιά βία από καμιά πλευρά. Η βία υπάρχει ως μέσο ή τίθεται στην υπηρεσία του μόνο ως μέσο, για να τεθεί το ίδιο το άτομο ως αυτοσκοπός, ως το κυρίαρχο και υπερβατικό [...]. Η ισότητα και η ελευθερία δεν είναι λοιπόν μόνο σεβαστές στην ανταλλαγή, που στηρίζεται σε ανταλλακτικές αξίες, αλλά η ανταλλαγή ανταλλακτικών αξιών είναι η παραγωγική, πραγματική βάση κάθε ισότητας και ελευθερίας [...]. Αναπτυγμένες σε νομικές, πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις είναι απλά αυτή η βάση σε έναν διαφορετικό εκθέτη...

3. Το Δίκαιο είναι ένα εργαλείο κρατικής παρέμβασης για τον έλεγχο και τον περιορισμό ατομικών επιδιώξεων. Την ίδια στιγμή που απαγορεύει στους μισθωτούς να θίξουν την ιδιοκτησία των καπιταλιστών, απαγορεύει στους καπιταλιστές να επιδιώξουν τη διαρκή αύξηση του κέρδους τους με συμπίεση μισθών και δικαιωμάτων των εργαζομένων. Το σε ποιο βαθμό θα συμβεί αυτό εξαρτάται από τους συσχετισμούς δύναμης. Αλλά από δομική άποψη το Δίκαιο έχει λειτουργία εξασφάλισης συμφερόντων των εργαζόμενων για ευνοϊκότερους όρους αναπαραγωγής της εργασιακής τους δύναμης. Ο σκοπός είναι η σταθερότητα της αναπαραγωγής του συστήματος και η μείωση των αμφισβητήσεων. Το κράτος λειτουργεί, όπως είπε ο Ένγκελς, ως «ιδεατός συλλογικός καπιταλιστής»:

> ... Το σύγχρονο κράτος, ανεξάρτητα από τη μορφή του, είναι μια θεμελιακά καπιταλιστική μηχανή, κράτος των καπιταλιστών, ο ιδεατός συλλογικός καπιταλιστής...[27]

2. Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΟΥ ΜΑΡΞ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΣΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΡΙΣΗ

2.1. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΠΕΡΙ ΚΡΙΣΗΣ

Οι μαρξιστικές θέσεις για το Δίκαιο περιγράφουν ορθώς τη σημερινή πραγματικότητα; Η απάντηση μπορεί να δοθεί εξετάζοντας τις ερμηνείες που δύνανται να δοθούν σε σύγχρονα νομικά φαινόμενα. Στα ακόλουθα θα εξετάσουμε ορισμένες αποφάσεις ανωτάτων δικαστηρίων σχετικά με την οικονομική κρίση στην Ευρωπαϊκή Ένωση, θέτοντας το ερώτημα αν η μαρξιστική προσέγγιση ερμηνεύει ικανοποιητικά τη στάση των δικαστηρίων.[28]

27. Engels, F. (1967). "Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft". *Marx-Engels-Werke*, Bd. XIX. Berlin: Dietz, σ. 222.

28. Παρουσίαση σχετικών αποφάσεων σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και ανάλυση του

Στα χρόνια της λεγόμενης «δημοσιονομικής κρίσης», άτομα και συνδικαλιστικές οργανώσεις προσέφυγαν στα δικαστήρια στην προσπάθειά τους να ανατρέψουν τις αντιλαϊκές πολιτικές και νομικές μεταρρυθμίσεις. Βασικό αίτημα ήταν η ακύρωση νομικών πράξεων που τους στερούσαν κεκτημένα μισθολογικά ή προνοιακά δικαιώματα και περιόριζαν τις παροχές του κοινωνικού κράτους.

Κεντρική νομική βάση αποτελούσε η αντισυνταγματικότητα της σχετικής νομοθεσίας, που είχε ήδη υποστηριχτεί από νομικούς.[29] Το πρώτο επιχείρημα ήταν η αδικαιολόγητη προσβολή θεμελιωδών δικαιωμάτων με την πρόφαση της κατάστασης ανάγκης. Το δεύτερο επιχείρημα ήταν ότι τα δικαιώματα που κατοχύρωναν τα εθνικά Συντάγματα ως εκφράσεις της λαϊκής κυριαρχίας περιορίστηκαν με εντολή των δανειστών και αντιδημοκρατικών οργανώσεων καπιταλιστών, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) και οι Κεντρικές Τράπεζες. Αυτές οι οργανώσεις και οι δανειστές επεξεργάζονται νόμους που τα εθνικά Κοινοβούλια αποδέχονται εν μία νυκτί, καθιστώντας τη νομοθέτηση παρωδία.

Στην Πορτογαλία, το Συνταγματικό Δικαστήριο αποφάσισε το 2011 (Acórdão 396) ότι οι πολλαπλές μειώσεις μισθών και συντάξεων των δημοσίων υπαλλήλων είναι συνταγματικές με βάση τρία επιχειρήματα: Είναι παροδικές, αναγκαίες για να επιτευχθεί δημοσιονομική ισορροπία και δικαιολογημένες λόγω της ειδικής θέσης των δημοσίων υπάλλήλων που αμείβονται πάνω από τον μέσο όρο και οφείλουν να θυσιάσουν μέρος των παροχών τους για το δημόσιο συμφέρον, το οποίο πρέπει να υπηρετούν.[30]

Έπειτα από αρκετές αποφάσεις σε αυτή την κατεύθυνση, το Δικαστήριο άλλαξε εν μέρει θέση το 2012 (Acórdão 353).[31] Εξετάζοντας τη συνταγματικότητα του προϋπολογισμού του 2012, θεώρησε ότι δεν δικαιολογούνται νέες περικοπές που αυτή τη φορά έθιγαν τον δέκατο τρίτο μισθό και το επίδομα διακοπών. Θεώρησε ότι παραβιάστηκε η αρχή της αναλογικότητας, διότι οι εν λόγω περικοπές ξεπερνούν το όριο του ευλόγου και θίγουν την αρχή της ισότητας, μειώνοντας σημαντικά το εισόδημα. Καίτοι ακύρωσε αυτό το μνημονιακό μέτρο, το Συνταγματικό Δικαστήριο επέμεινε στην ανάγκη να ακολουθηθούν οι κανόνες λιτότητας και δεν αμφισβήτησε τις λοιπές περικοπές. Δεν εξέτασε εναλλακτικές λύσεις και τρόπους κατανομής των βαρών της

κομφορμισμού των δικαστηρίων σε Contiades, X. (ed.) (2013). *Constitutions in the Global Financial Crisis. A Comparative Analysis.* Syrrey: Ashgate.

29. Βλ. ενδεικτικά, Κατρούγκαλος, Γ. (2012). *Η κρίση και η διέξοδος*. Αθήνα: Λιβάνης. Είναι απόρροια της κρατικιστικής δουλοπρέπειας πολλών νομικών το ότι ο συγγραφέας από το 2015, ως υπουργός, εφαρμόζει κατά των εργαζομένων και συνταξιούχων όλα τα μνημονιακά μέτρα που τα κείμενά του στηλιτεύουν ως «παρασύνταγμα».

30. Ανακτήθηκε από: http://www.tribunalconstitucional.pt/tc/acordaos/20110396.html

31. Ανακτήθηκε από: http://www.tribunalconstitucional.pt/tc/acordaos/20120353.html

κρίσης, θεωρώντας ότι αυτό είναι ζήτημα διακριτικής ευχέρειας του νομοθέτη. Αντιλαμβάνεται, δηλαδή, το ρόλο του ως ένα είδος φύλακα που απαγορεύει τις υπερβολές.

Το ελληνικό Συμβούλιο της Επικρατείας εξέδωσε σειρά αποφάσεων για τα Μνημόνια. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση 668 του 2012,[32] που εξέτασε τη συνταγματικότητα πολλαπλών περικοπών σε συντάξεις και μισθούς. Έκρινε ότι τα μνημονιακά μέτρα είναι συνταγματικά, με τα εξής επιχειρήματα:

1. Η διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη πρέπει να γίνει σεβαστή. Ο δικαστικός έλεγχος είναι επικουρικός και εξετάζει μόνο αν το μέτρο είναι προφανώς απρόσφορο για τη δημοσιονομική προσαρμογή.[33]
2. Οι μειώσεις ήταν αναγκαίες για να αποφευχθεί το χειρότερο, η πτώχευση του κράτους.[34]

Ακολούθησε σειρά αποφάσεων του Δικαστηρίου, στις οποίες ανάλογες αιτιάσεις των πολιτών απορρίφθηκαν με παρόμοια επιχειρήματα. Μία αλλαγή κατεύθυνσης, ανάλογη με τη σημειωθείσα στην Πορτογαλία, έγινε στην απόφαση 2.287 του 2015 σχετικά με μειώσεις συντάξεων.[35] Τα νέα επιχειρήματα του Συμβουλίου της Επικρατείας ήταν:

32. Ανακτήθηκε από: http://www.dsanet.gr/Epikairothta/Nomologia/668.htm

33. Δηλώνει το Συμβούλιο της Επικρατείας με την εν αμαρτίαις ρητορική του: «Τα μέτρα δε αυτά, λόγω της φύσεώς τους, συμβάλλουν αμέσως στην περιστολή των δημοσίων δαπανών. Εν όψει τούτων, με τα δεδομένα που, κατά τον νομοθέτη, συνέτρεχαν κατά το χρόνο θεσπίσεως των επιμάχων μέτρων, τα μέτρα αυτά δεν παρίστανται, κατ' αρχήν, απρόσφορα, και μάλιστα προδήλως, για την επίτευξη των επιδιωκομένων με αυτά σκοπών, ούτε μπορεί να θεωρηθούν ότι δεν ήταν αναγκαία, λαμβανομένου, άλλωστε, υπόψη ότι η εκτίμηση του νομοθέτη ως προς τα ληπτέα μέτρα για την αντιμετώπιση της υπ' αυτού διαπιστωθείσης κρίσιμης δημοσιονομικής καταστάσεως υπόκειται σε οριακό μόνο δικαστικό έλεγχο. Συνεπώς, αβασίμως προβάλλεται με την κρινόμενη αίτηση ότι οι λόγοι, κατ' επίκληση των οποίων επιχειρείται η περικοπή των αποδοχών και των επιδομάτων των εργαζομένων στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και των επιδομάτων εορτών και αδείας των συνταξιούχων των οργανισμών κοινωνικής ασφαλίσεως, δεν αρκούν για τη δικαιολόγηση, από της απόψεως αυτής, της αναγκαιότητας λήψεως των επιμάχων μέτρων και ότι με τα μέτρα αυτά επιδιώκεται αποκλειστικώς η εξυπηρέτηση των ταμειακών συμφερόντων του Δημοσίου». Ανακτήθηκε από: http://www.dsanet.gr/Epikairothta/Nomologia/668.htm

34. «Η συγκεκριμένη δε αυτή μείωση των αποδοχών των εν ενεργεία υπαλλήλων και των συνταξιοδοτικών παροχών αποτελεί ένα από περισσότερα μέτρα, η συνδυασμένη εφαρμογή των οποίων είναι, κατά την ουσιαστική εκτίμηση του νομοθέτη, που υπόκειται μόνο σε οριακό δικαστικό έλεγχο, αναγκαία, εν όψει των συντρεχουσών περιστάσεων, για την άμεση αντιμετώπιση της υπ' αυτού διαπιστωθείσης κρίσιμης δημοσιονομικής καταστάσεως της Χώρας και την αποτροπή του υπ' αυτού διαπιστωθέντος κινδύνου χρεοκοπίας της Χώρας». Ανακτήθηκε από: http://www.dsanet.gr/Epikairothta/Nomologia/668.htm

35. Ανακτήθηκε από: https://www.taxheaven.gr/laws/circular/view/id/21132

1. Τα μέτρα λιτότητας πρέπει να τηρούν τις αρχές της αλληλεγγύης και της αναλογικότητας.
2. Όταν οι περικοπές είναι οριστικές, πρέπει να γίνει μελέτη των συνεπειών τους και των εναλλακτικών λύσεων, διότι χωρίς τέτοια μελέτη τα μέτρα είναι αντισυνταγματικά.

Ωστόσο, το δικαστήριο αποφάσισε ότι οι αντισυνταγματικές περικοπές δεν θεμελιώνουν δικαίωμα αναδρομικής πληρωμής, για να μην επιβαρυνθούν υπερβολικά τα κρατικά ταμεία.

Παρομοίως κατανόησε το ρόλο του το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ιταλίας. Στην απόφαση 70 του 2015[36] εξέτασε αν είναι συνταγματικό το λεγόμενο Διάταγμα Salva Itália που, μεταξύ άλλων, μείωνε τα ποσοστά αύξησης των συντάξεων (άρθρο 24, παρ. 25, decreto legge της 6/12/2011), καταργώντας το σύστημα της αυτόματης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής, που ίσχυε από το 1965.

Κατά το δικαστήριο, η πρόβλεψη έθιξε τα δικαιώματα των συνταξιούχων και ιδίως όσων ελάμβαναν χαμηλοτερες συντάξεις και υφίσταντο μείωση δυσανάλογη προς το εισόδημά τους. Κατά τη γνώμη του, η διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη δεν μπορεί να θίξει το ελάχιστο όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης και, ως εκ τούτου, κήρυξε την αντισυνταγματικότητα. Και εδώ έχουμε επέμβαση μινιμαλιστική, όταν το δικαστήριο θεωρεί ότι η κρατική πολιτική ξεπερνά ακραία όρια.

Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ενωσης με την απόφαση της 21/12/2016 (C 154/15 και συνεκδικαζόμενες υποθέσεις) εξέτασε το άρθρο 6, 1 της Οδηγίας 93/13/CEE σχετικά με καταχρηστικές ρήτρες σε συμβόλαια με υποθήκες, γνωστές ως «cláusula suelo» (ο οφειλέτης πρέπει να πληρώνει στην τράπεζα ένα ελάχιστο επιτόκιο, ανεξάρτητα από τη διακύμανση των τιμών αγοράς του ακινήτου).

Τα ισπανικά δικαστήρια θεώρησαν ότι η εν λόγω ρήτρα ήταν παράνομη, αλλά δεν υποχρέωσαν τις τράπεζες να επιστρέψουν αναδρομικά τα αχρεωστήτως καταβληθέντα. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο εξέτασε την επιρροή της αρχής της καλής πίστης στη σύμβαση (εν προκειμένω «καλόπιστες» ήταν οι τράπεζες που επέβαλαν τον όρο!) και το εάν δικαιολογείται να τους επιβληθεί η αναδρομική επιστροφή τεράστιου ποσού (4.200.000.000 ευρώ). Το Δικαστήριο έκρινε ότι η μη επιστροφή παραβιάζει το άρθρο 6, 1 της Οδηγίας 93/12 σχετικά με τις καταχρηστικές ρήτρες σε καταναλωτικές συμβάσεις και ανέπεμψε την υπόθεση στα ισπανικά δικαστήρια.[37]

36. Ανακτήθηκε από: http://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=2015&numero=70

37. Ανακτήθηκε από: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=186483&mode=req&pageIndex =1&dir=&occ=first&part=1&text=&doclang=ES&cid=258468

Με τη συλλογιστική αυτή, ο άνεργος που ληστεύει ένα σουπερμάρκετ για να επιβιώσει διαπράττει έγκλημα, ενώ οι τράπεζες που παράνομα καρπώνονται δισεκατομμύρια απολαμβάνουν ειδικής μεταχείρισης. Η παράβαση του νόμου εκ μέρους των ισχυρών γίνεται υπό δικαστικές ευλογίες, αφού ο μόνος κίνδυνος είναι η τράπεζα να αναγκαστεί να επιστρέψει, ύστερα από χρόνια, το ποσό που καρπώθηκε παράνομα ή, πάντως, τμήμα του. (Και βέβαια, το κράτος σπεύδει να συνδράμει τράπεζες με οικονομικές δυσκολίες.)

2.2. Η κοινωνική λειτουργία των δικαστηρίων

Βάση των νομικών ιδεολογιών και πρακτικών είναι η δικαστική ανεξαρτησία που εγγυάται την αδέκαστη εφαρμογή του νόμου και των λοιπών ιδανικών του κράτους Δικαίου. Αυτό είναι αδιανόητο από εννοιολογική άποψη. Εάν εννοήσουμε ότι ο δικαστής απλώς εφαρμόζει το νόμο, τότε είναι απόλυτα εξαρτημένος από το Δίκαιο του κεφαλαίου. Βρίσκεται στην υπηρεσία της κυρίαρχης τάξης που επέβαλε τους κανόνες, ακριβώς όπως ο σερβιτόρος εκτελεί την παραγγελία ανεξαρτήτως των προσωπικών προτιμήσεών του. Το να εμφανίζεται αυτή η κατάσταση ως δικαστική ανεξαρτησία συνιστά *αντιστροφή της σημασίας των λέξεων*.

Εάν εννοήσουμε, αντιθέτως, ότι ο δικαστής μπορεί να αποφασίζει ό,τι ο ίδιος θεωρεί Δίκαιο, ανεξαρτήτως νόμων και νομολογίας, έχουμε μία κατάσταση αυθαιρεσίας, στην οποία ο δικαστής παραβιάζει τα θεσμικά του καθήκοντα και εφαρμόζει ένα εναλλακτικό πρόγραμμα κοινωνικής ρύθμισης.

Αυτό δείχνει ότι η δικαστική ανεξαρτησία είναι φενακιστική έννοια. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να εξετάσουμε από ποιο κανονιστικό πρόγραμμα εξαρτώνται οι δικαστές σε συγκεκριμένες συγκυρίες.

Στις *συνηθισμένες υποθέσεις* (*easy cases*), ο δικαστής απλώς εφαρμόζει τη νομική πρόβλεψη, η οποία έχει αποτελέσματα απόκρυψης και επιλεκτικότητας. Αποκρύπτει τις πραγματικές σχέσεις εξουσίας και εφαρμόζει το Δίκαιο με τους φακούς της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Στις *δύσκολες υποθέσεις* (*hard cases*), όπως οι σχετιζόμενες με την ευρωπαϊκή κρίση, που αναλύσαμε προηγουμένως, τα δικαστήρια χρησιμοποιούν αόριστες έννοιες (αναλογικότητα, ισότητα, κατάσταση ανάγκης, κρατική κρίση, επιείκια, αλληλεγγύη κτλ.), που από τη φύση τους επιτρέπουν να δικαιολογηθεί οποιαδήποτε απόφαση.

Σε αυτές τις υποθέσεις, τα δικαστήρια αποφασίζουν με βάση το λεγόμενο γενικό συμφέρον, δηλαδή το γενικό κεφαλαιακό συμφέρον. Σε λίγες περιπτώσεις ασκούν ήπια κριτική ή ακυρώνουν αποφάσεις των άλλων εξουσιών. Αλλά εν γένει εννοούν ως Δίκαιο ό,τι αποφασίζει το σύμπλεγμα νομοθετών και εκτελεστικής εξουσίας ανεξαρτήτως κανόνων και προδεδικασμένων.

Αρχικά, τα δικαστήρια ηθικολογούν, εξαίροντας βασικές αρχές όπως η

ισότητα και η αλληλεγγύη και λέγοντας ότι τα βάρη της κρίσης πρέπει να μοιράζονται με δίκαιο τρόπο.

Ακολούθως, επισημαίνουν ότι ο δικαστικός έλεγχος πρέπει να είναι περιορισμένος, σεβόμενος τη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη, η οποία απορρέει από τη δημοκρατική του νομιμοποίηση, και την αρχή της διάκρισης εξουσιών.

Σε ένα τρίτο στάδιο, επισημαίνουν ότι σε περιόδους κρίσης είναι καθοριστικά νομικά επιχειρήματα ο κίνδυνος πτώχευσης του κράτους και η ανάγκη για περικοπές και δημοσιονομική «ισορροπία», που δικαιολογούν θυσίες συμφερόντων και δικαιωμάτων. Πρόκειται για το επιχείρημα «ανάγκη-εξαίρεση» σε συνδυασμό με το επιχείρημα της αναλογικότητας που εξετάζει τον εύλογο και πρόσφορο χαρακτήρα των περιορισμών.

Τέλος, αποφασίζουν ότι τα μέτρα που θίγουν δικαιώματα είναι συνταγματικά, επιβεβαιώνοντας την απόφαση των άλλων εξουσιών. Τα δικαστήρια αποκλίνουν μόνο σε κραυγαλέες περιπτώσεις περιορισμού δικαιωμάτων, ακυρώνοντάς τις. Το μέγιστο μέρος των μέτρων γίνεται αποδεκτό. Γίνονται μόνο οριακές διορθώσεις που δικαιολογούν πολιτικά την ύπαρξη των δικαστηρίων, ικανοποιώντας την κοινή γνώμη.

Το συμπέρασμα είναι ότι, παρά τις μεγαλοστομίες και τις φιλοσοφικές θεωρήσεις περί ιδιαιτερότητας της δικαστικής εξουσίας, η ανάλυση της δικαστικής δραστηριότητας δείχνει ότι πρόκειται για «puppets» που ακολουθούν τις προσταγές του «master».[38] Αποκλίνουν από τις αποφάσεις των λοιπών κρατικών οργάνων με σκοπό να διατηρήσουν ελπίδες των λαϊκών στρωμάτων, επιτρέποντας «αναπνοές» που ευνοούν τη συναίνεση εν μέσω της επίθεσης του κράτους κατά των εργαζομένων.[39]

38. Λουνάρντι, Σ. (2012). «Το κράτος και ο master of puppets». *Βαβυλωνία*, τ. 7.
39. Δημούλης, Δ. – Λουνάρντι, Σ. (2016). *Κράτη κατά εργαζομένων*. Αθήνα: Ταξιδευτής.

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Μιχάλης Σκομβούλης

Το υπόβαθρό μας είναι στη φιλοσοφία, και κατά συνέπεια θα συγκροτήσουμε το θέμα από αυτή τη σκοπιά. Ο τρόπος που θα σχολιάσουμε το κείμενο της Σοράγιας Λουνάρντι και του Δημήτρη Δημούλη δεν θα είναι γραμμικός, αλλά θα προσπαθήσουμε να πλαισιώσουμε το κείμενό τους (συμφωνώντας αλλά και άλλοτε προβληματοποιώντας), στη βάση τριών θεωρητικών σημείων. Θα ακολουθήσουν τρία πρακτικά συμπεράσματα.

◊ 1ο ΣΗΜΕΙΟ:

Το ζήτημα της διαφοροποίησης και της ενότητας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ): Στο πρώτο σημείο θα αναδείξουμε τη βασικότερη ίσως διαφωνία μας με το κείμενο των εισηγητών, η όποια βασίζεται περισσότερο στην παρατήρηση μίας ορισμένης αντίφασης στο κείμενό τους. Πιο συγκεκριμένα, διακρίνουμε μία ορισμένη αντίφαση στη θέση τους περί της ύπαρξης μίας «λειτουργικής αδιακρισίας» με την ταυτόχρονη προσπάθειά τους να ριζοσπαστικοποιήσουν την «αδυναμία έλευσης του καθορισμού σε τελική ανάλυση» στον Αλτουσέρ, υιοθετώντας νομιναλιστικού τύπου θέσεις για την καθοριστικότητα στον καπιταλισμό. Από τη μία, έχουμε το αίτημα της λειτουργικής αδιακρισίας –άρα της πλήρους ενότητας– ως προς τα αποτελέσματα δράσης του ΚΤΠ, και από την άλλη, έχουμε τη διάσπαση σε ατομικοποιημένες (νομιναλιστικές) συνδέσεις. Η υπεράσπιση αυτής της νομιναλιστικής απορίας, ενώ μπορεί να προσφέρει μία γόνιμη προβληματική σε επίπεδο συζήτησης πολιτικών πρακτικών, είναι κατά τη γνώμη μας εξαιρετικά αδύναμη όσον αφορά την εννοιολογική κατανόηση του ΚΤΠ, αφού με τον τρόπο αυτό δυσκολευόμαστε να θεματοποιήσουμε εννοιακά πώς προκύπτει η *ταυτόχρονη* δράση, ο συντονισμός των στοιχείων του ΚΤΠ.[1]

Προτείνουμε μία εναλλακτική λύση: Τη θεώρηση της αυτονομίας των

1. Μ. Σκομβούλης, «Η κριτική Πολιτική Οικονομία απέναντι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής». *Θέσεις*, τ. 118 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2012).

επιμέρους κοινωνικών σφαιρών στον ΚΤΠ όχι απλώς σε επίπεδο «σχετικής αυτονομίας», αλλά σε επίπεδο *ισχυρής* αυτονομίας, αυτό που θα ονομάζαμε «εντελή λειτουργική διαφοροποίηση», διαφοροποίηση που εντείνεται με την ανάπτυξη των ιστορικών τάσεων του ΚΤΠ. Η λειτουργική διαφοροποίηση όχι μόνο δεν εμποδίζει την κυριαρχία του ΚΤΠ επί των διαφοροποιημένων στοιχείων (δηλαδή την κυριαρχία του κεφαλαίου εντός του *καπιταλιστικού* τρόπου παραγωγής), αλλά αντιθέτως είναι αυτή που την καθιστά αποτελεσματική, λειτουργική. Η εντελής διαφοροποίηση διευκολύνει την κυριαρχία του κεφαλαίου (και θα άξιζε να υπενθυμίσουμε εδώ τη σκέψη του Αλτουσέρ ότι το καπιταλιστικό κράτος είναι πλήρως «διαχωρισμένο» προκειμένου να εξυπηρετεί καλύτερα τα καπιταλιστικά συμφέροντα).[2] Και αυτό, τη στιγμή που οι επιμέρους σφαίρες του ΚΤΠ είναι ισχυρά διαφοροποιημένες, είναι σε τελική ανάλυση πλήρως καθορισμένες από την κυριαρχία του κεφαλαίου και των τάξεων που εκπροσωπούν τα συμφέροντά του (θα λέγαμε ότι στον καπιταλισμό δεν ισχύει τόσο το «divide and conquer», όσο το «differentiating and conquer»). Αυτό σημαίνει ότι στην καπιταλιστική κοινωνία η κυριαρχία του κεφαλαίου ασκείται χωρίς την ύπαρξη κάποιου συγκεκριμένου κέντρου, αλλά επιβάλλεται ως μορφικό όριο συντονισμού της δράσης (αυτό που κάποιοι αποκαλούν «των πρακτικών») εντός των επιμέρους σφαιρών. Όπως γίνεται κατανοητό, αυτό που προτείνουμε είναι η σύνθεση της άποψης περί της λειτουργικής διαφοροποίησης με τη θεωρία της αξιακής μορφής, ως τρόπου μορφικής σύλληψης του κυριαρχικού συντονισμού τον οποίο επιτελεί το κεφάλαιο, που αναφέρεται καταρχάς στον νοηματικό συντονισμό του κοινωνικού χρόνου που επιτελεί το κεφάλαιο. (Σημειώνουμε αυτό το πολύ σημαντικό σημείο και το αφήνουμε στην άκρη.)[3] Έτσι, λοιπόν, ενώ ισχυριζόμαστε ότι θα έπρεπε να πάρουμε στα σοβαρά την άποψη περί του ισχυρού βαθμού διαφοροποιημένης αυτονομίας της δικαιοσύνης, για παράδειγμα, από πολιτικά ή οικονομικά συμφέροντα, με τον τρόπο αυτό μπορούμε να σκεφτούμε και την ταυτόχρονη πλήρη υπαγωγή της στην κυριαρχία του κεφαλαίου (με άλλα λόγια, όσο ανεξάρτητη μπορεί να είναι η λειτουργία της δικαιοσύνης –σε τελική ανάλυση, υπό την έννοια των ορίων των μορφών της–, θα είναι πάντοτε μία *καπιταλιστική* δικαιοσύνη· το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε για την επιστήμη). Σε μία τέτοια περίπτωση, η σε τελική ανάλυση καθολική δραστικότητα των μορφών του κεφαλαίου δεν θα αποτελούσε μία εκδοχή εκφραστικής

2. Βλ. σχετικά, Αλτουσέρ, Λ. (2010). «Γιατί το κράτος είναι μία μηχανή». *Θέσεις*, τ. 113 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος).

3. Το ζήτημα προϋποθέτει μία ολόκληρη ξεχωριστή μελέτη για τον τρόπο της νοηματικής οργάνωσης του χρόνου, και τη ρήξη που αυτή επιφέρει με την πρόσληψη του χρόνου στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Ως αφετηρία για μία τέτοια συζήτηση παραπέμπουμε στη μελέτη του Μόισε Ποστόουν: Postone, M.(1993). *Time, Labour and Social domination*. Cambridge: Cambridge University Press.

ολότητας, αλλά έναν *συντονισμό των συμβολικών ορίων νοήματος*, εντός των οποίων μπορεί και εκτυλίσσεται η δράση των διαφοροποιημένων σφαιρών. Μία τέτοια οπτική θα έτεινε εντέλει να αντικαταστήσει την έννοια της αιτιότητας με αυτήν της επικοινωνίας. (Θα επανέλθουμε.)

Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι ήταν την περίοδο που ο ΚΤΠ θεματοποιήθηκε και αναδύθηκε στη συνείδηση των ανθρώπων περισσότερο από ποτέ, όχι μόνο στη θεωρητική συζήτηση του μαρξισμού, αλλά και στην επαναστατική πάλη των οργανωμένων πολιτικών κινημάτων, ως διαφοροποιημένη ολότητα, δηλαδή τις δεκαετίες του ’10 και ’20,[4] όπου είχαμε και την ανάδειξη μίας γραμμής ανάγνωσης του *Κεφαλαίου* βασισμένη στις μορφές ενοποίησης των διαφοροποιημένων κοινωνικών πρακτικών που επιτελεί το κεφάλαιο, σηματοδοτώντας και την επί της ουσίας γέννηση της θεωρίας της αξιακής μορφής (έχω στο νου μου τη χρονική συνύπαρξη των θεωρητικών Λούκατς, Ρούμπιν, Πασουκάνις).[5] Ειδικότερα όσον αφορά την περίπτωση του Γιεβγκένι Πασουκάνις (Evgeny Pashukanis), που ενδιαφέρει κατεξοχήν για τη συγκρότηση της αυτονομίας Δικαίου στον καπιταλισμό, ήταν ακριβώς αυτή η δική του εννοιοποίηση που προσπάθησε να συλλάβει τη μη άμεσα αναγώγιμη φύση του Δικαίου στη βάση της μορφικής και μόνο ομολογίας του, αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην ομολογία των μορφών του Δικαίου, ιδιαίτερα του νομικού υποκειμένου, με αυτές της συμβολαιακής εμπορευματικής ανταλλαγής, ίσως μάλιστα επιμένοντας υπερβολικά στην πρακτική της εμπορευματικής ανταλλαγής.[6] Σκεπτόμενοι το Δίκαιο με τους όρους του Πασουκάνις, στο πλαίσιο των ανεπτυγμένων πλέον τάσεων του σύγχρονου καπιταλισμού, θα λέγαμε ότι ζητούμενο είναι η επέκταση της λογικής της μορφικής ομολογίας (ή παραλληλίας), για να περιλαμβάνει φαινόμενα όπως ο τρόπος ένταξης στο Δίκαιο μορφών όπως η προεξόφληση, το ρίσκο, η ασφάλιση, αλλά ακόμη και οι προτάσεις για συνταγματική προσαρμογή υπέρ της συμπερίληψης εξασφαλίσεων ενάντια σε δημοσιονομικούς κινδύνους και υπερβάσεις (αυτού που σε ένα άμεσα πολιτικό λεξιλόγιο αποκαλείται συχνά «συνταγματοποίηση των μνημονίων»), αλλά και προτάσεις (όπως του Γιούργκεν Χάμπερμας [Jürgen Habermas] στο *Faktizität und Geltung*) για δικαιική προστασία των «βιοκο-

4. Για την ιδιαιτερότητα αυτής της περιόδου –σε σχέση με τον μετέπειτα «δυτικό» μαρξισμό– και κυρίως όσον αφορά τις πολύ προωθημένες σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ του θεωρητικού και ιδεολογικού-πολιτικού σκέλους του μαρξισμού, βλ. Άντερσον, Π. (2008). *Ο δυτικός μαρξισμός*. Αθήνα: Κέδρος.

5. Για μία ευρύτερη προβληματική που επιδιώκει να εντάξει τους τρεις θεωρητικούς στην προβληματική της αξιακής μορφής και στη σύνδεσή της με τις ιδεολογικές επιδράσεις του φετιχισμού, Σκομβούλης, Μ. (2009). «Από την πραγμοποίηση στην αξιακή μορφή. Κριτική της οντολογίας και κοινωνικό φαντασιακό». *Θέσεις*, τ. 106 (Ιανουάριος-Μάρτιος).

6. Βλ. Πασουκάνις, Ε. (1985). *Μαρξισμός και Δίκαιο*. Αθήνα: Οδυσσέας.

σμικών» προϋποθέσεων μεγαλόπνευστων ανθρωπιστικών ιδεών όπως αυτές της δημόσιας σφαίρας, της κοινωνίας πολιτών κτλ.[7]

◊ 2ο ΣΗΜΕΙΟ

Το δεύτερο σημείο αφορά μία σημείωση για την ιδεολογία και τη σχέση της με το φετιχισμό εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον σημείο της περί του νόμου και περί του Δικαίου θεώρησης είναι, θα λέγαμε, ότι μας στρέφει αυθόρμητα περισσότερο σε μία μορφική θεώρηση της ιδεολογίας από όσο οι φαινομενικά πιο άμεσα κοινωνικές και πολιτικές εκφράσεις, όπου εκεί η παράσταση υποβάλλει να συνδεθούν οι καθολικευτικές εκφράσεις με ταξικά συμφέροντα και με αυτό τον τρόπο να περισταλεί η μορφική τους λειτουργία. Για παράδειγμα, μοιάζει εύκολο κάποιος να δείξει ότι ένας οικονομολόγος λέει ό,τι λέει θεωρητικά, γιατί υποστηρίζει τα συμφέροντα της αστικής τάξης (αν και ήδη εδώ θα μπορούσε να δειχθεί ότι οι παραστάσεις των μορφών του κεφαλαίου στο λόγο του οικονομολόγου έχουν πραγματικές επιδράσεις στην οικονομία, και άρα δεν εξυπηρετούν απλώς κάποια συμφέροντα, αλλά έχουν μία περισσότερο δομικά οντολογική λειτουργία). Στην περίπτωση του Δικαίου και των καθολικευτικών αξιώσεών του, όμως, τα πράγματα είναι περισσότερο μορφικά εμμεσοποιημένα. Όντως, το Δίκαιο, ίσως η λιγότερο κοινωνική από τις κοινωνικές επιστήμες, αποτελεί μία ιδιαίτερη πρόκληση ως προς τη σύνδεσή του με το κεφάλαιο. Με αυτό τον τρόπο, επειδή το Δίκαιο είναι μη άμεσα κοινωνικό, διανοίγεται μία δυνατότητα να παραχθεί μία έννοια της ιδεολογίας περισσότερο δύσκολα, και άρα εντέλει να μας δώσει μία προνομιακή πρόσβαση σε αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «οντολογικά μορφική παραγωγή της ιδεολογίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής», από ό,τι οι φαινομενικά περισσότερο άμεσα ιδεολογικές, οικονομικές και πολιτικές εκφράσεις. Θα ήταν χρήσιμο να ξαναθυμηθούμε το σημαντικό κείμενο του Ζακ Ρανσιέρ (Jacques Rancière) στο *Lire le Capital*. Εκκινώντας από τις εξίσου καθολικές ανθρωπολογικές κατηγορίες της Πολιτικής Οικονομίας, ο Ρανσιέρ παρατηρεί ότι ο νεαρός Μαρξ εντοπίζει τον ιδεολογικό χαρακτήρα τους, αντιπαραθέτοντας ένα πλαίσιο αυθεντικών, μη παρεφθαρμένων από συμφέροντα, εξίσου καθολικών ανθρωπολογικών κατηγοριών. Αντιθέτως, στη βάση της ανάλυσης της έννοιας του φετιχισμού στο *Κεφάλαιο*, που πραγματοποιεί ο Ρανσιέρ, δείχνει ότι για τον ώριμο Μαρξ η

7. Τον Γιούργκεν Χάμπερμας, ο οποίος σε αυτό το έργο έχει βγει πλήρως από το μαρξισμό, προκαταλαμβάνουν όμως και τάσεις στο εσωτερικό του μαρξισμού, οι οποίες ήθελαν να σκεφτούν, ως ανεξάρτητες από το κεφάλαιο, τις «χειραφετητικές» δυνατότητες που δημιουργεί για τους αγώνες τις εργατικής τάξης η αυτονομία των νομικών μορφών, βλ. τις αντινομίες του Κόλινς (Collins, 1991). Ανάλογα ζητήματα ανακύπτουν και στην προβληματική του ύστερου Πουλαντζά.

συγκρότηση του ΚΤΠ ως δραστικού συστήματος αντικειμενοποιημένων μορφών εμπεριέχει και την τοποθέτηση του επιστημονικού λόγου της Πολιτικής Οικονομίας ως αναγκαία ιδεολογική περιγραφή του συστήματος, όχι δηλαδή στο επίπεδο της άμεσης αντιπαράθεσης περιεχομενικών συμφερόντων.[8] Η κριτική της Πολιτικής Οικονομίας (η κριτική της ιδεολογικότητάς της) προκύπτει από τη συγκρότηση του ΚΤΠ σε *σύστημα αντικειμενικών μορφών*.

Η πρόκληση που θέτουν οι καθολικές κατηγορίες του Δικαίου είναι λοιπόν ταυτόχρονα και μία ευκαιρία ώστε να αντιληφθούμε με μεγαλύτερη σαφήνεια την οντολογική-μορφική μήτρα γένεσης της ιδεολογίας στον καπιταλισμό και όχι απλώς αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «την πολεμική της διάσταση», στο επίπεδο των πρακτικών. Η σύνδεση της ιδεολογίας με μία σειρά οντολογικών μορφών εμφάνισης του κεφαλαίου δεν σημαίνει ασφαλώς ότι μιλάμε για μία θεμελιώδη οντολογία του ανθρώπου, αλλά για τη μορφική αυτή οντολογία μέσω της οποίας το κεφάλαιο διαμεσολαβεί πλήρως τις επιμέρους σφαίρες συγκροτώντας τον παρόντα-απόντα κώδικα επικοινωνιακής ενοποίησης του ΚΤΠ ή αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί «φαντασματική αντικειμενικότητα» (*gespenstige Gegenständlichkeit* – σημείο αναφοράς είναι εδώ η εξαιρετική ανάλυση του Κρίστοφερ Τζέι Άρθουρ [Christopher J. Arthur] για το θέμα).[9] Μέσω αυτής της προβληματικής κατανοούμε τη μήτρα της ιδεολογίας συνδέοντάς τη με την πραγμάτευση του Μαρξ για το φετιχισμό ως πραγματική κοινωνική (δηλαδή καπιταλιστική) παραγωγή προσδιορισμένων μορφών νόησης (*Gedankenformen*) –η οποία απολήγει στη νοηματική ενοποίηση που επιτελεί το κεφάλαιο στην έννοια της Mystifikation–[10] επισημαίνοντας όμως ότι η έμφαση στον αντικειμενικά μορφικό (φαντασματικό), υλικά πραγμοποιήσιμο χαρακτήρα απελευθερώνει αυτή την προβληματική από μία λογική διάκρισης αυθεντικής και ψευδούς συνείδησης. Το ζήτημα σε αυτή την περίπτωση δεν είναι να βρούμε αν υπάρχει μία ψευδής συνείδηση, και σίγουρα το ζήτημα δεν είναι καθόλου να δούμε αν υπάρχει μία αυθεντική συνείδηση, αλλά να διαπιστώσουμε τους μορφικούς όρους από τους οποίους τίθεται η μήτρα των περισσότερο εξειδικευμένων πολιτικών, οικονομικών και εντέλει νομικών ιδεολογικών αντιπαραθέσεων. Το σχήμα Νόμος, λοιπόν, η μορφή Νόμος είναι μία προνομιακή στιγμή.

Αντιθέτως, η ένταξη της ιδεολογίας από την αλτουσεριανή σχολή κατεξοχήν στο χώρο της πολιτικής πρακτικής ή των μηχανισμών του κράτους οδηγεί στην αδυναμία της ή την απροθυμία της να δει την ιδεολογία ως ένα

8. Βλ. Ρανσιέρ, Ζ. (2003). «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας» σε: Louis Althusser *et al.*, *Να διαβάσουμε το* Κεφάλαιο. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 113-122 και αντιστοίχως σ. 195 και σσ. 224-227.

9. Βλ. Arthur, C.J. (2002). *New Dialectic and Marx's Capital*. Leiden: Brill, κεφ. 8.

10. Ιδιαίτερη σημασία σε αυτό το πλαίσιο αποκτά το κείμενο του Μαρξ για τα *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*.

δομικό ενδογενώς παραγόμενο στοιχείο της κίνησης του κεφαλαίου στον ΚΤΠ. Τα νοηματικά όρια που θέτει ο μορφικός αυτός χαρακτήρας είναι πρωτίστως αυτά που αποδίδουν μία συντονιστική λειτουργία για τα επιμέρους ιδεολογικά αποτελέσματα (με την περίπτωση του Δικαίου να είναι εδώ, όπως είπαμε, κομβική) και τα όρια των μορφών σκέψεων που αναπτύσσονται. Από μία επιστημολογική σκοπιά, αυτό σημαίνει ότι είναι κομβικός ο ιδεολογικός λόγος των κοινωνικών επιστημών (μεταξύ των οποίων είναι και το Δίκαιο) στην παράσταση των αντικειμένων τους ως προϋποθέσεων της ορθής, εύτακτης λειτουργίας της κοινωνίας, και όταν λέμε «εύτακτης» εννοούμε της ταξικά κυριαρχικής λειτουργικότητας του ΚΤΠ (καθιστώντας έτσι τις κοινωνικές επιστήμες «χρήσιμες» ή εφαρμοσμένες). Οι συστημικές θεωρήσεις, ως οι πλέον προχωρημένες προσπάθειες σύλληψης της συντονιστικής αυτής λειτουργίας από τον ιδεολογικό/φετιχοποιημένο λόγο των κοινωνικών επιστημών, καταλήγουν να αναπαριστούν τον ΚΤΠ ως μία οιονεί ντιρκεμιανή ιερή οργανικότητα διαδικασιακά συζευγμένων αντιφατικών λειτουργιών (αυτή είναι η περίπτωση του Λούμαν [Luhmann], αλλά –σε μία πολύ περισσότερο απλοϊκή και αφελή διάσταση– και η θεωρία της γενικής ισορροπίας). Φανερώνουν όμως έτσι με αυθόρμητο αλλά σαφή τρόπο το σε τελική ανάλυση πρωτείο της μορφικής συμμετροποιητικής απαίτησης της δομής έναντι του κατακερματισμένου και πολλαπλού περιεχομένου των λειτουργιών, του μορφικού συντονισμού ως φετιχοποιημένης/υλοποιημένης οργανικής λειτουργικότητας, με δυο λόγια. Από αυτή την οπτική, η σκοπιά της αξιακής μορφής ως εννοιολόγησης των μεταμορφώσεων του κεφαλαίου δεν μπορεί να αποτελεί μία «καθαρή θεωρία του κεφαλαίου»,[11] αφού αυτή η εννοιολόγηση είναι αδύνατον να διακριθεί πλήρως από τις φετιχοποιημένες/υλικές λειτουργικότητες του κεφαλαίου.

◊ 3ο ΣΗΜΕΙΟ:

Τέλος, το τρίτο σημείο αναφέρεται στην ενδογενή παρουσία της έννοιας του νόμου στο *Κεφάλαιο*, και πώς αυτή θα μπορούσε συσχετιστεί με το Δίκαιο. Ο Μαρξ αναφέρεται συχνά στην έννοια του νόμου στο *Κεφάλαιο*, δεν μιλάει όμως κάπου συστηματικά για κάποιον «νόμο του κεφαλαίου». Εάν όμως έπρεπε να ανακατασκευάσουμε την ύπαρξη ενός τέτοιου νόμου, θα λέγαμε ότι αυτός συνίσταται στο ότι τα αποτελέσματα της παραγωγής πρέπει να *κατευθύνονται πάντοτε προς τις μορφές της αγοράς*, ότι αυτά τα αποτελέσματα πρέπει να μεταμορφώνονται πάντα σε εμπόρευμα και χρήμα, η αγορά έχει έτσι ανα-

11. Αντιμετωπίζουμε έτσι με προβληματισμό τις θεωρήσεις «πλήρους και καθαρής» διάκρισης επιπέδων, που συνεπάγονται και τον εντοπισμό ενός «καθαρού επιπέδου του κεφαλαίου». Βλ. Albritton, R. (1999). *Dialectics and deconstruction in political economy*. London: Palgrave (ο οποίος ακολουθεί την ανάλυση του Κόζο Ούνο [Kozo Uno] και του Τόμας Σεκινέ [Thomas T. Sekine]).

δράσει ήδη στη μορφή της παραγωγής – παραγωγή για την αγορά, λοιπόν. Ο Μαρξ κακώς ίσως δεν έθεσε σε ρητό επίπεδο το πρώτο –σχετικά ασύμμετρο με το υπολοιπο έργο– μέρος «εμπόρευμα και χρήμα» ως το υπερβατολογικό πλαίσιο των μορφών αγοράς, που δρα στην καπιταλιστική παραγωγή. Μας αποζημιώνει όμως κατά κάποιον τρόπο στον τρίτο τόμο, στα σημεία όπου αναφέρεται στον ανταγωνισμό και ιδιαίτερα στο δέκατο κεφάλαιο για την εξίσωση του ποσοστού κέρδους μέσω του ανταγωνισμού. Εκεί είναι ο «τόπος» όπου κατεξοχήν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για έναν «νόμο του κεφαλαίου» και δεν είναι ασφαλώς χωρίς σημασία ότι είναι στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, όπου ο Μαρξ αναφέρεται σε «καθαρούς νόμους του ΚΤΠ» και μιλάει για το κεφάλαιο ως κοινωνική δύναμη που επιβάλλεται στους επιμέρους κεφαλαιοκράτες.[12] (Να σημειωθεί ότι ο νόμος του κεφαλαίου ως εξίσωσης διά του ανταγωνισμού της αγοράς δεν είναι σε καμία περίπτωση ένας νόμος ισορροπίας· ο Μαρξ κριτικάρει αυτή την παράσταση ισορροπίας και ισχυρίζεται ότι ο μέσος όρος της κίνησης προκύπτει από τη «μόνιμη κίνηση της αντίφασης».) Ο νόμος του κεφαλαίου επιφέρει τη συμμετροποίηση των επιμέρους κεφαλαίων, σταθεροποιώντας τα σε ένα μέσο ποσοστό κέρδους.

Κάνοντας τη διάκριση μεταξύ δομής και τάσης, θα λέγαμε, επομένως, ότι η λειτουργία του νόμου είναι να επαναφέρει/να σταθεροποιεί/να ρυθμίζει τις τάσεις στο εσωτερικό της αναπαραγωγής της δομής. Δύο βασικές στιγμές εμφάνισης αυτής της λειτουργίας του νόμου είναι καταρχάς στο τέταρτο μέρος του δέκατου κεφαλαίου για την έννοια της σχετικής υπεραξίας, όπου ο Μαρξ σημειώνει ότι το επίπεδο της έκθεσης (Darstellung) των εννοιών δεν έχει φτάσει ακόμη στην εννοιοποίηση του «τρόπου που επιβάλλονται σαν αναγκαστικοί οι νόμοι του ανταγωνισμού».[13] Η επιστημονική ανάλυση του ανταγωνισμού ως του νόμου του κεφαλαίου (στον 3ο τόμο) τίθεται αφού πρώτα εννοιοποιηθεί η εσωτερική φύση του κεφαλαίου (στον 1ο τόμο) όμως, σαν να επρόκειτο για παράδειγμα κατάδειξης της πάντοτε συγχρονικής δραστικότητας του συνόλου του ΚΤΠ, ο Μαρξ αναφέρεται πρώιμα στην έννοια του ανταγωνισμού, σχολιάζοντας ότι η τάση εμφάνισης μίας πρόσθετης (extra) υπεραξίας λόγω της εισαγωγής μίας νέας τεχνικής, εξαλείφεται (δηλαδή σταθεροποιείται στο κοινωνικό επίπεδο) από τον ανταγωνισμό των κεφαλαιοκρατών και τη γενίκευση της νέας τεχνικής.[14] Μία αντίστοιχη περίπτωση έχουμε στο εικοστό τρίτο κεφάλαιο («γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης»), όπου ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών, αυτή τη φορά, παράγει τον σταθερά αναπαραγόμενο χώρο του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού.

Το Δίκαιο, λοιπόν, ως κατεξοχήν σύστημα παραγωγής νομικών ρυθμίσεων,

12. Μαρξ, Κ. (1978β), *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙΙ. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 245 και σ. 247.
13. Μαρξ, Κ. (2002), *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 331.
14. Μαρξ, Κ. (2002), *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σσ. 333-334.

θα λέγαμε ότι είναι η κοινωνική σφαίρα παραγωγής μορφών σταθεροποίησης των τάσεων του ΚΤΠ. Η οπτική αυτή μάς επιτρέπει να έχουμε και μία ορισμένη σύλληψη της σημασίας της αλλαγής των νομικών μορφών ως εμπλουτισμό της δομής μέσω της σταθεροποιητικής λειτουργίας των νομικών μορφών (ένα πρόβλημα που νομίζω υπάρχει στην προσέγγιση της Λουνάρντι και του Δημούλη για το εάν υπάρχει τρόπος ώστε να εξηγούν τη νομική αλλαγή). Η εισαγωγή νέων νομικών μορφών επισημαίνει την πραγματοποίηση μίας τάσης και την ανάγκη σταθεροποίησης αυτής της τάσης εντός της εμπλουτισμένης πλέον δομής του ΚΤΠ (βασικό παράδειγμα αποτελεί το κεφάλαιο για την εργάσιμη ημέρα, όπου η ριζοσπαστική, δυνητικά επαναστατική τάση της πάλης για την εργάσιμη ημέρα σταθεροποιείται με την εισαγωγή νέων νομικών μορφών που περιορίζουν την τάση απόσπασης υπεραξίας και θέτουν τις προϋποθέσεις για το πέρασμα στη συσσώρευση της σχετικής υπεραξίας). Από αυτή τη σκοπιά, η λειτουργία της μορφικής δομής του Δικαίου (και του κράτους, αλλά με έναν σαφώς διαφορετικό τρόπο αφού η λειτουργία του Δικαίου είναι η παραγωγή μορφών νομιμότητας, ενώ του κράτους η παραγωγή μορφών νομιμοποιημένης ενότητας, στην οποία ασφαλώς συμπεριλαμβάνεται και η φυσική καταστολή ως μορφή νομιμοποίησης) είναι η μακροχρόνια σταθεροποίηση του ΚΤΠ απέναντι στις δυναμικές και ενδεχομένως καταστρεπτικές τάσεις που εκπροσωπούν άλλοι φορείς. Υπενθυμίζοντας εντέλει ότι σε προβληματικές όπως αυτές του πρώιμου Πουλαντζά υπάρχουν τέτοια στοιχεία σκέψης,[15] θα θέλαμε να υποστηρίξουμε μία τέτοια γραμμή σκέψης που υπερασπίζει την αυτονομία του Δικαίου (και του κράτους), στο βαθμό όμως που αυτή διασφαλίζει τη μακροχρόνια κυριαρχία του κεφαλαίου (και των τάξεων που κατεξοχήν το εκπροσωπούν) εντός του ΚΤΠ.

◊ ΤΡΙΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Έχοντας θέσει τους παραπάνω θεωρητικούς προβληματισμούς για τη σχέση Δικαίου-Οικονομίας-Πολιτικής εντός του ΚΤΠ, θα θέλαμε στο τέλος να φτάσουμε και σε τρία περισσότερο πρακτικά συμπεράσματα:

1. Το πρώτο συμπέρασμα αφορά τη σημασία της κινητοποίησης του συνόλου του ΚΤΠ για διαδικασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Κατά την έκθεση των κατηγοριών της μαρξικής προβληματικής υπάρχει κίνηση συμπερίληψης συνεχώς περισσότερων παραγόντων (εργασίας, μορφής αξίας, χρήματος, διαμεσολαβημένων μορφών, συμπερίληψης της κατανάλωσης, Πολιτικής, Δικαίου, Οικονομίας). Θα έπρεπε, εντέ-

15. Πουλαντζάς, Ν. (1975). *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος ΙΙ. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 142.

λει, να κάνουμε ρητά το τελευταίο βήμα και να πούμε ότι η κεφαλαιακή συσσώρευση προϋποθέτει την κινητοποίηση του *συνόλου* του ΚΤΠ. Πρακτική συνέπεια ως προς την ανάγνωση του *Κεφαλαίου*: Θα έπρεπε να θέσουμε το ερώτημα ποιο είναι το αντικείμενο του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*: η εργασία, η αξία, το χρήμα, το κεφάλαιο ως «ολότητα», όπως λέει η νέα διαλεκτική; Σε αντίθεση με αυτές τις προσεγγίσεις που απομονώνουν ένα στοιχείο, θα θέλαμε να τονίσουμε ότι το αντικείμενο του *Κεφαλαίου* είναι ο ΚΤΠ.

2. Στο δεύτερο σημείο θα θέλαμε να τονίσουμε τη σημασία του σεβασμού των διαδικασιών των μεμονωμένων κοινωνικών σφαιρών, όχι μόνο για τη θεωρητική, αλλά και για την πολιτική κατανόησή τους. Ορθώς επισημαίνεται στο κείμενο της Λουνάρντι και του Δημούλη η σημασία που πρέπει να λάβει η στροφή της προσοχής προς τις διαδικασίες. Όταν, για παράδειγμα, μιλάμε για τις διαδικασίες σε θεσμούς του σύγχρονου καπιταλισμού (στην Ευρωπαϊκή Ένωση, λόγου χάριν), βιαζόμαστε να μιλήσουμε συχνά για συμφέροντα, για έλλειμμα δημοκρατίας, για νεοφιλελευθερισμό. Πολύ μικρή σημασία αποδίδεται στη λογική, στην αυτονομία, στις επιδράσεις *αυτών των ίδιων των διαδικασιών* ενασχόληση με τις οποίες θα φανέρωνε εντός τους την αναγκαία σύνδεσή τους με ευρύτερες δομές. Σε πρακτικό επίπεδο, αυτό θα σήμαινε την εγκατάλειψη της εύκολης στην Αριστερά, πολιτικίστικης ανάγνωσης των διαδικασιών του σύγχρονου καπιταλισμού, πίσω από τις οποίες κατά κανόνα μοιάζουν να βρίσκονται εύκολα συμφέροντα ή συσχετισμοί δυνάμεων, που επισημαίνουν ότι σε τελική ανάλυση όλες οι διαδικασίες (οικονομικές κ.ά.) θα επιλυθούν «πολιτικά».[16]

3. Στο τρίτο σημείο θα συμφωνήσουμε, καταρχάς, απολύτως με το κείμενο της Λουνάρντι και του Δημούλη ότι έννοιες όπως ελευθερία, ισότητα, «ανθρώπινα δικαιώματα» δεν αποτελούν απλώς απάτες, αλλά δομικά στοιχεία της μορφής του καπιταλιστικού Δικαίου. Δεν θα πρέπει όμως σε αυτό το πλαίσιο να παραβλέψουμε ότι οι νεωτερικές αυτές μορφές Δικαίου χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα έντονη *πλαστικότητα* και *συμπεριληπτικότητα*. Το σημαντικό ερώτημα που προκύπτει είναι πώς και αν μπορούμε να σκεφτούμε εξίσου ή ακόμη περισσότερο συμπεριληπτικές μορφές σε μία κατάσταση μεταβατικής επαναστατικότητας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι απλώς θα αντικαταστήσουμε, για παράδειγμα, την «αξία του ανθρωπού» με κάτι πιο συγκεκριμένο, την «αξία του εργάτη», λόγου χάριν (βλ. Σοβιετική Ένωση). Εάν όχι, με ποιον τρόπο θα

16. Ως παράδειγμα ας αναφέρουμε ότι, κατά τη διάρκεια του 2015, ακούστηκε συχνά από την κυβέρνηση ότι η διαπραγμάτευση θα αποφασιστεί τελικά με «πολιτικούς» όρους.

μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι σε μία κατάσταση μετάβασης σε έναν μετακαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής θα χρειαζόμασταν κάτι ακόμη πιο ανοικτό και πλαστικό; Με άλλα λόγια, βλέπουμε ότι η προβληματική της μορφής (των μορφών του Δικαίου εν προκειμένω) δεν αφορά μόνο την κριτική εννοιολόγηση του ΚΤΠ, αλλά και το κομβικό ζήτημα της μετάβασης.

◊ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Albritton, R. (1999). *Dialectics and deconstruction in political economy*. London: Palgrave.
Αλτουσέρ, Λ. (2010). «Γιατί το κράτος είναι μία μηχανή». *Θέσεις*, τ. 113 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος).
Άντερσον, Π. (2008). *Ο δυτικός μαρξισμός*. Αθήνα: Κέδρος.
Arthur, C.J. (2002). *New Dialectic and Marx's Capital*. Leiden: Brill.
Collins, H. (1991). *Μαρξισμός και Δίκαιο*. Αθήνα: Παρατηρητής.
Μαρξ, Κ. (2002), *Το Κεφάλαιο*, τόμος I. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
Μαρξ, Κ. (1978β), *Το Κεφάλαιο*, τόμος III. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
Πασουκάνις, Ε. (1985). *Μαρξισμός και Δίκαιο*. Αθήνα: Οδυσσέας.
Postone, M.(1993). *Time, Labour and Social domination*. Cambridge: Cambridge University Press.
Πουλαντζάς, Ν. (1975). *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος II. Αθήνα: Θεμέλιο.
Ρανσιέρ, Ζ. (2003). «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας» σε: Louis Althusser *et al*., *Να διαβάσουμε το* Κεφάλαιο. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
Σκομβούλης, Μ. (2009). «Από την πραγμοποίηση στην αξιακή μορφή. Κριτική της οντολογίας και κοινωνικό φαντασιακό». *Θέσεις*, τ. 106 (Ιανουάριος-Μάρτιος).
Σκομβούλης, Μ. (2012). «Πολύπλοκο κοινωνικό ή Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας; Η κριτική Πολιτική Οικονομία απέναντι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής». *Θέσεις*, τ. 118 (Ιανουάριος-Μάρτιος).

Ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα και η προέλευσή του

Γιάννης Μηλιός

◊ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Θα ασχοληθώ με το ζήτημα των απαρχών ή της προέλευσης του καπιταλισμού διότι θεωρώ ότι το ζήτημα αυτό μάς επιτρέπει να θέσουμε το ερώτημα, να διερευνήσουμε και να κατανοήσουμε τι συνιστά καπιταλισμό. Διερευνώντας τις απαρχές του καπιταλισμού, απαντάμε στο ερώτημα τι είναι ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα. Με άλλη διατύπωση, απαντάμε στο ερώτημα ποιος είναι ο κοινωνικός χαρακτήρας των κοινωνικών δομών μέσα στις οποίες ζούμε και αναπαραγόμαστε. Ή, στην προοπτική αμφισβήτησης και ανατροπής του καπιταλισμού, ποιες είναι οι κοινωνικές δομές στις οποίες οφείλουμε να κατευθύνουμε τη θεωρητική, ιδεολογική και πολιτική κριτική μας, την έμπρακτη αντιπαράθεσή μας. Για παράδειγμα:

1. Η μορφή επιχείρηση, η βασική παραγωγική μονάδα στον καπιταλισμό, μπορεί επίσης να αποτελεί τη βασική παραγωγική μονάδα ενός άλλου παραγωγικού και κοινωνικού συστήματος, για παράδειγμα, του κομμουνισμού; Ή αποτέλεσε στο παρελθόν παραγωγική δομή ενός προκαπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος, για παράδειγμα, της φεουδαρχίας;
2. Ένα εκπαιδευτικό σύστημα που θεμελιώνεται στην καθολική υποχρεωτική εκπαίδευση και σε αξιοκρατικούς φραγμούς ανοδικής εκπαιδευτικής επιλογής (εξετάσεις κτλ.), που σε συγκεκριμένες περιόδους και συγκυρίες μεταφράζεται και σε ανοδική κοινωνική πορεία, είναι ταξικά ουδέτερο; Ή μήπως είναι καπιταλιστικό, όταν πλούσιοι και φτωχοί δεν έχουν ίσες ευκαιρίες, και σοσιαλιστικό, όταν οι «ευκαιρίες» γίνουν «ίσες»;
3. Μία κρατική μορφή με πυρήνα τον συμπαγή και από θεσμική άποψη «ταξικά ουδέτερο» και αδιαπέραστο κατασταλτικό μηχανισμό του κράτους (αρχηγός του κράτους – κυβέρνηση – διοίκηση – δικαστικό σύστημα – στρατός – αστυνομία), που ακολουθείται από έναν αστερισμό ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών (εκπαίδευση, εκκλησία, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας κτλ.) είναι άλλοτε φεουδαρχικό κράτος, άλλοτε καπιταλιστικό κράτος και άλλοτε σοσιαλιστικό κράτος;

Οι διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις μεταξύ των μαρξιστών αναφορικά με το χαρακτήρα του καπιταλισμού γίνονται ιδιαίτερα προφανείς όταν τίθεται το ζήτημα των «απαρχών» ή της «γέννησης» του κοινωνικού αυτού συστήματος.

1. Η ΝΕΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞ ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

ΑΠΟ ΤΗ «ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ» ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ

Στο *Κεφάλαιο* έχουμε μία θεωρητική τομή του Μαρξ, από μία προσέγγιση την οποία (γνωρίζοντας πλέον την κριτική του Λουί Αλτουσέρ, του Ετιέν Μπαλιμπάρ, του Ζακ Ρανσιέρ, του Σαρλ Μπετελέμ [Charles Bettelheim], αλλά και του Μάο Τσετούνγκ [Mao Zedong]) μπορούμε να χαρακτηρίσουμε *τεχνικιστική-εξελικτικιστική-μηχανιστική-προγκρεσιβιστική*, προσέγγιση *«ιστορικού τέλους-σκοπού»* ή «φιλοσοφίας της Ιστορίας». Στο *Κεφάλαιο* εισάγεται μία *λογική πολλαπλών ταξικών αντιθέσεων και κοινωνικών μορφών*, που σε μία συγκεκριμένη ιστορική στιγμή οδήγησε στην κυριαρχία του καπιταλισμού, ως *«συνάντηση» του «κατόχου χρήματος» και του προλετάριου*.

Σύμφωνα με αρχική προσέγγιση του Μαρξ, την οποία συναντάμε και στην Εισαγωγή στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του 1859, «η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων» οδηγεί στην «επαναστατικοποίηση-αλλαγή» των παραγωγικών σχέσεων (μία και μοναδική αντίφαση μεταξύ ΠΔ και ΠΣ, που ενίοτε ταυτίζεται με τη σύγκρουση των εκάστοτε κύριων τάξεων εκμεταλλευτών-εκμεταλλευόμενων):

> ... Σε ένα στάδιο της ανάπτυξης, οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε σύγκρουση με τις υφιστάμενες παραγωγικές σχέσεις [...] Οι σχέσεις αυτές, από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε αρχίζει μια εποχή κοινωνικής επανάστασης... (Μαρξ, 1859).

Στο *Κεφάλαιο* εισάγεται μία νέα θεωρητική προβληματική, αυτή της *πρωταρχικής συσσώρευσης*.

Συσσώρευση τίνος πράγματος; Χρήματος κυρίως, αλλά και μέσων παραγωγής, που *μετασχηματίζονται κατόπιν*, σε μεταγενέστερο χρόνο, σε κεφάλαιο.

Σύμφωνα με τη νέα αυτή προβληματική της «πρωταρχικής συσσώρευσης», δημιουργήθηκαν μέσα στην ιστορική διαδικασία οι δύο «πόλοι» που σε μεταγενέστερο χρόνο συναπαρτίζουν τη θεμελιώδη κεφαλαιακή σχέση: Ο *κάτοχος χρήματος* και ο *«ελεύθερος» από προσωπικές εξαρτήσεις αλλά και μέσα παραγωγής εργαζόμενος* (συνθήκη «διπλής ελευθερίας»).

Ας αρχίσουμε όμως από τον πρώτο «πόλο», τον «κάτοχο χρήματος». Ήδη στα *Grundrisse* (1857-1858) γράφει ο Μαρξ:

> ... Ο πλούτος που είναι διαθέσιμος με τη μορφή του χρήματος [...] που μετατρέπεται σε κεφάλαιο με την κυριολεκτική έννοια, σε βιομηχανικό κεφάλαιο, είναι η κινητή –χρηματική– περιουσία που *σωρεύεται με την τοκογλυφία* –ιδιαίτερα αυτήν που ασκείται και *ενάντια στη γαιοκτησία*– και τα *εμπορικά κέρδη*. [...] Οι δύο μορφές [...] *δεν εμφανίζονται οι ίδιες σαν μορφές του κεφαλαίου, αλλά προηγούμενες περιουσιακές μορφές, σαν προϋποθέσεις για το κεφάλαιο* [...]. Ώστε ο σχηματισμός του κεφαλαίου δεν ξεκινά από τη γαιοκτησία [...], αλλά από την περιουσία των εμπόρων και των τοκογλύφων... (Μαρξ, 1990: 380-381, η έμφαση με Italics δική μου).

Ο Μαρξ περιγράφει, λοιπόν, τον «κάτοχο χρήματος» ως φορέα διαφορετικών-αντιθετικών σχέσεων σε αναφορά προς εκείνες που χαρακτηρίζουν τους εκάστοτε προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής (δουλοκτητικό, φεουδαρχικό, ασιατικό κτλ.), οι οποίοι εδράζονται στην έγγεια ιδιοκτησία. Χαρακτηριστικό του δουλοκτήτη (ή του φεουδάρχη), για παράδειγμα, δεν αποτελεί το ότι αυτός είναι κάτοχος χρήματος.

Ο δεύτερος πόλος, ο προλετάριος (συνθήκη «διπλής ελευθερίας»), δεν είναι δημιούργημα των κοινωνικών σχέσεων που ορίζουν τον «κάτοχο χρήματος», πολύ περισσότερο δεν είναι «δημιούργημα» ή αναγκαίο «συμπλήρωμα» του «κατόχου χρήματος» (η ύπαρξη του «κατόχου χρήματος» είναι ανεξάρτητη από την ύπαρξη ή μη προλεταρίων). Ο προλετάριος είναι «προϊόν» μίας διαδικασίας διάλυσης των προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (τρόπων παραγωγής), στην οποία συνέβαλε και η οικονομικοκοινωνική λειτουργία του «κατόχου χρήματος», αλλά η οποία καθορίστηκε επίσης από πληθώρα άλλων ταξικών αντιφάσεων και συγκρούσεων, πέρα από τις άμεσα συναρτώμενες με τον «κάτοχο χρήματος». Και πάλι στα *Grundrisse* γράφει ο Μαρξ:

> ... Αλλά η απλή *παρουσία της χρηματικής περιουσίας*, ακόμα και η απόκτηση κάποιου είδους υπεροχής απ' τη μεριά της, δεν είναι καθόλου αρκετή για να συντελεστεί αυτή η *διάλυση σε κεφάλαιο*. Αλλιώς, η αρχαία Ρώμη, το Βυζάντιο κτλ. θα είχαν τελειώσει την ιστορία τους με ελεύθερη εργασία και κεφάλαιο ή, καλύτερα, θα είχαν αρχίσει μια καινούργια ιστορία. [...] Ο *αρχικός σχηματισμός* του κεφαλαίου [...] γίνεται απλά με το ότι η αξία που υπάρχει σαν *χρηματική περιουσία* αποκτά, με την ιστορική διάλυση του παλιού τρόπου παραγωγής, την ικανότητα, από τη μια, να αγοράζει τους αντικειμενικούς όρους της εργασίας, και από την άλλη, να δίνει χρήμα και να παίρνει σαν αντάλλαγμα από τους ελεύθερους πια εργάτες την ίδια τη *ζωντανή εργασία*... (Μαρξ, 1990: 382).

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η «πρωταρχική συσσώρευση» είναι λοιπόν η διαδικασία (η οποία καλύπτει στην πραγματικότητα μία ολόκληρη ιστορική

περίοδο), μέσω της οποίας αποκρυσταλλώνεται και διαμορφώνεται η κεφαλαιακή σχέση. Παρά το γεγονός ότι η διαδικασία αυτή χαρακτηρίζεται επίσης από λεηλασία και αρπαγή μορφών προκαπιταλιστικού πλούτου (που μετασχηματίζονται σε κεφάλαιο ή πλούτο που αντιστοιχεί στον ΚΤΠ), το κρίσιμο χαρακτηριστικό της παραμένει πάντα η μετατροπή των εργαζόμενων ή «περιφερόμενων» πληθυσμών σε μισθωτούς:

> ... Επομένως, *η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι τίποτε άλλο από το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής*... (Μαρξ, 1978α: 739).

Η εκκίνηση του καπιταλισμού προϋποθέτει λοιπόν τη *συνάντηση* δύο κοινωνικών καταστάσεων: του «κατόχου χρήματος» και του προλετάριου. Πρόκειται για συνάντηση που, όπως επιχειρηματολογεί ο Αλτουσέρ, υπήρξε εξ ορισμού «αστάθμητη», δηλαδή (ενδεχομενική), δηλαδή δεν ήταν «προκαθορισμένο» ότι θα συμβεί (θα μπορούσε να μην έχει πραγματοποιηθεί!) ή ότι θα «δέσει» (θα μπορούσε να είναι μόνο προσωρινή και μικρής διάρκειας!).

Το βασικό ερώτημα που προκύπτει –και πρόκειται για ένα ερώτημα ιστορικό και όχι θεωρητικό– είναι πότε, πού και μέσα από ποιες διαδικασίες έλαβε χώρα *για πρώτη φορά* η πρωταρχική συσσώρευση, δηλαδή «έδεσε» η «αστάθμητη συνάντηση» ανάμεσα στον κάτοχο χρήματος και τον προλετάριο. Ο Μαρξ αναφέρεται αποσπασματικά στο παράδειγμα της Αγγλίας, θεωρώντας το «κλασικό».[1] Εντούτοις, μία άλλη διατύπωση του Μαρξ έχει, κατά τη γνώμη μου, εξαιρετική σημασία και αξίζει να απασχολήσει την ιστορική έρευνα:

> ... Στην Ιταλία, όπου η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύχθηκε νωρίτερα από αλλού, συντελέστηκε νωρίτερα και η διάλυση των σχέσεων δουλοπαροικίας. Στη χώρα αυτή ο δουλοπάροικος χειραφετήθηκε προτού εξασφαλίσει κάποιο δικαίωμα χρησικτησίας στη γη. Γι' αυτό η χειραφέτησή του τον μετάτρεψε αμέσως σε προγραμμένο προλετάριο, που επιπλέον βρήκε έτοιμα τα καινούργια αφεντικά στις πόλεις... (Μαρξ, 1978α: 741).

Τι συνέβαινε όμως στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, στους οποίους ο «κάτοχος χρήματος» δεν «έδενε» με τον προλετάριο σε μία νέα κοινωνική σχέση; Και τι προσωποποιούσε ο «κάτοχος χρήματος»; Μία εκδοχή του εκάστοτε κυρίαρχου τρόπου παραγωγής (του δουλοκτητικού, του φεουδαρχικού κτλ.) ή έναν ιδιαίτερο, μη κυρίαρχο τρόπο παραγωγής;

---

1. «Μόνο στην Αγγλία πήρε [η πρωταρχική συσσώρευση] την κλασική της μορφή και γι' αυτό την παίρνουμε σαν παράδειγμα» (Μαρξ, 1978α: 741).

Ο Μαρξ συνοψίζει στο *Κεφάλαιο* ως εξής τα συμπεράσματά του:

> ... Στους παλιούς ασιατικούς, στους αρχαίους κτλ. τρόπους παραγωγής, η μετατροπή του προϊόντος σε εμπόρευμα, κι επομένως, η ύπαρξη των ανθρώπων σαν εμπορευματοπαραγωγών, παίζει δευτερεύοντα ρόλο, που όμως γίνεται τόσο πιο σημαντικός, όσο η κοινότητα μπαίνει στο στάδιο της παρακμής της. Καθαυτό εμπορικοί λαοί υπάρχουν μονάχα στα ενδιάμεσα του αρχαίου κόσμου, όπως οι θεοί του Επίκουρου ή όπως οι Εβραίοι στους πόρους της πολωνικής κοινωνίας... (Μαρξ, 1978α: 92).

Καταρχάς, πρέπει λοιπόν να αναφερθούμε στον εμπορευματοπαραγωγό-«κάτοχο χρήματος» στο εσωτερικό προκαπιταλιστικών κοινωνιών. Κατόπιν, πρέπει να στοχαστούμε πάνω στις σχέσεις ταξικής εξουσίας (στους τρόπους παραγωγής) που επέβαλαν να παίζουν «δευτερεύοντα ρόλο» οι κοινωνικές διαδικασίες και σχέσεις, που συνδέονται με αυτό τον εμπορευματοπαραγωγό-«κάτοχο χρήματος».

2. Ο ΑΡΧΕΓΟΝΟΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Σε διαφορετικές προκαπιταλιστικές κοινωνίες, που βασίζονταν στη δουλεία ή τη δουλοπαροικία κτλ., υφίστατο επίσης, σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, ένας ιδιαίτερος, μη κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, που θα μπορούσε να αποκληθεί «αρχέγονη εμπορική παραγωγή» ή «αρχέγονος εμπορευματικός τρόπος παραγωγής» ή ακόμα και επιχειρηματικός-δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής.

Ας δώσουμε ένα απλοϊκό παράδειγμα: Ένας «αρχέγονος έμπορος» από την αρχαία Αθήνα, ο οποίος εξουσιάζει ανελεύθερη εργασία (δούλους), αγοράζει κρασί σε μεγάλα βαρέλια από έναν τοπικό γαιοκτήμονα και το πουλάει, για παράδειγμα, στο νησί της Μήλου, με σκοπό την απόκτηση χρηματικού κέρδους.

Η διαδικασία παραγωγής μπορεί να επεξηγηθεί μέσα από το ακόλουθο σχήμα:

$$Χ – Ε - [Π] – Ε΄ – (Χ΄ = Χ + ΔΧ)$$

Ο αρχέγονος έμπορος («κάτοχος χρήματος», Χ) αγοράζει εμπορεύματα Ε με Χ (ένα πλοίο, το κρασί σε μεγάλα βαρέλια, δούλους, υδρίες, παξιμάδι, μπισκότα και άλλα τρόφιμα για τους ναυτικούς – σε έναν μικρό αριθμό από τους οποίους πληρώνει επίσης μισθούς). Στη συνέχεια, «διοικεί» και επιτηρεί την παραγωγική διαδικασία: Οι δούλοι του θα μεταγγίσουν το κρασί σε υδρίες συγκεκριμένου μεγέθους ή όγκου, θα τις φορτώσουν στο πλοίο, οι ναυτικοί θα πλεύσουν

με το πλοίο προς τη Μήλο κτλ. Τελικά, πουλά τις υδρίες με το κρασί και στα χέρια του περιέρχεται ένα πρόσθετο χρηματικό ποσό πέραν του αρχικού, ΔΧ.

Η ίδια διαδικασία επαναλαμβάνεται, βέβαια, ξανά και ξανά, εφόσον οι καταναλωτές κρασιού στη Μήλο (και σε άλλες αρχαίες πόλεις) εξακολουθούν να καταναλώνουν αθηναϊκό κρασί. Σύμφωνα με τα λόγια του Αριστοτέλη:

> ... Δεν υπάρχει όριο στο σκοπό που επιδιώκει· και ο σκοπός που επιδιώκει είναι ο πλούτος του είδους που αναφέραμε [...] η απλή απόκτηση νομίσματος [...] ενδιαφέρεται μόνο για την απόκτηση ενός χρηματικού ποσού, και αυτό μόνο μέσω της μεθόδου της ανταλλαγής εμπορευμάτων [...] όλοι όσοι επιδίδονται στην απόκτηση αυξάνουν το χρηματικό ποσό χωρίς όρια ή σταματημό... (παρατίθεται στον Σκοτ Μικλ [Meikle, 2000: 83]).

Το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: Εάν ο «αρχέγονος έμπορος» του παραδείγματός μας χρησιμοποιεί στην «επιχείρησή» του εργασία δούλων, γιατί μιλάμε για έναν ιδιαίτερο τρόπο παραγωγής και όχι για τον κυρίαρχο την εποχή εκείνη δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής; Για να απαντήσουμε, απαιτείται μία μικρή παρένθεση στη μαρξιστική θεωρία των τρόπων παραγωγής.

Ακολουθώντας κριτικά εννοιολογικούς προσδιορισμούς της λεγόμενης «αλτουσεριανής σχολής»,[2] υποστηρίζουμε ότι οι σχέσεις παραγωγής μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως η σύνθεση των σχέσεων *χρήσης, κατοχής* και *κυριότητας* των μέσων παραγωγής.

Η χρήση των μέσων παραγωγής ορίζεται ως η αποκλειστική εκτέλεση της λειτουργίας της εργασίας, όπου λειτουργία της εργασίας σημαίνει συμμετοχή –ενός ατόμου ή ενός συλλογικού παράγοντα– στη διαδικασία της εργασίας με σκοπό την παραγωγή αξιών χρήσης. Σε όλους τους τρόπους παραγωγής η χρήση βρίσκεται στα χέρια του άμεσα εργαζόμενου.

Η κυριότητα ως οικονομική σχέση συνίσταται στην εξουσία επί των αποτελεσμάτων της παραγωγικής διαδικασίας (ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος).

Η κατοχή αναφέρεται στη διοίκηση (διεύθυνση) της παραγωγικής διαδικασίας, τη δυνατότητα να τίθενται τα μέσα παραγωγής σε λειτουργία και την οικειοποίηση αποτελεσμάτων εκ της χρήσης των μέσων παραγωγής. Στον καπιταλισμό, η κυριότητα ως (πραγματική) οικονομική σχέση συνυπάρχει και με την *κατοχή* των μέσων παραγωγής, δηλαδή υφίσταται ομολογία κυριότητας και κατοχής στον φορέα της σχέσης του κεφαλαίου.

Αντιθέτως, η μη σύμπτωση κυριότητας και κατοχής στην άρχουσα τάξη είναι χαρακτηριστικό προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και απαιτεί αναγκαστικά μία σχέση εξωοικονομικού καταναγκασμού.

---

2. Βλ., κυρίως, Αλτουσέρ (Althusser), 1977, 1978α, 1978β, 2003· Balibar, 1986· Μπαλιμπάρ, 1986, 2003· Μπετ(τ)ελέμ (Bettelheim), 1975, 1978, 1983· Harnecker, χ.χ.· Πουλαντζάς, 1975, 1982α, 1982β, 1984. Βλ., επίσης, Μάο, 1975,1976.

Στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής (ΦΤΠ), η κατοχή ανήκει στον άμεσα εργαζόμενο (δουλοπάροικο). Έχουμε, δηλαδή, μία σχέση «διπλής ανελευθερίας» (ο εργαζόμενος δεν είναι ούτε «ελεύθερος από μέσα παραγωγής» ούτε ελεύθερος από προσωπικούς καταναγκασμούς).

Στον κλασικό δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής (ΔΤΠ) *φαινομενικά* έχουμε μία κατάσταση «μονής ελευθερίας» («ελευθερίας» του άμεσα εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής, τα οποία τυπικά διευθύνονται [σχέση κατοχής] από τον ελεύθερο πολίτη-δουλοκτήτη, εφόσον ο άμεσος εργαζόμενος-δούλος είναι ιδιοκτησία του). Εντούτοις, στην πραγματικότητα, ο δουλοκτήτης έχει παραχωρήσει και στην περίπτωση αυτή την κατοχή των μέσων παραγωγής σε δούλους-επιστάτες και έχει αποχωριστεί θεσμικά και ουσιαστικά από κάθε είδους ενασχόληση με την παραγωγική διαδικασία (τις σχέσεις κατοχής των μέσων παραγωγής), διατηρώντας μόνο την κυριότητα (την ιδιοποίηση του πλεονάσματος).

Η σχετική ανάλυση του Πέρι Άντερσον (Perry Anderson) είναι διαφωτιστική πάνω σε αυτό:

> … Η ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα πάντα αποτελούσε έναν κόσμο με κέντρο τις πόλεις. [...] Η προϋπόθεση για τη δυνατότητα αυτού του [αρχαίου] μητροπολιτικού μεγαλείου [...] ήταν η ύπαρξη της εργασίας των δούλων στην ύπαιθρο. Μονάχα αυτή μπορούσε να απελευθερώσει τόσο ριζικά την τάξη των γαιοκτημόνων από το αγροτικό της υπόβαθρο και να τους μετατρέψει ουσιαστικά σε πολίτες των άστεων, που όμως εξακολουθούσαν ν' αντλούν τον βασικό τους πλούτο από τη γη. [...] Η ίδια η ύπαρξη της εργασίας των δούλων σ' όλους τους τομείς στο απόγειο της ρωμαϊκής Δημοκρατίας και Υπατείας είχε το παράδοξο αποτέλεσμα να προωθήσει ορισμένες κατηγορίες δούλων σε υπεύθυνες διοικητικές ή επαγγελματικές θέσεις. [...] Αυτή η [...] διαδικασία [...] ήταν [...] ένας άλλος δείκτης της απόλυτης αποχής της ρωμαϊκής κυρίαρχης τάξης από κάθε μορφής παραγωγική εργασία, ακόμα κι εκτελεστικού τύπου… (Anderson, 2001: 22-23, 27-29).

Συνεπώς, σκοπός της παραγωγής-αναπαραγωγής σε συνθήκες κυριαρχίας του ΔΤΠ είναι η αναπαραγωγή της κυρίαρχης τάξης, της τάξης των (γαιοκτημόνων) δουλοκτητών, ως της τάξης των πολιτών (μη εργαζόμενων), της τάξης φορέα της πολιτικής, με κέντρο την πόλη.

Γράφει χαρακτηριστικά ο Μαρξ:

> … Ποτέ δεν βρίσκουμε στους αρχαίους μια έρευνα για το ποια μορφή γαιοκτησίας κτλ. είναι η πιο παραγωγική, δημιουργεί τον περισσότερο πλούτο. Ο πλούτος δεν εμφανίζεται σαν σκοπός της παραγωγής, παρόλο που ο Κάτων μπορεί θαυμάσια να ερευνά ποιος τρόπος αγροκαλλιέργειας είναι ο πιο

> προσοδοφόρος ή και ο Βρούτος να δανείζει το χρήμα του με τα πλεονεκτικότερα επιτόκια. Η έρευνα είναι πάντα ποιο είδος ιδιοκτησίας δημιουργεί τους καλύτερους πολίτες... (Μαρξ, 1990: 367).

Αντίθετα με τον κλασικό ΔΤΠ, ο αρχέγονος έμπορος, κατά κανόνα μέτοικος (εξ ορισμού μη πολίτης), καίτοι παράγει με την εργασία δούλων (δουλοκτήτης), *συγκεντρώνει και την κατοχή των μέσων παραγωγής* (διεύθυνση και έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας). Πρόκειται, επομένως, για έναν τρόπο παραγωγής διαφορετικό από τον κλασικό ΔΤΠ, καίτοι αυτός ο τελευταίος ηγεμονεύει πάνω στην αρχέγονη νομισματική-εμπορική παραγωγή (και την περιορίζει).

Η αρχέγονη νομισματική-εμπορική παραγωγή έχει κοινό στοιχείο με τον ΚΤΠ τη συγκέντρωση τόσο της κυριότητας, όσο και της κατοχής, στον κυρίαρχο («μονή» έναντι «διπλής ελευθερίας» των άμεσα εργαζομένων).

Η «αρχέγονη εμπορική παραγωγή» δεν είναι ΚΤΠ διότι εκφράζει διαφορετικές σχέσεις εκμετάλλευσης. Προτρέχοντας σε σχέση με ό,τι θα ακολουθήσει, σημειώνουμε ότι από την ίδια τη μήτρα του ΚΤΠ προκύπτουν και η «ισότητα των ελεύθερων πολιτών» και το αντίστοιχο θεσμικό εποικοδόμημα κτλ., αλλά και ταυτοχρόνως η γενικευμένη χρηματική εμπορευματική ανταλλαγή και η αγορά εργασίας, σε ευρεία κλίμακα. Καίτοι η «αρχέγονη εμπορική παραγωγή» βασίζεται επίσης στη νομισματική μορφή και την εμπορευματική κυκλοφορία, σε αυτήν δεν έχει συντελεστεί αυτή η «διπλή ελευθερία».

Εντούτοις, η συγκέντρωση τόσο της κυριότητας, όσο και της κατοχής, στα χέρια του ιδιοκτήτη συνιστά μία «ομοιότητα» που επιτρέπει τη συνύπαρξη του επιχειρηματικού-δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής με τον ΚΤΠ, κυρίως κατά τα αρχικά ιστορικά στάδια κυριαρχίας του ΚΤΠ, όταν η μισθιακή σχέση δεν έχει πλήρως εμπεδωθεί (οργανωμένο ευρωπαϊκό δουλεμπόριο αρχικά στη Μεσόγειο [Βενετία-Γένοβα] κυρίως από τον 12ο ως τον 15ο αιώνα και κατόπιν στον Ατλαντικό [Βρετανία, ΗΠΑ, Λατινική Αμερική] από τον 16ο ως τον 19ο αιώνα).

3. ΣΥΝΤΟΜΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΟΥ ΚΤΠ

Ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα δεν περιορίζεται στην άμεση οικονομική σχέση κεφαλαίου-εργασίας, αλλά συνεπάγεται και συμπεριλαμβάνει ένα σύνθετο πλέγμα οικονομικών διασυνδέσεων αλλά και πολιτικών-ιδεολογικών σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.

Η «συνάντηση» του κατόχου χρήματος και του «απελευθερωμένου» από μέσα παραγωγής και προσωπικές εξαρτήσεις προλετάριου δεν συνιστά κοινωνικό σύστημα. Ένα κοινωνικό σύστημα σημαίνει ένα σύστημα ταξικής

κυριαρχίας, το οποίο περιλαμβάνει εγκαθιδρυμένες σχέσεις ταυτοχρόνως οικονομικής εκμετάλλευσης, πολιτικής κυριαρχίας και ιδεολογικής ηγεμονίας.

Βεβαίως, στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών διαμορφώνονται διαφορετικοί ΤΠ, όμως υφίσταται μία ποιοτική διαφορά ανάμεσα στον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής (που έχει εγκαθιδρυθεί ως κοινωνικό σύστημα) και στους κυριαρχούμενους ή ηγεμονευόμενους τρόπους παραγωγής.

Οι δομές και σχέσεις πολιτικής (και ιδεολογικής) κυριαρχίας (του κυρίαρχου ΤΠ) λειτουργούν αποτρεπτικά για την ανάδυση διαφορετικών ΤΠ σε κυρίαρχους. Όσο η τάση ανάδυσης των κυριαρχούμενων ΤΠ σε κυρίαρχο ΤΠ καταστέλλεται, ατροφεί και η δυναμική ανάδυσης προσίδιων πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων και δομών αυτών των κυριαρχούμενων ΤΠ.

Ο αρχέγονος εμπορικός-δουλοκτητικός ΤΠ λειτουργεί ως θύλακας στο εσωτερικό μίας κοινωνίας όπου κυρίαρχος ΤΠ είναι ο δουλοκτητικός, ο φεουδαρχικός ή ο ασιατικός ΤΠ. Ο «κάτοχος χρήματος» (Χ-Ε-Χ΄, Χ-Χ΄) παραμένει πάντα εγκλωβισμένος «στους πόρους της κοινωνίας», συμπιεζόμενος εκεί από τις σχέσεις εξουσίας (οικονομικές-πολιτικές-ιδεολογικές) του κυρίαρχου κοινωνικού συστήματος.

Επομένως, το ζήτημα της ανάδυσης του ΚΤΠ ως κυρίαρχου κοινωνικού συστήματος σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπου προηγουμένως κυριαρχούσε ο ΦΔΠ πρέπει να μελετηθεί κυρίως ως προς την ιστορική διαδικασία διάλυσης του ΦΤΠ, από την οποία προήλθε ο «ελεύθερος» εργαζόμενος.

Στο σημείο αυτό ορισμένες μόνο νύξεις που αντλούνται από την ιστορική έρευνα είναι αρκετές:

Στον φεουδαρχικό ΤΠ η πολιτική κυριαρχία παίρνει τη μορφή εκκλησιαστικής και «τοπικής-δεσποτικής» (μη κρατικής) εξουσίας, σε αντίθεση με τον δουλοκτητικό ή ασιατικό, όπου προσλαμβάνει τη μορφή ενός -ποιοτικώς διαφορετικού ανά περίπτωση- κράτους.

Η απουσία κρατικής οργάνωσης και η υπερίσχυση των τοπικών εξουσιών αναπαράγουν την πολιτική αστάθεια του (δυτικού) φεουδαρχικού συστήματος: εσωτερικές συγκρούσεις-αντιθέσεις, ο Πάπας απέναντι στους φεουδάρχες και στον «αυτοκράτορα», αδυναμία ελέγχου τοπικών φεουδαρχικών εξουσιών από τον «αυτοκράτορα», μετασχηματισμοί τοπικών εξουσιών, μετακινήσεις πληθυσμών και Σταυροφορίες ως, αφενός, «ιερός πόλεμος», και αφετέρου, ληστρικές-εμπορικές εκστρατείες.

Στους «πόρους» που δημιουργούν αυτές οι αντιθέσεις αναδύονται αυτόνομες πόλεις και παράλληλα διαδικασίες προλεταριοποίησης.

Αναδύονται, τελικώς, εμπορικές πόλεις-*κράτη* ως *καπιταλιστικοί* πλέον θύλακες.

Οι δομικές σχέσεις που συνέχουν τον καπιταλισμό ως κοινωνικό σύστημα συνιστούν το κατεξοχήν αντικείμενο του *Κεφαλαίου*. Ο ΚΤΠ αναδύεται ως κοινωνικό σύστημα μετασχηματίζοντας όλες τις κοινωνικές μορφές. Κύρια

μορφή άμεσης οικονομικής σχέσης γίνεται η σχέση κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας (αλλά όχι αναγκαστικά αριθμητικά πλειοψηφική), στην οποία υπάγονται όλες οι υβριδικές μορφές του συστήματος προαγοράς (putting-out system), η οικόσιτη βιομηχανία μεγάλης κλίμακας (cottage system) κτλ. Αλλά όχι μόνο αυτό. Η ανάδυση του ΚΤΠ σε κοινωνικό σύστημα συνεπάγεται συγχρόνως τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής, την πλήρη κυριαρχία των χρηματικών σχέσεων στην οικονομία, τη χρηματοπιστωτική ύπαρξη του κεφαλαίου και, επομένως, τον κυριαρχικό-ρυθμιστικό ρόλο της ΧΠ σφαίρας από το ξεκίνημα ήδη της κυριαρχίας του καπιταλισμού, τη «συγκεφαλαίωση» των μεμονωμένων-ατομικών κεφαλαίων σε συνολικό κεφάλαιο (Gesamtkapital), τη διαμόρφωση του καπιταλιστικού κράτους με τα τυπικά θεμελιώδη χαρακτηριστικά του. Επομένως, το «δέσιμο» της «αστάθμητης συνάντησης» σηματοδοτεί ταυτοχρόνως το «σημείο μη επιστροφής» μίας διαδικασίας κοινωνικού μετασχηματισμού: εξάπλωση και εμπέδωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής ως κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων, διάλυση των υφιστάμενων μη καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής ή υπαγωγή τους στις κυρίαρχες καπιταλιστικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.

4. ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

4.1. ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΠΟΥ ΕΧΕΙ ΥΠΑΧΘΕΙ ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Όπως ήδη αναφέραμε, για να αποτελέσει η εργασιακή δύναμη εμπόρευμα, υποστηρίζει ο Μαρξ, πρέπει να έχει συντελεστεί μία μακρά ιστορική διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού και επαναστάσεων. Η μετάβαση από τις όποιες σχέσεις προσωπικής εξάρτησης και ταυτόχρονα κατοχής επί των μέσων παραγωγής στο καθεστώς του αποχωρισμού του θεσμικά ελεύθερου εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής δεν αποτελεί μία ομαλή ή ευθύγραμμη διαδικασία.

Μία ανάλυση που αφορά τις διαφορετικές μορφές υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο μπορεί να αναζητηθεί στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, Κεφ. 20, στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, Κεφ. 13 και 14, όπως επίσης και στα *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*.

4.2. ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ. ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΗΣ ΚΑΙ ΜΕΣΟΑΣΤΟΣ

Το στοιχειώδες χαρακτηριστικό της κεφαλαιακής σχέσης είναι ότι ο ελεύθερος εργάτης (ελεύθερο άτομο και απαλλοτριωμένο από μέσα παραγωγής) εργάζεται προς όφελος του κατόχου των μέσων παραγωγής. Εντούτοις, καπιταλιστής, ως «προσωποποίηση» του κεφαλαίου, δεν είναι κάθε ιδιοκτήτης μέσων

παραγωγής ή επιχειρηματίας *που χρησιμοποιεί μισθωτή εργασία*. Για να αποτελεί ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής «κεφάλαιο», η κλίμακα της παραγωγής και ο αριθμός των μισθωτών που απασχολεί πρέπει να είναι σε ένα τέτοιο μέγεθος, ώστε ο καπιταλιστής να έχει απολύτως απεμπλακεί από την άμεση εργασία, διατηρώντας αποκλειστικά τη διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας. Το εισόδημα των καπιταλιστών (δηλαδή το κέρδος) εξαρτάται από το μέγεθος του προκαταβαλλόμενου κεφαλαίου και όχι από την «εργασία» τους.

> ... Όπως είδαμε, η καπιταλιστική παραγωγή αρχίζει στην πραγματικότητα από τη στιγμή που κάθε ατομικό κεφάλαιο απασχολεί ταυτόχρονα ένα μεγαλύτερο αριθμό εργατών [...] Ένας ορισμένος βαθμός ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής απαιτεί να μπορεί ο κεφαλαιοκράτης να χρησιμοποιεί όλο το χρόνο που στη διάρκειά του ασκεί την ιδιότητα του κεφαλαιοκράτη, δηλαδή του προσωποποιημένου κεφαλαίου, για να ιδιοποιείται και επομένως για να ελέγχει ξένη εργασία και για να πουλάει τα προϊόντα αυτής της εργασίας... (Μαρξ, 1978α: 337, 322).

Η τάξη των «μικρών εργοδοτών», που συνεχίζουν να εργάζονται στην άμεση διαδικασία παραγωγής, αποτελεί τη *μεσαία αστική* (ή *μεσοαστική)* τάξη, ως διακριτή τάξη τόσο από την καπιταλιστική, όσο και από την παραδοσιακή μικροαστική των αυτοαπασχολούμενων παραγωγών εμπορευμάτων.

4.3. ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΩΣ ΧΡΗΜΑ ΠΟΥ ΤΙΚΤΕΙ ΧΡΗΜΑ

Όπως είχαμε την ευκαιρία να συζητήσουμε με αφορμή προηγούμενες εισηγήσεις στο συνέδριό μας, η θεωρία του Μαρξ αποτελεί χρηματική θεωρία της αξίας και όχι παραλλαγή της ρικαρδιανής θεωρίας της μετρήσιμης-δαπανώμενης εργασίας

Η υπεραξία δεν νοείται από τον Μαρξ ως μία απλή «αφαίρεση» ή απόσπαση υπερεργασίας (αυτό –η απόσπαση υπερεργασίας ή η «παρακράτηση» ενός τμήματος από το προϊόν του άμεσα εργαζόμενου– λαμβάνει χώρα σε κάθε τρόπο παραγωγής), αλλά ως μία ιδιαίτερη κοινωνική σχέση, δηλαδή ως η *ειδικά καπιταλιστική* εκμετάλλευση, η οποία *εμφανίζεται αναγκαστικά ως παραγωγή (περισσότερου) χρήματος*: ως η μέσω της ενότητας της διαδικασίας παραγωγής και της διαδικασίας κυκλοφορίας προσαύξηση της αξίας του προκαταβαλλόμενου (χρηματικού) κεφαλαίου.

> ... Το κεφάλαιο είναι χρήμα, το κεφάλαιο είναι εμπόρευμα. [...] Για αυτόν το λόγο το χρήμα αποτελεί την αφετηρία και το τέρμα κάθε προτσές αξιοποίησης... (Μαρξ, 1978α: 167).

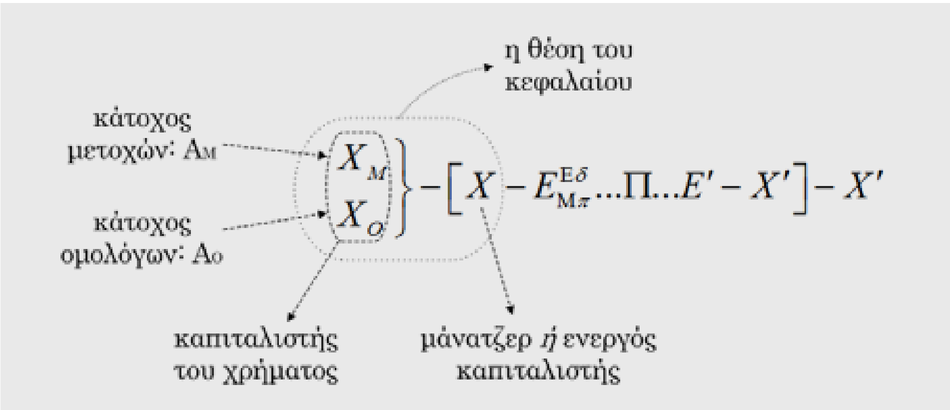
Το χρήμα, λειτουργώντας ως κεφάλαιο, ενοποιεί την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής και τη διαδικασία κυκλοφορίας, σε αντιστοιχία με το σχήμα Χ-Ε-Χ΄ [ή Χ-Ε-(Χ+ΔΧ)]. Το σχήμα αυτό δεν αποτελεί *πλέον* παρά το «εξωτερικό περίβλημα» της συνολικής διαδικασίας καπιταλιστικής παραγωγής, δηλαδή του *κυκλώματος του κοινωνικού κεφαλαίου*.

Ο καπιταλιστής εμφανίζεται στην αγορά ως ιδιοκτήτης του χρήματος (Χ) αγοράζοντας εμπορεύματα (Ε), τα οποία αποτελούνται από μέσα παραγωγής (Μπ) και εργασιακή δύναμη (Εδ). Στη διαδικασία παραγωγής (Π), καταναλώνει παραγωγικά τα Ε, για να δημιουργήσει μία εκροή εμπορευμάτων, ένα προϊόν (Ε΄), της οποίας η αξία ξεπερνάει αυτή του Ε. Τελικά, πουλά αυτή την εκροή για να εισπράξει ένα ποσό χρήματος (Χ΄ = Χ+ΔΧ), υψηλότερο σε σχέση με το (Χ).

Επομένως, κάθε καπιταλιστής, ως φορέας της σχέσης του κεφαλαίου, είναι εξ ορισμού «έμπορος»: Αγοράζει συγκεκριμένα εμπορεύματα (μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη), προκειμένου να πωλήσει άλλα εμπορεύματα (αυτά που προέρχονται από την «παραγωγική διαδικασία» υπό τον έλεγχό του) σε υψηλότερη τιμή. Με άλλα λόγια, προσπαθεί «να αγοράζει φτηνά και να πουλάει ακριβά».

4.4. Η ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΗ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Ο Μαρξ δείχνει επιπλέον ότι στην ανεπτυγμένη μορφή της *η θέση του κεφαλαίου* καταλαμβάνεται από περισσότερα του ενός υποκείμενα. Συγκεκριμένα, από τον *καπιταλιστή του χρήματος* και από τον *ενεργό καπιταλιστή*. Η επιχειρηματολογία του Μαρξ συνοψίζεται στο παρακάτω σχήμα:

Στο γενικό αυτό σχήμα της ανεπτυγμένης καπιταλιστικής παραγωγής, ο καπιταλιστής του χρήματος Α γίνεται αποδέκτης και κάτοχος ενός *χρεογράφου* ή *αξιογράφου* Α, δηλαδή μίας γραπτής υπόσχεσης πληρωμής από τον

ενεργό καπιταλιστή Β. Η υπόσχεση αυτή πιστοποιεί ότι ο Α εξακολουθεί να παραμένει ιδιοκτήτης του χρηματικού κεφαλαίου Χ. Δεν μεταβιβάζει το κεφάλαιό του στον Β, αλλά του εκχωρεί τη δυνατότητα να το χρησιμοποιήσει για κάποιο διάστημα. Θα αναγνωρίσουμε δύο γενικούς τύπους χρεογράφων: τα *ομόλογα* A_O και τις *μετοχές* A_M. Στην πρώτη περίπτωση, η επιχείρηση δεσμεύεται να καταβάλει σταθερές και προσυμφωνημένες χρηματοοικονομικές πληρωμές ανεξαρτήτως της οικονομικής της κερδοφορίας. Στη δεύτερη περίπτωση, εξασφαλίζει κεφάλαιο πουλώντας τμήμα της ιδιοκτησίας της, γεγονός που τη δεσμεύει να αποδίδει μερίσματα που προέρχονται από τα κέρδη της. Εάν η εταιρεία είναι εισηγμένη στο χρηματιστήριο και αναφερόμαστε στην έκδοση μετοχών, ο κεφαλαιοκράτης Β αντιπροσωπεύει τον μάνατζερ, ενώ ο κεφαλαιοκράτης Α τον νομικό ιδιοκτήτη.

Επομένως, σύμφωνα με τη θεωρία του κεφαλαίου, που ανέπτυξε ο Μαρξ, το κεφάλαιο υφίσταται με τη μορφή Ιανού, αφενός, ως μέσα παραγωγής, και αφετέρου, ως χρηματοπιστωτικά αξιόγραφα. Ο χρηματοπιστωτικός «τρόπος ύπαρξης» της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας λειτουργεί ως υπόσχεση πληρωμής και συγχρόνως ως απαίτηση στο μέλλον. Το πιστωτικό χρήμα γίνεται η κυρίαρχη μορφή χρήματος:

> ... Αυτός ο κοινωνικός χαρακτήρας του κεφαλαίου πετυχαίνεται και πραγματοποιείται πέρα για πέρα μόνο με την πλήρη ανάπτυξη του πιστωτικού και τραπεζικού συστήματος... (Μαρξ, 1978β: 758).

4.5. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ «ΣΥΝΟΛΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ» ΜΕΣΩ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΑΚΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ

Η σχέση κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας αναλύεται αρχικά από τον Μαρξ στο επίπεδο της μεμονωμένης μονάδας της καπιταλιστικής παραγωγής, της επιχείρησης, την οποία ο Μαρξ ονομάζει *ατομικό κεφάλαιο.* Όμως, η σχέση αυτή δρα επίσης –και κυρίως– στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας, όπου και λειτουργούν οι εγγενείς αιτιακές σχέσεις και κανονικότητες (οι «νόμοι») του συστήματος. Οι εγγενείς αυτές αιτιακές σχέσεις που διέπουν την καπιταλιστική οικονομία μετασχηματίζουν το σύνολο των ατομικών κεφαλαίων σε στοιχεία του *συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου,* δηλαδή τα τοποθετούν στο εσωτερικό ενός *οικονομικού συστήματος,* το οποίο και τα επικαθορίζει.

Οι εγγενείς στο σύστημα αιτιώδεις σχέσεις, οι οποίες διέπουν το *συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο,* διαμορφώνονται, αλλά και επιβάλλονται στα ατομικά κεφάλαια, μέσω του *ανταγωνισμού.*

> ... Ο *ελεύθερος ανταγωνισμός* [...] είναι η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου ως κεφάλαιο. [...] Η παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο συντίθεται

> στις επαρκείς μορφές της μόνο στο βαθμό που αναπτύσσεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός, καθόσον αυτός αποτελεί την ελεύθερη ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται με βάση το κεφάλαιο... (Μαρξ, 1990: 498).

Το κεφάλαιο επιβάλλει τη συνεχή αναδιάρθρωση της παραγωγής ως μέσο για τη συμπίεση κάθε μορφής κόστους, συμπεριλαμβανόμενου φυσικά του εργασιακού κόστους, με στόχο την αύξηση του ποσοστού κέρδους.

Με την έννοια αυτή, το μεμονωμένο κεφάλαιο δεν ανταγωνίζεται μόνο (όλα) τα άλλα μεμονωμένα κεφάλαια· τελικά, ανταγωνίζεται τον ίδιο τον εαυτό του: Εγκαταλείπει κάθε λιγότερο κερδοφόρα τεχνική προς όφελος της περισσότερο κερδοφόρας, από το σύνολο των εμπορευμάτων που παράγει εγκαταλείπει την παραγωγή εκείνων που εξασφαλίζουν χαμηλότερα ποσοστά κέρδους, στρέφεται σε «νέα προϊόντα», εφόσον γεννάται η προσδοκία ότι αυτά θα αυξήσουν το ποσοστό κέρδους της επιχείρησης, καταφεύγει στο δανεισμό για να επεκτείνει ή να αναδιαρθρώσει την παραγωγή του, σε χρηματοπιστωτικές πολιτικές «διαχείρισης κινδύνου», επενδύει στις χρηματιστηριακές αγορές και γενικότερα στρέφεται στην «κερδοσκοπία», εφόσον θεωρεί ότι μπορεί να εξασφαλίσει υψηλότερα κέρδη εκεί, εξαγοράζει τμήματα άλλων μεμονωμένων κεφαλαίων ή πουλάει τμήματα των «περιουσιακών του στοιχείων» σε άλλες επιχειρήσεις κ.ο.κ.

4.6. ΤΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΚΥΡΙΑΡΧΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα συνεπάγεται τη δημιουργία μίας συγκεκριμένης κρατικής δομής και συγκεκριμένων μορφών απόκρυψης της ταξικής κυριαρχίας και των σχέσεων εκμετάλλευσης (δηλαδή κυρίαρχης ιδεολογίας):

> ... Στην άμεση σχέση των ιδιοκτητών των όρων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς [...] βρίσκουμε το ενδότατο μυστικό, την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής συγκρότησης, επομένως και της πολιτικής μορφής της σχέσης κυριαρχίας και εξάρτησης, κοντολογίς της κάθε φορά ειδικής κρατικής μορφής... (Μαρξ 1978β: 972).

Τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού κράτους, μέσα από τα οποία υλοποιούνται η αστική πολιτική εξουσία, η σχετική αυτονομία του από το οικονομικό επίπεδο, η δόμησή του με βάση τις κοινωνικά ουδέτερες αρχές του Δικαίου, η εσωτερική συνοχή και ιεραρχία του γραφειοκρατικού μηχανισμού του, ο ειδικός διαχωρισμός-επικάλυψη ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό κτλ., προσδιορίζονται σε τελευταία ανάλυση από τη θεμελιώδη (οικονομική) σχέση του ΚΤΠ: το χωρισμό του εργαζόμενου από τα μέσα

παραγωγής και την πρόσβασή του σε αυτά αποκλειστικά μέσω της εξουσίας του κεφαλαιοκράτη.

Το κράτος συμβάλλει αποφασιστικά στην οργάνωση ολόκληρης της κοινωνίας με βάση τα μακροπρόθεσμα κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα. Επιβάλλει έτσι την αστική τάξη πραγμάτων σαν έκφραση του ενιαίου συμφέροντος ολόκληρης της κοινωνίας. Υλοποιεί, δηλαδή, τη θεμελιώδη λειτουργία του, τη διατήρηση της συνοχής ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας, με το να αναπαριστά και να εγκαθιδρύει τα κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα ως γενικά κοινωνικά συμφέροντα.

Στις πρώιμες φάσεις διαμόρφωσης του αστικού κράτους (απόλυτη μοναρχία), η «γενική θέληση» της κοινωνίας εκφραζόταν από το πρόσωπο του ηγεμόνα, και η κοινωνική συνοχή έπαιρνε θρησκευτικά κυρίως χαρακτηριστικά. Μέσα, όμως, από την οικονομική και θεσμική ενοποίηση της επικράτειας (εσωτερική αγορά, δημιουργία θεσμών καθολικής ισχύος όπως ο τακτικός στρατός κτλ.) και την ανάπτυξη μορφών πολιτικής αντιπροσώπευσης (συνταγματική μοναρχία), ο «λαός του ηγεμόνα-θρησκευτικού ηγέτη» δίνει σταδιακά τη θέση του στον «λαό του κράτους», δηλαδή αρχίζει να διαμορφώνεται, από τα τέλη του 18ου αιώνα, η νέα –τυπικά καπιταλιστική– μορφή κοινωνικής συνοχής: το σύγχρονο έθνος.

Στο οικονομικό επίπεδο, το κράτος συμβάλλει αποφασιστικά στο να δημιουργηθούν οι γενικοί υλικοί όροι για την αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης. Εδώ εντάσσονται η πολιτική διαχείρισης της εργασιακής δύναμης, οι παρεμβάσεις για την αύξηση της κερδοφορίας του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, το εθνικό νόμισμα και η κρατική διαχείριση του χρήματος, το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο που διασφαλίζει την «ελευθερία» της αγοράς, οι μηχανισμοί πειθάρχησης στην καπιταλιστική εξουσία και οι θεσμοί ελέγχου και κοινωνικής ειρήνευσης. Οι υλικοί αυτοί όροι διαφέρουν από χώρα σε χώρα, όσο κι αν σήμερα συγκλίνουν μεταξύ των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών.

5. ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με αναφορά στη συνοπτική παρουσίαση της θεωρίας του Μαρξ για τον καπιταλισμό στην προηγούμενη ενότητα αυτού του κειμένου, η πλειονότητα των μαρξιστών συγγραφέων αγνοεί στις περισσότερες περιπτώσεις τον δομικό ρόλο του χρήματος στο πλαίσιο της μαρξικής θεωρίας της αξίας. Επιπλέον, αγνοεί την ανάλυση για τη χρηματοπιστωτική ύπαρξη του κεφαλαίου, αλλά και τον δομικό ρόλο του κεφαλαιακού ανταγωνισμού για τη συγκρότηση των ατομικών κεφαλαίων σε συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Δεν αναζητεί τις όψεις αυτές στη διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης, δηλαδή ανάδυσης του καπιταλισμού ως κυρίαρχου κοινωνικού συστήματος.

Επιπλέον, σε ένα άλλο κρίσιμο ζήτημα μιας περιεκτικής ανάλυσης, αυτό του κατά πόσον οι υπηρεσίες και ιδίως η «κυκλοφορία» (το εμπόριο) αποτελούν παραγωγική δραστηριότητα (δραστηριότητα που παράγει υπεραξία), η πλειονότητα των μαρξιστών συγγραφέων υιοθετεί την «κλασική λογική» που έχει παρεισφρήσει σε ορισμένα από τα γραπτά του Μαρξ, σύμφωνα με την οποία «το εμπορικό κεφάλαιο δεν δημιουργεί ούτε αξία ούτε υπεραξία» (Μαρξ, 1978β: 354). Με άλλα λόγια, δεν λαμβάνει υπόψη τη ριζικά διαφορετική επιχειρηματολογία που *διατυπώνεται επίσης* στα έργα του Μαρξ, σύμφωνα με την οποία «στο μέτρο που η ίδια η κυκλοφορία δημιουργεί κόστος και απαιτεί υπερεργασία, εμφανίζεται η ίδια να περιλαμβάνεται στην παραγωγική διαδικασία» (Μαρξ, 1990: 397).

Κατανοώντας τον καθοριστικό χαρακτήρα των όψεων αυτών της καπιταλιστικής εξουσίας ήδη από τις απαρχές του καπιταλισμού, θα μπορέσουμε να αντιληφθούμε τους σημερινούς μετασχηματισμούς τους ως όψη μίας κοινωνικής εξουσίας που διαρκώς μεταβάλλεται και συγχρόνως θα μένει πάντα ίδια, όσο τα επαναστατικά κινήματα δεν καταφέρνουν να αμφισβητήσουν τα δομικά χαρακτηριστικά της.

◊ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αλτουσέρ, Λ. (1977). «Απάντηση στον Τζων Λιούις» στο Λουί Αλτουσέρ – Τζων Λιούις. *Απάντηση στον Τζων Λιούις – Κριτική του έργου του Λουί Αλτουσέρ*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Αλτουσέρ, Λ. (1978α). *Θέσεις*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Αλτουσέρ, Λ. (1978β). *Για τον Μαρξ*, Αθήνα: Γράμματα.

Αλτουσέρ, Λ. (2003). «Από το *Κεφάλαιο* στη φιλοσοφία του Μαρξ», «Το αντικείμενο του *Κεφαλαίου*» στο Louis Althusser – Étienne Balibar – Roger Establet – Pierre Macherey – Jacques Rancière (2003). *Να Διαβάσουμε το* Κεφάλαιο. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Anderson, σ. (2001). *Από την αρχαιότητα στον φεουδαρχισμό*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Balibar, É. (1986). "Klassen/Klassenkampf" in Georges Labica – Gerard Bensussan (eds), *Kritisches Wörterbuch des Marxismus*. Berlin: Argument, 4, σσ. 615-636.

Bettelheim, Ch. (1983). *Μετάβαση στη σοσιαλιστική οικονομία*. Αθήνα: Μπάυρον.

Harnecker, M. (χ.χ.). *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Μάο Τσετούνγκ (1975). *Για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Κριτική στον Στάλιν και στην ΕΣΣΔ*. Αθήνα: Εκδόσεις του Λαού.

Μάο Τσετούνγκ (1976). *Αποσπάσματα για την Πολιτιστική Επανάσταση*. Αθήνα: Πολιτιστική Επανάσταση.

Μαρξ, Κ. (1859), Εισαγωγή στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Ανακτήθηκε τον Μάρτιο του 2017 από: https://www.marxists.org/ellinika/archive/marx/works/1859/01/kritiki_politiki_oikonomia_karl_marx.html

Μαρξ, Κ. (1978α). *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1978β). *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙΙ. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1990). *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος ΙΙ. Αθήνα: Στοχαστής.

Meikle, S. (2000). *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μπαλιμπάρ, Ε. (2003). «Σχετικά με τις θεμελιώδεις έννοιες του ιστορικού υλισμού» στο Louis Althusser – Étienne Balibar – Roger Establet – Pierre Macherey – Jacques Rancière (2003). *Να Διαβάσουμε το* Κεφάλαιο. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μπεττελέμ, Σ. (1975). *Πολιτιστική Επανάσταση και βιομηχανική οργάνωση στην Κίνα*. Αθήνα: Γη.

Μπετελέμ, Σ. (1978). *Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς το σοσιαλισμό: Οικονομικός λογισμός και μορφές ιδιοκτησίας*. Αθήνα: Ράππα.

Πουλαντζάς, Ν. (1975). *Φασισμός και δικτατορία: η Τρίτη Διεθνής αντιμέτωπη στον φασισμό*. Αθήνα: Ολκός.

Πουλαντζάς, Ν.Α. (1982α). *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος Ι. Αθήνα: Θεμέλιο.

Πουλαντζάς, Ν.Α. (1982β). *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Πουλαντζάς, Ν. (1984). «Το πρόβλημα του κεφαλαιοκρατικού κράτους», «Το κεφαλαιοκρατικό κράτος: Μια απάντηση στον Μίλιμπαντ», «Σχετικά με τον ολοκληρωτισμό», «Σχετικά με τη λαϊκή απήχηση του φασισμού» στο Νίκος Πουλαντζάς – Ραλφ Μίλιμπαντ – Ζαν Πιερ Φάυ. *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*. Αθήνα: Θεμέλιο.

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Βασίλης Δρουκόπουλος

Θα προσπαθήσω να είμαι συνοπτικός και συγκεκριμένος.

Η πρώτη μου παρατήρηση αφορά την ύπαρξη ή μη ανεξαρτησίας μεταξύ των δύο «πόλων», του «κατόχου χρήματος» και του «ελεύθερου» ανθρώπου από προσωπικές εξαρτήσεις αλλά και από τα μέσα παραγωγής, δηλαδή του προλετάριου, των οποίων η μετέπειτα συνάντηση θα κατέληγε στη δημιουργία ενός νέου τρόπου παραγωγής, του καπιταλιστικού.

Εκκινώντας από την αλτουσεριανή προσέγγιση, ανατρέχω στην κατηγορηματική διατύπωση (Αλτουσέρ, 2004: 89): «κάθε τρόπος παραγωγής συγκροτείται από *ανεξάρτητα μεταξύ τους στοιχεία*, όπου το καθένα είναι το αποτέλεσμα μιας προσίδιας ιστορίας, δίχως να υπάρχει καμία οργανική ή τελεολογική σχέση ανάμεσα στις διάφορες αυτές ιστορίες» (η υπογράμμιση δική μου), την οποία ο Γιάννης Μηλιός είχε συμπεριλάβει στο αρχικό γραπτό κείμενο της εισήγησής του και στην οποία έμμεσα αναφέρθηκε προφορικά στις περί ανεξαρτησίας επισημάνσεις του, όμως με μία διαφορά.[1] Εδώ τώρα, δειλά sottovoce, εισάγεται η σχετική ανεξαρτησία και συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι η δημιουργία των προλεταρίων ναι μεν είναι προϊόν μίας ανεξάρτητης διαδικασίας, αλλά και μπορεί να επηρεάζεται σε ορισμένες περιπτώσεις από τον κάτοχο χρήματος. Στο ίδιο μοτίβο, είχε γράψει ο Γιάννης Μηλιός στο κείμενο: «Ο προλετάριος είναι "προϊόν" μίας διαδικασίας διάλυσης των προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (τρόπων παραγωγής), στην οποία συνέβαλλε και η οικονομικοκοινωνική λειτουργία του "κατόχου χρήματος"» (η υπογράμμιση δική μου).

1. Ο Μπαλιμπάρ (Althusser *et al.*, 2003: 563) φαίνεται να είχε υιοθετήσει την ίδια γραμμή: «ένα πολύ σημαντικό γεγονός: [η] σχετική ανεξαρτησία του σχηματισμού των διαφόρων στοιχείων της καπιταλιστικής δομής και [η] *ποικιλία των ιστορικών δρόμων* από όπου περνάει αυτός ο σχηματισμός. Καθένα από τα δύο στοιχεία που είναι απαραίτητα για τη συνοχή της δομής της καπιταλιστικής παραγωγής έχει τη δική του σχετικά ανεξάρτητη ιστορία».

Θα ήθελα να προτείνω, σχεδόν επιγραμματικά, μία λιγότερο αλτουσεριανή ερμηνεία αποδίδοντας με αυτό τον τρόπο μεγαλύτερη έμφαση στον αλληλοεπηρεασμό και αλληλοτροφοδότηση των δύο πόλων που δεν περιμένουν πάντοτε υπομονετικά ως στήλες άλατος για το «αστάθμητο της συνάντησής» τους. Βασίζω τη διαφοροποιημένη θέση μου στα εξής:

1. Παρατηρεί ο Μαρξ (1990: 384): «Τίποτα λοιπόν δεν μπορεί νάναι πιο ανόητο από να βλέπει κανείς τον *αρχικό* αυτό *σχηματισμό* του κεφαλαίου σαν να είχε τάχα το ίδιο δημιουργήσει και συσσωρεύσει τους αντικειμενικούς όρους της παραγωγής –μέσα διαβίωσης, πρώτη ύλη, εργαλεία– και να τους είχε προσφέρει στον απογυμνωμένο απ'αυτούς εργάτη. Αντίθετα· η χρηματική περιουσία βοήθησε, κατά ένα μέρος, στην *απογύμνωση* των εργατικών δυνάμεων των ικανών για εργασία ατόμων από τους όρους αυτούς· εν μέρει αυτή η διαδικασία αποχωρισμού συντελέστηκε ανεξάρτητα από τη χρηματική περιουσία».
2. Όπως επιχειρηματολογεί ο Μάικλ Πέρελμαν (Michael Perelman) (2000: 14), «Η πρωταρχική συσσώρευση έτεμνε τους παραδοσιακούς τρόπους διαβίωσης όπως το ψαλίδι. Η μία λεπίδα υπονόμευε τη δυνατότητα των ανθρώπων να συντηρήσουν από μόνοι τους τον εαυτό τους και η άλλη επιδίωκε τον αποκλεισμό κάθε άλλης εναλλακτικής διαβίωσης πέραν εκείνης της μισθωτής εργασίας μέσω αυστηρών νόμων και διατάξεων». Από το 1530 και μετά, και όχι μόνο στην Αγγλία, αλλά και στην Ολλανδία και αργότερα στη Γαλλία, όπως μας πληροφορεί ο Μαρξ (2002: 758-761) θεσπίστηκαν νόμοι που ποινικοποιούσαν την επαιτεία και τον πλάνητα βίο με την απειλή ακόμη και θανάτου, εξωθώντας έτσι τους προλετάριους στην αναγκαστική αναζήτηση μισθωτής εργασίας.
3. Επίσης (Μαρξ, 2002: 757): «Η λεηλασία των εκκλησιαστικών χτημάτων, η καταχρηστική εκποίηση των κρατικών γαιών, η κλοπή της κοινοτικής ιδιοχτησίας και της ιδιοχτησίας των κλαν σε σύγχρονη ατομική ιδιοχτησία, μετατροπή που έγινε με την πιο ανελέητη τρομοκρατία, όλα αυτά ήταν ισάριθμες ειδυλλιακές μέθοδες της πρωταρχικής συσσώρευσης. Κατάχτησαν το πεδίο για την κεφαλαιοκρατική γεωργία, προσάρτησαν τη γη στο κεφάλαιο και δημιούργησαν για τη βιομηχανία των πόλεων την αναγκαία προσφορά προγραμμένου προλεταριάτου».
4. Επιπλέον (Μαρξ, 1990: 382): «Το ίδιο το χρήμα επιδρά σ' αυτή την υπόθεση μονάχα στο βαθμό που παρεμβαίνει το ίδιο σ' αυτή τη διαδικασία σαν ένα εξαιρετικά δραστικό μέσο αποχωρισμού, και μονάχα στο βαθμό που συμμετέχει στην παραγωγή των *μαδημένων*, χωρίς αντικείμενο *ελεύθερων εργατών*· σίγουρα όμως όχι *δημιουργώντας* γι' αυτούς τους αντικειμενικούς όρους της ύπαρξής τους· αντίθετα, βοηθώντας να επιταχυνθεί ο αποχωρισμός των εργατών απ' αυτούς τους όρους – η ακτημοσύνη τους».

5. Πάλι από τα *Grundrisse* (Μαρξ, 1990: 385): «ο έμπορος [...] βάζει μερικούς υφαντές και κλώστες, που ως τότε ύφαιναν και έκλωθαν σαν αγροτικό πάρεργο, να δουλέψουν γι' αυτόν, κι έτσι μετατρέπει γι' αυτούς το πάρεργο σε κύρια απασχόληση· τότε όμως τους έχει στο χέρι, και τους έφερε κιόλας κάτω από τις διαταγές του σαν μισθωτούς εργάτες. Ένα επόμενο βήμα είναι να τους βγάλει ύστερα από τα σπίτια τους και να τους συνενώσει σ' ένα εργοτάξιο».
6. Τέλος, ο Μαρξ, σε μία επιστολή του (γραμμένη το 1877 ή το 1878 στα γαλλικά, η οποία ποτέ δεν στάλθηκε, αλλά διασώθηκε από τον Ένγκελς) προς το ρωσικό έντυπο *Otechestvennye Zapiski* (*Σημειώσεις της πατρίδας*) (Marx-Engels, 1989: 200), γράφει: «Η ίδια κίνηση που τους [προλετάριους] αποστέρησε από τα δικά τους μέσα παραγωγής και διαβίωσης ενέχεται όχι μόνο στη διαμόρφωση της μεγάλης κτηματικής περιουσίας, αλλά επίσης και σ' εκείνη των μεγάλων χρηματικών κεφαλαίων».[2] Παρόλο βέβαια που αυτή η παρατήρηση του Μαρξ αναφέρεται στην αρχαία Ρώμη, το «κάθε τρόπος παραγωγής» του Αλτουσέρ, στο οποίο αναφέρθηκα στην αρχή του σχολίου, δεν φαίνεται να καλύπτεται ικανοποιητικά.

Με όλα αυτά, είναι λοιπόν δυνατόν η οικονομικοκοινωνική λειτουργία των «κατόχων χρήματος» να θεωρηθεί ότι δεν έχει συμβάλει, τουλάχιστον εν μέρει, στη δημιουργία προλεταρίων και, από την άλλη πλευρά, ότι η ύπαρξη προλεταρίων δεν έχει συνεισφέρει στην ενίσχυση των «κατόχων χρήματος» οι οποίοι ασφαλώς εκείνη τη χρονική στιγμή δεν έχουν ακόμη αποκτήσει τη γνήσια «καπιταλιστική» ιδιότητα;

Η δεύτερη παρατήρησή μου θα διατυπωθεί εν είδει απορίας και ερωτήματος. Ο Γιάννης Μηλιός επιχειρηματολογεί ότι, για να μετατραπεί ο ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής από επιχειρηματία σε καπιταλιστή, απαιτείται η κλίμακα παραγωγής και ο αριθμός των απασχολούμενων μισθωτών να είναι σε τέτοιο μέγεθος, ώστε ο επιχειρηματίας «να έχει απολύτως απεμπλακεί από την πραγματική εργασία, διατηρώντας αποκλειστικά τη διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας» (η υπογράμμιση δική μου). Ως υποστήριξη παρατίθεται το εξής απόσπασμα από το ένατο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*:

> ... Ένας ορισμένος βαθμός ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής απαιτεί *να μπορεί* ο κεφαλαιοκράτης να χρησιμοποιεί όλο το χρόνο που στη

2. Σε σχέση με αυτό το σημείο ο Μπαλιμπάρ (Althusser *et al*., 2003: 565) τοποθετείται με αντίθετο τρόπο, παραλείποντας κάθε αναφορά στην επιστολή του Μαρξ: «τα στοιχεία που συνδυάζει η καπιταλιστική δομή έχουν διαφορετική και ανεξάρτητη προέλευση. Οι ελεύθεροι εργάτες και οι κινητές περιουσίες δεν δημιουργούνται με την ίδια κίνηση».

διάρκειά του ασκεί την ιδιότητα του κεφαλαιοκράτη, δηλαδή του προσωποποιημένου κεφαλαίου, για να ιδιοποιείται και επομένως για να ελέγχει ξένη εργασία και για να πουλάει τα προϊόντα αυτής της εργασίας... (Μαρξ, 2002: 322, η υπογράμμιση δική μου).

Η ανάγνωσή μου είναι διαφορετική γιατί εδώ κρίνω ότι το δυνητικό «να μπορεί» του Μαρξ δεν ισοδυναμεί με το επιτακτικό «απαιτεί από τον κεφαλαιοκράτη να χρησιμοποιεί κ.ο.κ», που θα κατέληγε έτσι δικαιολογημένα στο «απολύτως».

Επίσης, προσθέτω ότι ο Μαρξ (2002: 323) είχε επισημάνει ότι «το ελάχιστο ποσό αξίας, που πρέπει να διαθέτει ο κάθε ξεχωριστός κάτοχος χρήματος ή εμπορευμάτων για να μεταμορφωθεί σε κεφαλαιοκράτη, ποικίλλει στις διάφορες βαθμίδες ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και σε μία δοσμένη βαθμίδα ανάπτυξης είναι διαφορετικό στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, ανάλογα με τους ιδιαίτερους τεχνικούς όρους τους».

Ο συνδυασμός των δύο αποσπασμάτων με οδηγεί στο εξής ερώτημα που άπτεται μίας παρατήρησης του Γιάννη Μηλιού: Εάν το ελάχιστο όριο έχει επιτευχθεί και παρ' όλα αυτά ο ιδιοκτήτης επιλέγει να συνεχίζει τη συμμετοχή του στην παραγωγική διαδικασία, τότε ποιες θα είναι οι συνέπειες ως προς την ταξική του ταυτότητα; Θα καταταγεί στη μεσαία αστική τάξη ως μικρός εργοδότης, επειδή συνεχίζει να εργάζεται, ή στην καπιταλιστική τάξη, επειδή έχει επιτευχθεί το ελάχιστο όριο;

Η τρίτη μου παρατήρηση αναφέρεται στην επισήμανση του Μαρξ, όπως μας τη θυμίζει ο Γιάννης Μηλιός στο γραπτό κείμενό του, ότι «μόνο στην Αγγλία πήρε [η πρωταρχική συσσώρευση] την κλασική της μορφή και γι' αυτό την παίρνουμε σαν παράδειγμα» (Μαρξ, 2002: 741).[3] Έχω τη γνώμη ότι απαιτείται μία διευκρινιστική συμπλήρωση. Από την επιστολή προς το ρωσικό έντυπο, στην οποία αναφέρθηκα πιο πάνω, προκύπτει ότι ο Μαρξ επικαλείται τη γαλλική έκδοση (1872-1875) του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, την οποία ο ίδιος επεξεργάστηκε και ετοίμασε για το τυπογραφείο, όπου διαβάζουμε:

... Μόνο στην Αγγλία εκτελέστηκε [η πρωταρχική συσσώρευση] με ριζικό τρόπο· αυτή η χώρα, λοιπόν, θα παίξει αναγκαστικά τον πρώτο ρόλο στο σχεδίασμά [esquisse] μας. Αλλά όλες οι υπόλοιπες χώρες της Δυτικής Ευρώπης ακολουθούν την ίδια κίνηση, παρόλο που ανάλογα με το περιβάλλον αυτή

3. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Μαρξ σε γράμμα του προς τον Λούντβιχ Κούγκελμαν (Ludwig Kugelmann), στις 30 Νοεμβρίου 1867, συνιστά για τη γυναίκα του την ανάγνωση του κεφαλαίου για την πρωταρχική συσσώρευση, ανάμεσα σε άλλα κεφάλαια του πρώτου τόμου, που δεν απαιτούν οικονομικές γνώσεις. Επίσης, σε άλλο γράμμα του, στις 13 Απριλίου 1871, προς τον Βίλχελμ Λίμκπκνεχτ (Wilhelm Liebknecht) αυτή την φορά, κρίνει ότι αποσπάσματα του ίδιου κεφαλαίου μπορούν να χρησιμοποιηθούν για προπαγανδιστικούς σκοπούς.

παίρνει τοπικό χρώμα ή περιορίζεται σε έναν πιο στενό κύκλο ή παρουσιάζει έναν λιγότερο έντονο χαρακτήρα ή ακολουθεί μία διαφορετική σειρά διαδοχής... (Marx, 1963: 1170-1171).

Με την απαλοιφή των λέξεων «κλασική» και «παράδειγμα» και με τις επιπρόσθετες επεξηγήσεις που δεν περιλαμβάνονται στην αρχική γερμανική έκδοση ή στη δόκιμη αγγλική μετάφραση, η πορεία και η εξέλιξη της πρωταρχικής συσσώρευσης παύει να εκλαμβάνεται ως ένα απόλυτο και μοναδικά χαραγμένο μονοπάτι που κάθε χώρα ανεξαιρέτως θα πρέπει απαρέγκλιτα να ακολουθήσει. Επίσης, ο Μαρξ συμπληρώνει στη επιστολή του ότι το κεφάλαιο για την πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι παρά «ένα ιστορικό σχεδίασμα της γέννησης του καπιταλισμού στην Δυτική Ευρώπη [και δεν πρέπει να μεταφραστεί] σε μια ιστορικοφιλοσοφική θεωρία μιας γενικής πορείας που επιβάλλεται σε όλους τους λαούς ανεξάρτητα από τις ιστορικές συνθήκες στις οποίες βρίσκονται, για να φθάσουν σε έναν οικονομικό σχηματισμό που εξασφαλίζει τη μέγιστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας [...] Η επιτυχία δεν θά 'ρθει ποτέ με το αντικλείδι μιας γενικής ιστορικοφιλοσοφικής θεωρίας της οποίας η υπέρτατη αρετή βρίσκεται στον υπεριστορικό της χαρακτήρα».

Τέλος, αποτίοντας τιμή στη μνήμη της Ρόζας Λούξεμπουργκ η οποία δολοφονήθηκε σαν σήμερα πριν από ενενήντα οκτώ χρόνια, ας θυμηθούμε τα λόγια της, συναφή με το προηγούμενο απόσπασμα του Μαρξ: «Ο μαρξισμός συνιστά μια επαναστική θεώρηση του κόσμου που πρέπει να παλεύει για νέες ανακαλύψεις, που απεχθάνεται απόλυτα την απολίθωση σε θέσεις που ισχύουν μια για πάντα».[4]

◊ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αλτουσέρ, Λ. (2004). «Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης». *Θέσεις*, τ. 88 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος).

Μαρξ, Κ. (1990). *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie) (1857-1858)*, τόμος Β΄, μτφρ.: Διονύσης Διβάρης. Αθήνα: Στοχαστής.

Μαρξ, Κ. (2002). *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, μτφρ.: Παναγιώτης Μαυρομμάτης. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Althusser, L. *et al.* (2003). *Να διαβάσουμε το* Κεφάλαιο. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Marx, K. (1963). *Œuvres, Économie I*. Paris: Gallimard.

Marx, K. – Engels, F. (1989). *Collected Works*, Vol. 24. Moscow: Progress Publishers.

Perelman, M. (2000). *The Invention of Capitalism: classical Political Economy and the secret history of primitive accumulation*. Durham: Duke University Press.

4. Η προτελευταία πρόταση από το βιβλίο της *Η συσσώρευση του κεφαλαίου: μια αντικριτική* (1921), με το οποίο απαντά στους επικριτές της και το οποίο έγραψε, όντας φυλακισμένη, το 1915.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΣΑΒΒΑΤΟ 14 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2017

10:30
Υποδοχή συνέδρων, καλωσόρισμα: Γιάννης Μηλιός (ΕΜΠ, *Θέσεις*)

Συνεδρία 1: 11.00-12.30

Προεδρία: Ηλέκτρα Αλεξανδροπούλου (Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ)

Michael Heinrich (Fachhochschule für Technik und Wirtschaft Berlin)
Νέες αναγνώσεις και νέα κείμενα. Το Κεφάλαιο του Μαρξ μετά τη MEGA².
Σχολιαστής: Δημήτρης Παπαφωτίου (Πανεπιστήμιο Πατρών)

Συνεδρία 2: 12.50-14.20

Προεδρία: Σίσσυ Βελισσαρίου (Ε. Κ. Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Σπύρος Λαπατσιώρας (Πανεπιστήμιο Κρήτης, *Θέσεις*) και
Δημήτρης Σωτηρόπουλος (The Open University UK, *Θέσεις*)
Το χρήμα στον Μαρξ: Από την ανάλυση της αξιακής μορφής στην κατανόηση του σύγχρονου καπιταλισμού.
Σχολιαστής: Χρήστος Βαλλιάνος (Διδάκτωρ Φυσικών Επιστημών, *Θέσεις*)

Δ Ι Α Λ Ε Ι Μ Μ Α

Συνεδρία 3: 17.00-18.30

Προεδρία: Κορίνα Γιαξόγλου (The Open University UK)

Michael Lebowitz (Simon Fraser University, Vancouver)
Το Δεύτερο Προϊόν στο Κεφάλαιο. Αν δεν το κατανοήσουμε, δεν θα έχουμε κατανοήσει τίποτα.
Σχολιαστής: Γιώργος Οικονομάκης (Πανεπιστήμιο Πατρών, *Θέσεις*)

Συνεδρία 4: 18.50-20.20

Προεδρία: Νίκος Θεοχαράκης (Ε. Κ. Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Etienne Balibar (Columbia University)
Καπιταλισμός. Εκείνος του Μαρξ και ο δικός μας.
Σχολιαστής: Παναγιώτης Σωτήρης (Διδάκτωρ Φιλοσοφίας)

ΚΥΡΙΑΚΗ 15 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2017

Συνεδρία 1: 11.00-12.30

Προεδρία: Λίλα Λεοντίδου (Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο)

Marta Harnecker (Memoria Popular Latinoamericana Havana)
Πώς να διαβάσουμε το Κεφάλαιο σήμερα.
Μαθήματα από τη Λατινική Αμερική.
Σχολιαστής: Πέτρος Ψαρρέας (ΕΜΠ)

Συνεδρία 2: 12.50-14.20

Προεδρία: Μαρία Μαρκαντωνάτου (Πανεπιστήμιο Αιγαίου)

Soraya Lunardi (Δημόσιο Πανεπιστήμιο Júlio de Mesquita Filho - São Paulo) και
Δημήτρης Δημούλης (Νομική Σχολή Fundação Getulio Vargas - São Paulo, *Θέσεις*)
Ο νόμος του κεφαλαίου. Ανάλυση του ευρωπαϊκού νομικού συστήματος
με βάση τις έννοιες του Das Kapital.
Σχολιαστής: Μιχάλης Σκομβούλης (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Δ Ι Α Λ Ε Ι Μ Μ Α

Συνεδρία 3: 17.00-18.30

Προεδρία: Αλεξάνδρα Ιωαννίδου (Ε. Κ. Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Γιάννης Μηλιός (ΕΜΠ, *Θέσεις*)
Ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα και η προέλευσή του.
Σχολιαστής: Βασίλης Δρουκόπουλος (Ε. Κ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Θέσεις*)

Συνεδρία 4: 18.50-20.20

Προεδρία: Αλεξάνδρα Ιωαννίδου (Ε. Κ. Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Α Ν Ο Ι Κ Τ Η   Σ Υ Ζ Η Τ Η Σ Η

Έκδοση του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ
Παράρτημα Ελλάδας

150 χρόνια Καρλ Μαρξ *Το Κεφάλαιο*
Στοχασμοί για τον 21ο αιώνα

Τα κείμενα αυτού του τόμου είναι βασισμένα στις εισηγήσεις και τους σχολιασμούς στο ομότιτλο συνέδριο, που οργανώθηκε από το περιοδικό *Θέσεις* και το Παράρτημα Ελλάδας του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ στην Αίγλη του Ζαππείου στις 14-15 Ιανουαρίου 2017 (το πρόγραμμα περιλαμβάνεται στις σ. 224-225). Ο παρών τόμος περιλαμβάνει όλες τις εισηγήσεις και όλους τους σχολιασμούς, είτε στο ελληνικό πρωτότυπο είτε σε μετάφραση από τα αγγλικά. Η έκδοση αυτή κυκλοφορεί ολόκληρη και στα αγγλικά.

Μπορείτε να διαβάσετε περισσότερα για το συνέδριο και να δείτε τα βίντεο όλων των εισηγήσεων στο: https://rosalux.gr/event/150-hronia-karl-marx-kefalaio

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Γιάννης Μηλιός

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Δημήτρης Λυμπερόπουλος
Damian Mac Con Uladh

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
Γιώργος Καράμπελας

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ, ΕΞΩΦΥΛΛΟ
Εριφύλη Αράπογλου - ενARTE

Η παρούσα έκδοση διατίθεται δωρεάν online.
Αθήνα
Σεπτέμβριος 2018

ΙΔΡΥΜΑ ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΛΛΑΔΑΣ
Καλλιδρομίου 17, 106 80 Αθήνα
τηλ.: 210 3613769
www.rosalux.gr

Η έκδοση, όπως και οι περισσότερες δραστηριότητες του Παραρτήματος Ελλάδας
του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ, χρηματοδοτήθηκε από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών.